

Választások és kényszerek
Zsidó önkép és közösségtudat
Közép-Európában

(Irodalom-és kultúrtörténeti tanulmányok)

Választások és kényszerek

Zsidó önkép és közösségtudat Közép-Európában

•

(Irodalom-és kultúrtörténeti tanulmányok)

Szerkesztette

Balogh Magdolna

r e c i t i

Budapest
2015

A tanulmányok létrejöttéhez nyújtott támogatásért köszönetünket fejezzük ki a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának.

A fordítások elkészítéséhez nyújtott támogatásért a SLOLIA (Slovak Literature in Abroad) Alapítványnak tartozunk köszönettel.

This book has received a subsidy from SLOLIA Committee, the Center for Information on Literature in Bratislava, Slovakia.

A borítón Vajda Lajos *Önarckép templommal* [1935 k.] című munkája látható.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5 Magyarország *Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Köteteink a `reciti` honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-20-8

Kiadja a `reciti`,

az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének

tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Tördelte: Hegedüs Béla

Xy₄TeX, Linux Libertine, Linux Libertine Mono, Linux Biolinum

Tartalom

Előszó.	7
I. Közelítések	11
VERES ANDRÁS <i>A modern magyar irodalom megteremtésének dilemmái (a zsidó és nem zsidó szereplők oldaláról)</i>	13
SZÉCHENYI ÁGNES <i>Az asszimiláció kérdései a dualizmus (1867–1918) korában a magyar irodalom tükrében.</i>	29
ADAM BŽOCH <i>Mi értelme van szlovák zsidó irodalomról beszélni?</i>	53
BLANKA SOUKUPOVÁ <i>A csehországi zsidó kisebbség identitása a modern korban A kisebbségi irodalom mint az identitás kifejeződése</i>	61
BERKES TAMÁS <i>A csehországi „zsidó kérdés” legújabb cseh szakirodalma</i>	73
MILAN ŽITNY <i>Franz Kafka életművének szlovák és cseh recepciója Néhány megjegyzés.</i>	95
DOROTA KRAWCZYŃSKA <i>A holokauszt (és következményei) a lengyel irodalomban</i>	107
II. Portrék	115
GÖRÖZDI JUDIT <i>Magyar-zsidó írói identitások Szlovenszón Szenes Erzsébet és Szabó Béla önéletírásai</i>	117
DAGMAR KROČANOVÁ <i>Gejza Vámoš, a két háború közti szlovák irodalom letört ága</i>	131
GABRIELA MAGOVÁ <i>Hová soroljuk Leopold Lahola műveit?</i>	147

TURI TÍMEA

Esetlegesség, közvetlenség, naivitás

Szép Ernő Emberszag című regénye és a zsidó identitás 157

BALOGH MAGDOLNA

Aleksander Wat identitásai 167

Summaries

185

Előszó

Kötetünk annak a 2011 novemberében rendezett nemzetközi konferenciának az anyagából nyújt válogatást, amelyet a *Vannak-e közép-európai zsidó irodalmak?* munkacím alapján hirdettünk meg, s amelyre az MTA BtK Irodalomtudományi Intézete és a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete (Ústav svetovej literatúry SAV) együttműködésének keretében került sor. A konferencia felhívása a nem héber és nem jiddis nyelvű irodalmakra kérdezett rá, vagyis arra kerestük a választ, hogy térségünk egyes nemzeti irodalmain belül kirajzolható-e egy olyan, az adott nemzet nyelvén született, de világosan elkülöníthető irodalmi korpusz, amelyet az egymással is felelő mai diskurzusok a „zsidó” képlékeny és többféleképpen értett fogalma alapján jelölnek meg. Egy lehetséges tipológia vázlatán gondolkodtunk, miközben azt is vártuk a szlovák, lengyel, cseh és magyar részvevőktől, hogy számot adjanak a régiókon belüli nemzetek „zsidó” komponensének kulturális specifikumáról, ahogyan az a 19–20. század közép-európai történelméből és kultúrtörténetéből kiolvasható.

Már a kezdet kezdetén világos volt, hogy mind tematikájában, mind megközelítési módjában eltérő, vegyes jellegű előadásokra számíthatunk, melyeknek fogalomhasználatát hiábavaló volna egységes értelmezési keretbe illeszteni, hiszen nemcsak az egyes nemzeti diskurzusok feleltethetők meg nehezen egymásnak, de a „zsidó” fogalmát valamiképpen tételező tényadatoknak is eltérő súlya és helyi értéke van a térségbeli országokban, a tágabban vett nemzeti kultúrákban. Ebből következik, hogy az irodalmi művekre koncentráló kérdésfeltevések mindaddig légiures térben tapogatóznak, amíg a történeti folyamat összetett képleteit a különböző társadalomtudományi diszciplínák mozaikkockáiból nem sikerül összerakni. A tényadatok szükséges ismeretén túlmenően – sőt arra visszatekintve – arról is szó van, hogy a hagyományos fogalomkészlet (nacionalizmus, antiszemitizmus, asszimiláció, identitás) folyamatos felülvizsgálatra szorul. A különböző előfeltevések és beszédmódok kritikája legalább annyira része a témának, mint amennyire az újrafogalmazása.

Ahogy a környező, rokon fejlődésű országokban, úgy magyar környezetben is gazdag és ellentmondásos értekező irodalom keletkezett az elmúlt negyedszázadban a „zsidóság” helyéről és történeti szerepéről a társadalmi modernizáció folyamatában. A „zsidó” szó idézőjeles használata azért indokolt, mert a különböző elbeszélések normatív szóhasználatában gyakran keverednek a „zsidók” közösségi orientációjának referenciái (felekezet, nemzetiség, származás, kettős identitás, asszimiláció). Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a politikai antiszemitizmus térnyerésével a definitív megnevezések elkerülhetetlenül érintkeznek a hagyományban működő (nem is feltétlenül mérgezett) ideológiákkal.

Ezek dekonstrukciója nélkül aligha lehet a szóhasználat tudományos kontrollját érvényesíteni. Márpedig a nacionalizmussal foglalkozó nemzetközi irodalom tükrében az „esszencialista” szóhasználat nem csak elavult, de érvényét is veszítette. A közösségi homogenitást tételező nemzetfelfogás ugyanis figyelmen kívül hagyja a modern nemzet konstruált jellegét, s az etnikai csoportot természetből adott entitásként fogja fel. Ennek következménye, hogy az átszínezett múltra hivatkozó etnikai nacionalizmus igyekszik összeolvasztani a közösség kulturális és politikai fogalmát. Talán nem nehéz belátni, hogy a nacionalizmusnak ez a változata azért érintkezik az antiszemitizmussal, mert tagadja az egyén jogát arra, hogy megválaszthassa kulturális értelemben vett nemzetiségét.

Mindennek legjobb példája a magyar történeti irodalomban már alaposan tárgyalt folyamat, amely az izraelita vallású lakosság nagyszámú és polgárosodó csoportjainak az elmagyarosodását, majd 1918 utáni hátrányos megkülönböztetését írja le. A „zsidó” fogalma magyar kontextusban elválaszthatatlanul összefonódik az asszimiláció elutasításával, ezért a „zsidókérdés” kifejezést általában azok használják, akik a fentebb értelmezett etnikai nemzetfogalom jegyében az asszimilációt káros vagy elvileg lehetetlen opciónak tekintik. Amikor a magyar állam törvényileg definiálta a „zsidó” fogalmát, kizárva a zsidókat a nemzeti közösségből, azt a nézetet is kodifikálta, hogy a nemzeti közösséghez való tartozás nem az egyéni önbesorolás függvénye. Ami ezután következett – a tulajdon elkobzásától a haláltáborokba való deportálásokig – végzetes törést idézett elő a zsidó származású magyar lakosság társadalmi integrációjában. Ez a traumatikus tapasztalat azonban nem csupán azokat érinti, akik valamilyen értelemben „zsidónak” tekintik önmagukat, mert az események visszavonhatatlanul beíródtak a magyar nemzetfogalom diskurzusába. Ennek tudományos reflexiója tehát erkölcsi kérdés is, amely előírja a nacionalizmus szakszerű kritikáját éppúgy, mint a beszédmód megválasztásának finomra hangolt követelményét.

Mivel kötetünk egyik célja a magyarországi beszédmódok horizontjának bővítése a szomszédos országok diskurzusaira való kitekintéssel, magától értetődő, hogy a szembesítés érdekében magyar tárgyú írásokra is igényt tartottunk. A hazai viszonyítási pontok érzékeltetése annál is inkább indokolt, mert nem mondhatjuk, hogy az elmúlt évtizedekben konszenzus alakult volna ki a „magyar zsidó irodalom” létmódjának megítélésében. Veres András kötetünkben szereplő tanulmánya felidézi *A magyar-zsidó irodalom létformái* című 1996-os konferencián elhangzott véleményeket, melyeknek vezető szólama abban foglalható össze, hogy az irodalmat „elsősorban nyelvisége határozza meg”, ezért függetlenül a szerzők vallásától vagy származásától, a magyar nyelven írt irodalom „minden megszorítás nélkül magyar”. Veres ugyanakkor azt a kisebbségi véleményt képviseli, hogy „bizonyos történeti időhatárok között” – szigorúan múlt időben – van értelme a „magyar-zsidó” szókapcsolattal jelölni irodalmunknak azt a modern vonulatát, amelynek szerzői az asszimilált „új zsidóság” irodalmi reprezentációját

vélték felfedezni a maguk tevékenységében. Ez a megközelítés valóban jogosult annyiban, hogy az irodalomtudományi feladatkielölés természetes részét alkotja a szerzők szociokulturális háttérének vizsgálata, de ennek alapján az irodalmi műveket nehéz lenne közös nevezőre hozni. Valószínűnek látszik, hogy ezen a terepen az „identifikációs mintázatokat” rögzítő kultúratudományi vizsgálatok kínálnak újabb eredményeket. Éppen ezt a megközelítést igyekeznek érvényesíteni az a konferenciánk megrendezése után készült tanulmánykötet, amelynek előszava a témakör feldolgozásához új definíciót javasol: „A »zsidót« olyan bonyolult társadalmi-pszichológiai identitáskonstrukciónak tekintjük, amely dinamikusan alakul a saját és az idegen tekintetek tükörszerű kölcsönösségének [...] terében”. (*„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*, szerk. Schein Gábor, Szűcs Teri, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2013.) Ez a kötet nyitva hagyja azt a kérdést, hogy létezik-e „magyar-zsidó irodalom,” miközben többszörös (töredezett és meghasonlott) identitásképletek rajzait helyezi egymás mellé (hol az életrajzokra, hol a szövegekre hivatkozva). Ennek a vállalkozásnak a kontextusokra kihegyezett, határozottan „konstruktivista” előszavával ugyan maradéktalanul egyet lehet érteni, de csalódást keltő, hogy maguk a tanulmányok nem (vagy csak érintőlegesen) követik az előszóban felajánlott beszédmódot. Az ellentmondás okát alighanem abban kereshetjük, hogy az „identitás” köré szervezett diskurzusok megengedik a visszalépést az éppen meghaladni vélt „esszencialista” fogalomhasználatához. Ebben a keretben ismét oda jutunk vissza, hogy létezik valamilyen „zsidó” fenomén az irodalomban, amelyet származási alapon (vagy az antiszemita „kijelölés” nyomdokain) határozunk meg. Az a szó, hogy „identitás” ugyanis aprópénzként forog a mai közbeszédben, s akarva-akaratlanul az etnikai komponens fedőneve.

Bizonyára szokatlan, hogy ezekben a bevezető sorokban egy másik vállalkozás feltehető hibáival foglalkozunk, de a fenti kitérő talán jobban érthető lesz, ha rögtön bevallom, hogy jelen kötetünk is hasonló problémákkal küzd. A nyelvezetében és fogalomhasználatában is széttartó tanulmányok abban a labirintusban forgolódnak, amelynek terét az elmúlt másfél évszázad identifikációs képzetei alkották meg. Inkább keresik a „zsidó” szó jelölőjének társadalmi referenciáit, mint a témaválasztásukhoz tartozó esztétikai tapasztalat archeológiáját. Sorolni lehetne a „fehér foltokat” is, melyeket az alább közölt tanulmányok kitöltetlenül hagynak, de mentségünkre szolgáljon, hogy a témakör áttekintéséhez konferenciák egész sorára lenne szükség. Nem kínálunk megoldást arra, hogy létezik-e valamiféle közép-európai „zsidó” irodalom, hiszen ennek meglétét az egyes nemzeti irodalmakban se tudjuk megfelelően alátámasztani. Csak abban bízhatunk, hogy kötetünk mérlegén a hiányok és esetlegességek serpenyőjét kiegyensúlyozzák azok az újdonságok, amelyek a hazai „zsidó” tematikát regionális kontextusba helyezik.

I. Közelítések

A modern magyar irodalom megteremtésének dilemmái

(a zsidó és nem zsidó szereplők oldaláról)

Előjáróban emlékeztetni szeretnék arra a korszakhatárt jelentő konferenciára, melyet *A magyar-zsidó irodalom létformái* címmel 1996 januárjában tartottunk Budapesten.¹ Korábban szinte tabuként tiltott téma volt ez, következésképp a kutatás csupán az első lépéseit tehetta meg az 1990-es években. A helyzet súlyát jól jelzi, hogy – mint azt előadásomban szóvá tettem – a részletek feltárása terén történetírásunk máris többet tett le az asztalra, mint az irodalomtörténet-írásunk, és fölöttébb nyugtalanító, hogy Farkas Gyula 1938-ban publikált, a témát erősen torzítva tárgyaló, antiszemita nézőpontú munkájához, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* című könyvéhez hasonló alaposágú szakmunka nem született.² Bár a konferencia e tekintetben fontos előrelépést hozott, az összefoglaló műre még mindig várni kell. Hernádi Miklós 2010-ben megjelent könyve, a *Zsidó írók és művészek a magyar progresszióban. 1860–1945* bővelkedik ugyan a kérdések fölvetésében, de csak részben válaszolja meg ezeket.³

Emlékeztetnék arra is, hogy az 1996-os konferencia legtöbb előadója úgy vélekedett: nincs értelme magyar-zsidó irodalomról beszélni. Mert csak *magyar* irodalom van, illetve finomabb bontásban *magyar nyelvű* irodalom itthon és szerte a világban, illetve *magyarországi* magyar és nem magyar nyelvű irodalom, az utóbbi részeként a héber és jiddis nyelvű, nem túl jelentős zsidó irodalom. Lichtmann Tamás és mások azt hangsúlyozták, hogy az irodalmat elsősorban nyelvisége határozza meg, következésképp a zsidó származású szerzők által művelt és gya-

A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének professor emeritusa.

¹ A tanácskozás anyaga megjelent kötetben: TÖRÖK Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Az Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, Budapest, 1997. (A továbbiakban: MZSIL.)

² Lásd VERES András: *Magyar-zsidó irodalom: definíciós kísérlet*. In MZSIL, 37. A hivatkozott munka: FARKAS Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. 1867–1914*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Budapest, é. n. [1938].

³ HERNÁDI Miklós: *Zsidó írók és művészek a magyar progresszióban. 1860–1945*. Noran Libro Kiadó, Budapest, 2010.

rapított magyar nyelvű irodalom minden megszorítás nélkül magyar. Az ellenkező oldalról vizsgálódva Raj Tamás is hasonló konklúzióra jutott, amikor úgy találta: csak a zsidó tematikájú, héber vagy jiddis nyelven írt művek sorolhatók Magyarországon a zsidó irodalom kategóriájába. Pomogáts Béla fölvetette ugyan, hogy talán mégis lehet értelme magyar-zsidó irodalomról beszélni mint a magyar irodalom vallásos-kulturális alrendszeréről, de Várnai Pál joggal vetette ellene, hogy ilyen alapon kategorizálhatnánk a „katolikus” és a „református vallású” szerzőket is, felállítva a magyar irodalom katolikus és református alrendszerét – csak hát erre eddig senki sem gondolt. Valójában a magyar irodalom „zsidó” szereplőinek megkülönböztetése alig vagy egyáltalán nem volt összefüggésben felekezeti hovatartozásukkal.⁴

Én a konferencián a kisebbséghez tartoztam: azt az álláspontot képviseltem, hogy bizonyos *történeti időhatárok között* van, pontosabban *volt* értelme magyar-zsidó irodalomról beszélni. Mindenekelőtt azért, mert a modern magyar irodalom megteremtésének idején sokan hitték úgy, hogy létezik ilyen. Jó példa lehet a probléma akkori elevenségének érzékeltetésére Balázs Béla 1916. november 23-i naplóbejegyzése.⁵

Tegnap (vasárnap) Mannheim [Károly] hírül hozta, hogy Fülepnak [Fülep Lajosnak] *nagyon* tetszettek a verseim. Hogy írni akar róluk sokat, 10 lapot (a *Huszedik Századba*), de előbb meg akarná kérdezni tőlem, hogy nekem nem volna-e kellemetlen az ő beállítása. Ő ugyanis azt látja, hogy e versek újsága, jelentősége az, hogy az új zsidóság versei. Kissé olyan értelemben, mint ahogy Gyuri [Lukács Györgyről van szó] is gondolja. Ez persze, még ha nem igaz is, »kellemetlen« nem lehet nekem, mert szégyellnivaló ezen nincs. Sőt! Fülep evvel kapcsolatban kifejtette fajtaelméletét a rassz fátumos, determináló voltáról és minden keveredni vagy asszimilálódni akarás reménytelenségéről. Ezt nem hiszem. Sőt a magam újzsidóságában sem hiszek (Gyuriéban és Blochéban igen!). Hiszek az európai emberben, mely ki fog alakulni, mely *lelki rassz* és szellemi szekta alakjában már létezik, és mely *a specifikus és homogén* európai kultúra produktuma. (Már ezt megírtam: ma már előbb van a stílus, aztán az embertípus.)⁶

Figyelemre méltó, hogy nemcsak a nem zsidó származású Fülep Lajos hisz a zsidó (pontosabban „új zsidó”) irodalom specifikálhatóságában, hanem Balázs

⁴ Várnai Pálnak ez az ellenvetése szóban hangzott el a vitán, de előadása is (*Egy diaszpórában élő reflexiói a magyar-zsidó irodalom definíciója ürügyén* címmel) a meghatározás nehézségeivel foglalkozott.

⁵ E szöveghely jelentőségére Hernádi Miklós könyve hívta fel a figyelmemet – lásd HERNÁDI Miklós: *i. m.*, 38–39.

⁶ BALÁZS Béla: *Napló II. kötet, 1914–1922*. Vál. és szerk. FÁBRI Anna. Tények és tanúk. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. 188–189.

Béla szerint a zsidó származású Lukács György is. (Fülep mentiségére szolgáljon, hogy legalább restelkedik érte.) Ráadásul Balázs is csak magára nézve hártja el a zsidó faji jelleget (az új zsidóságnál többre becsülve az új európaiságot), ugyanakkor Lukács György és Ernst Bloch esetében nincs kifogása a Fülep-féle besorolás ellen. Sőt a maga szélesebb érvényű európaiságát is a rasszra (még hozzá „lelki rasszra”) hivatkozó terminológiával írja le. (Külön kérdés lehetne persze, hogy vajon Balázs Béla új európaiságot feltételező attitűdjében Fülep nem egy újabb, Balázsnak épp az új zsidóságot megerősítő bizonyítékot látott volna-e.)

Csőppet sem csodálkozhatunk a faji determináció és szelekció ilyen magától értetődő elfogadásán. A szociáldarwinizmus fajelméleti társadalommagyarázatát már Arany László nemzedékének sikerült behoznia a magyar politikai és tudományos diskurzusba, s ez annál könnyebb volt, minthogy sok tekintetben analógnak tűnt a reformkor óta nagy szerepet játszó nemzetkarakterológiával. Igaz, Madách rosszkedvű aforizmája („Mi a népjellem? – Rossz szokások”) már jelezte a karakterológia értelmező erejének megcsappanását, de a századvégen-századelőn ismét életre galvanizálta a nemzetiségek felől érkező fenyegetés és a kapitalizmust zsidó uralommal azonosító nemzeti radikalizmus. Mindkét szemléletmód kedvezett a magyar és a zsidó származású írók megkülönböztetésének,⁸ az 1867 után beindult polgárosodás pedig részben tompította, részben viszont még inkább fölerősítette ezt.

Az „új zsidóság” irodalmi képviselőit a korabeli feltételezése persze még nem feltétlenül igazolja egy önálló magyar-zsidó irodalom létezését. A konzervatív és antiszemita olvasatok inkább hajlottak a magyar és „nem magyar” irodalom szembeállítására, amit úgy álcáztak, hogy a szerintük békés, már-már idilli „fajmagyar” vidéket játszották ki a lázongó, zűrzavaros, következképp „bűnös” városi kultúra ellen. Csakhogy az új irodalmat, amely kétségbevonhatatlanul magyar nyelvű volt, nem lehetett mindenestül a zsidóságnak ajándékozni, annál kevésbé, mivel a modernnek között jelentős számban található nem zsidó származású szerzők is.

Az irodalom és egyáltalán a kultúra megújítása a 19. és 20. század fordulóján természetesen egy jóval szélesebb folyamatnak, a polgárosulás útjára lépő magyar társadalom *modernizációjának* volt része – következménye is, előmozdítója is. Nyilvánvaló, hogy *A Hét*, majd a *Nyugat* folyóiratok körében szerveződő írók nemzedéke ellen felhozott *nyelvi* kifogások-vádaskodások nem csupán nyelv-helyességi természetűek voltak. De a nyelv és a nyelvhasználat megújulása is egyszerre volt tükre és alapja a radikális kulturális változásoknak, a feltartóztat-hatatlan korszakfordulónak.

⁷ MADÁCH Imre: *Összes művei*. 2. S. a. r. HALÁSZ Gábor. Révai, Budapest, 1942, 757.

⁸ Itt a zsidó és nem zsidó magyar írók megkülönböztetésére összpontosítok, de hasonló (bár kevésbé hangsúlyozott) szembeállítás a német és más nemzetiségből érkező magyar írók esetében is fennállt.

Mit nevezhetünk hát magyar-zsidó irodalomnak? A századfordulón két hullámban fellépő új irodalom a recepciója felől nézve egy sajátos, *kettős arculatú* képződmény: *konzervatív nézőpontból mindenekelőtt zsidó (és filozemita) irodalom*, amely nem átallja sutba dobni az elfogadott magyar hagyományokat, *a modernnek szemében viszont (magától értetődően) magyar irodalom*, amely ugyanakkor meg akar felelni a kor nemzetközi kívánalmainak.

Nem szabadna megfeledkezni arról, hogy az 1890-es években még Heltai Jenő szókimondóan erotikus sanzonköltészete is valósággal sokkolta az erkölcsös magyar publikumot; e közönség pedig nemcsak a léha párizsi élet visszfényét látta benne, hanem azt a kozmopolita zsidó mentalitást is, amely számára semmi sem szent. Amikor Heltai – az őt ért támadásokra válaszképpen megírt – *Pro domo* című versében (1895) fölényes gúnnyal szóló bírálóiról, e szövegét is eleve így olvasták (illetve így is olvashatták), és nemcsak nemzetpukkasztó gesztusát érezték vérlázítóknak, hanem *a nagyváros neologizmusát érvényesítő nyelvét* is:

Tisztelt vidéki kollégáim,
Kiket személyem érdekel,
Kik verseikkel Duna-Szekcsőn
Csinos eredményt értek el,
Szegény fejemnek nekiestek,
Mert nem vagyok elég magyar,
S nem daloltam még a földről,
Mely ápol és mely eltakar.

S mert nem daloltam nagymamámról
S a nagypapámról eleget,
Ellenben glóriába vontam
Könnyelmű „nőszemélyeket”;
Reám rohantak vad haraggal,
Hogy dalaimban nincs morál,
S karakterem minden bizonytal
Mesésen gyenge lábon áll.

Nemcsak a *Szózat* kifordítása tűnt akkor szentségtörésnek, hanem a „csinos eredmény” és a „mesésen gyenge lábon áll” (a mai fül számára persze már korántsem) sértő, hányaveti stílusa is.⁹ Nem kerülheti el figyelmünket a szerző öntudatos kiállása sem, az, ahogy a fölvett kesztyűt merészen a támadói arcába vágja.

Első pillantásra mintha a reformkori helyzet ismétlődött volna: az irodalmi republika védelme, az illetéktelen beavatkozók elutasítása. Csakhogy most a kon-

⁹ Csupán megjegyzem, hogy a *Szózat* parodizálására már Arany János is vállalkozott; más kérdés, hogy a *Hasadnak rendületlenül* kezdetű, töredékben maradt versét (1880 körül) nem szánta a szélesebb nyilvánosságnak.

zervatívok éppen az (elfogadottnak gondolt) irodalmi nyelv védelmében léptek fel. Már korábbi előadásomban is hivatkoztam a korabeli nyelvi vitákra.¹⁰ Mai szemmel akár mulatságosnak tűnhet, hogy például ki mindenkit marasztaltak el azért, mert (állítólag) rosszul tud magyarul. A konzervatív kritika minden új törekvést *magyartalansággal* vádolt meg, a *Nyugat* íróit éppúgy, mint a *Huszadik Század*, *A Szellem* vagy *A Tett* körét. Az irodalomtörténész Horváth János, talán hogy megossa a *Nyugat* táborát, még *osztályzatokat* is kiosztott nekik. Különbséget tett (a szerinte) „magyarul is tudó” Ignotus és Kaffka Margit, valamint a „magyarul nem tudó” Lukács György és Szomory Dezső között.¹¹ Adynak azt vetette szemére, hogy bár nagyon jól tud magyarul, „sajnos, ha bosszantani akarja ellenfeleit, oly csúful is, hogy idegenszerűségben s affektáltságban csak a budapesti korszó-stílus, meg a *Nyugat* »kultúr-emberei« múltját felül”.¹² Ezzel szemben Babitsról csak elismerő szavai voltak Horváthnak. 1919 után még erőteljesebben, leplezetlen antiszemita éllel fogalmazott. 1921-ben *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége* címmel kis füzetet jelentetett meg, amelyben „végzetes eltévedés áldozatának” mondta Adyt, aki „szükségét érezte [a] támadó, kritikai hazafiságnak”, s a „zsidó és hangsúlyozottan filozemita” *Nyugat* uszályába került.¹³ A magyar irodalmat attól féltette, hogy a „67 után [...] elzsidósodó újságirodalom” sorsára jut.¹⁴

A kiegyezést követő időszak elképesztő ütemben szaporodó újságirodalma lett a legfőbb botránykő az irodalmi asszimilációt negatívan megítélők szemében. Budapest és a városi Magyarország gyors növekedése, melyet a dualista rendszer liberális kormányai jól felfogott érdekből támogattak,¹⁵ kikényszerítette, hogy két évtized alatt felnevelődjék a modern újságot és irodalmat olvasó közönség, amely innen tájékozódott az élet gyakorlati problémáiról is (ahogy félévszázaddal később a televízióból, napjainkban pedig az internetről). 1906-ban Magyarországon már 1878 lap jelent meg, egyedül Budapesten 39 nagyobb napilap. Érthető, hogy ekkoriban igen magasan állt az újságíró hivatás presztízse. A korszak legtöbb írója újságíró is, ami nemcsak azt jelentette, hogy ebből élt, hanem azt is, hogy széprózájában is tudósított és leleplezett, vagy éppen ellenkezőleg, a mélyen le-

¹⁰ Lásd előadásom szövegét, in MZSIL, 38.

¹¹ Vö. HORVÁTH János: *A „Nyugat” magyartalanságairól*. Magyar Nyelv, 7 (1911): 2. szám, 61–74. Újabb kiadása: In HORVÁTH János: *Irodalomtörténeti és kritikai munkái V. kötet*. Szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 904–918. (A továbbiakban: HJIKM V.)

¹² HORVÁTH János: *Ady s a legújabb magyar lyra*. Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest, 1910. 51. Újabb kiadása: In HJIKM V., 299.

¹³ Lásd HORVÁTH János: *Aranytól Adyig*, in HJIKM V. 421., illetve 424–426.

¹⁴ I. m. 423.

¹⁵ Az 1890-es években uralkodó szemléletet jól példázza Mikszáth Kálmán *Szent Péter esernyője* című regénye (1895), amely megbocsátó derűvel anekdotázik arról, hogy a Bábaszék nevű község előljárósága – a rivális falvak irigységétől kísérvé – miként szerez egy zsidó asszonyt annak érdekében, hogy a helység igazi városnak számítsa, mert zsidó nélkül nincsen város.

nézett közönséges világgal szemben kereste az alternatívaként elképzelt eszményi világot.¹⁶ (Részben ez hívta ki az új irodalom ellen a „zsurnalizmus” vádját is.)

Bár a legnagyobb példányszámú, befolyásos lapok – mint Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapja* (1881–1939) vagy Herczeg Ferenc *Új Időkje* (1894–1949) – nacionalista-konzervatív szelleműek, létrejöttek azok a fórumok is, amelyek a modernizációt támogatták. A Vészi József szerkesztette polgári liberális *Budapesti Naplónak* (1896–1918) még viszonylag kicsi tábora volt, de Ady és az új irodalom népszerűsítésével felbecsülhetetlen hatást tett a kortársakra. A Miklós Andor által alapított *Az Est* (1910–1939) – melynek születésénél Molnár Ferenc is bábáskodott – újszerű tördelésével és szerkesztésével már a legnépszerűbb lapok közé emelkedett, és az 1920-as években ugyancsak fontos fórumává vált a magyar irodalomnak. Míg 1906-ig a magyar író általában jogot végzett vagy jogi tanulmányokba belekezdett újságíró (mint Ady Endre is), az 1906 körül jelentkező művésznemzedék már nem a jogon kezdte tanulmányait, hanem a bölcsészeten.

Ezt az időszakot nevezi Farkas Gyula könyve az asszimiláció, sőt az „elidegenedés” korának, elsősorban a sajtót hibáztatva érte:

A nemzeti közvélemény irányítását a sajtó vette át. A kiegyezéskor a magyar sajtó vezetőszellemei Kemény Zsigmond és Jókai Mór voltak, munkatársaik a történeti magyarság soraiból kerültek ki. Elég volt három rövid évtized, hogy a helyzet oly gyökeresen megváltozzék, mint sehol másutt a magyar szellemi élet területén. [...] A zsidóság beérkezett a magyar sajtó vezérkarába.¹⁷

Ez pedig fölöttébb súlyos következményekkel járt a magyar irodalom alakulására, tekintve hogy „a nyolcvanas évektől kezdve a napilapok nyújtanak menedéket és megélhetést a legtöbb fiatal íróknak.”¹⁸ Farkas Gyula (legalább szándéka szerint)

¹⁶ Korántsem véletlen, hogy a kor egyik legfőbb példaképe Heine, akiben az egyház és a többi megkövesedett tekintély ellen sorompóba lépő lázadót tisztelik. Hogy mit jelentett a századfordulón az újságíró ethosz és mit Heine, jól érzékelteti Molnár Ferenc 1901-es regényének, *A gazdátlan csónak történetének* alábbi részlete. A regény a modern újságíró-egzisztenciával próbál számot vetni, s hőst, Tarkovics Endrét, a tehetséges és lump újságírót úgy mutatja be, mint az egy személyben profán és hívő, cinikus és naiv Heinrich Heine szellemi utódát: „Tarkovics is imádta Heinét. Ha verset írt, szándékosan utánozta. Ennek az embernek a lelkét ez a hatalmas tehetségű csirkefogó nevelte, aki éppúgy, mint ő az életben, az egyik versében leköpte a szerelmet, pofon verte a tekintélyt, megcsiklandozta az isteneket és szívből kinevetett mindent, amit csak valaha szentnek vallott az emberiség, s a másikban egy tizenhat éves fiú tisztaságával sirva vallott szerelmet egy szűznek. Így élt Tarkovics, s így él az igazi újságírók legnagyobb része, amely talán nem is tudja, hogy utolsó csepp véréig a Heine nevelése.”

¹⁷ FARKAS Gyula: *i. m.*, 98–99.

¹⁸ Uo. 99–100. Farkas egyáltalán nem tisztázza az asszimiláció elakadásának, illetve állítólagos magyartalan voltának tulajdonképpeni jelentését. Már a kortárs kritika szavá tette, hogy „nem az írók »keresztlevelében« kellene kimutatni a zsidó, német vagy szláv lelkiséget, hanem a műveikben.” vö. KEMÉNYFY János (Hartmann János): *Az asszimiláció a magyar irodalomban.*

egykori mestereit, Szekfű Gyulát és Horváth Jánost kívánta ugyan követni, de az írók származásának túlhangsúlyozott szempontját kiegészítette a tőlük idegen fajelméleti szempont alkalmazásával.¹⁹ Ugyanakkor korrigálni próbálta Szekfű és Horváth konzervatív Ady-képét, figyelembe véve, hogy időközben (az 1920-as évektől) Szabó Dezsőt követve a jobboldalon is kultusz alakult ki Ady körül.²⁰ Következésképp Farkas könyvében a *Nyugat* első nemzedékének kora már az elidegenedés ellenhatásaként létrejövő kibontakozásnak, a „magyar regeneráció kezdeté”-nek minősül.

A konzervatív, majd a nemzeti radikális oldalról jövő antiszemita ízű támadások aligha meglepőek, csakhogy hasonló vádakot vágtak egymás fejéhez a progresszív tábor reprezentáns személyiségei is. Ismeretes Babits bírálata Lukács György 1910-es esszékötetéről, amelynek „modern, kissé affektált” terminológiáját, szubtilis és homályos stílusát kifogásolta.²¹ Kosztolányi Dezső pedig 1920-ban *Az elsodort faluról* írt gyilkos hangú pamfletjében Szabó Dezső henye mondatait Lukács György és (egy füst alatt) Jászi Oszkár magyartalanságaihoz hasonlította.²² A magyarázat persze kézenfekvő: a megszülető modern irodalom képviselői is megosztottak voltak, mindenekelőtt a kialakult *versenyhelyzet* miatt.

Különösen érdekes példa lehet Kosztolányi attitűdje, aki a *Nyugat* indulása idején *A Héthez* szerződött, és az egyik 1908 végén írt levelében – ahol meg akarta nyerni Fülep Lajost az új irodalomnak ugyancsak helyet adó katolikus *Magyar Szemlének* – ekként fakadt ki a konkurenciának tekintett és Adyt sztároló *Nyugat* ellen:

Budapesti Szemle, 1939. 133. Idézi és a könyv recepcióját részletesen ismerteti SCHWEITZER Gábor: *Az irodalmi asszimiláció színe és fonákja*. In MZSIL, 69–108.

¹⁹ Ezért gondolom túlzónak Thienemann Tivadar sarkos véleményét: „Farkas volt Horváth beteljesítője”. (*Thienemann Tivadar levele*. Közzéteszi POSZLER György. Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 2. sz. 474.) Thienemann alaptalanul hivatkozik a Horváth Jánossal közösen szerkesztett *Minervában* 1922-ben publikált *Fajkérdés az irodalomban*. *Jegyzetek a Petőfi-irodalomhoz* című Horváth-írásra, amely valójában az asszimiláció liberális felfogását képviseli, s oda konkludál, hogy Petőfi és Arany János „kézfogásában, szeretetteljes, férfias szembenézésükben hadd lássuk mintegy szentesítve faji problémánk nagy, történelmi megoldását. A keletről jött magyar nyugatnak fordul, a nyugatiból lett magyar pedig szemébe néz neki, s felismeri, megszereti, eszméltre kelti és tevékenységre bírja benne az eredetit, az örökletes magyart”. Lásd in KJKM IV. 735. Horváth János merőben másként közelített a klasszikus íróinkhoz, mint a kortársaihoz.

²⁰ Vö. POSZLER György: *Polgári szintézistörekvések irodalomtörténet-írásunkban a két világháború között*. Magyar Filozófiai Szemle, 1966. 3. sz. 473.

²¹ BABITS Mihály: *A lélek és a formák*. *Nyugat*, 3 (1910): II. kötet, 1564. Kötetben: BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok*. Szerk. BELIA György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 2. kötet, 159.

²² KOSZTOLÁNYI Dezső: *Levél egy regényhamisítványról*. Új Nemzedék, 1920. nov. 3. Kötetben: KOSZTOLÁNYI Dezső: *Tükörfolyosó. Magyar írókról*. Szerk. és a jegyzeteket készítette Réz Pál. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 420., illetve 421. Tehát még Szabó Dezső sem tudott elég jól magyarul.

A *Nyugat* egy kifejezetten anti-szimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizika- és gondolatgyűlölő zsidó pártszövetkezet. Impotens rikoltozás rekedt torokkal. A szifilisztől berekedt torokkal. Hitem szerint ők sohasem csinálják meg az irodalmi forradalmat, mert erre nemcsak az erejük hiányzik, de a hitük is, az állítani tudás bátorsága.²³

Igaz, Adyt is rá tudták venni, írói féltékenységét kihasználva, hogy a konzervatív *Új Idők*ben saját tábora ellen forduljon, és gúnyral emlegetse az új irodalom zsidó pártfogóit.²⁴

Kosztolányi levelének nemcsak zsidóellenes megfogalmazása érdemel figyelmet, hanem az is, hogy fontos szempontnak tekinti az irodalmi életben versengő csoportok megkülönböztetésében. Tehát van *előzménye* annak, hogy később – 1919-ben, 1920-ban – a tanácskormány bukását követő antiszemita hecckampány idején a radikálisan jobboldali *Új Nemzedék* újságírójaként szembe állította egymással a magyar és zsidó irodalmat.²⁵

Kosztolányi antiszemitizmusának gyökerei egészen gyermekkoráig, Szabadkáiig nyúlnak vissza. Unokaöccse, Brenner József, az utóbb Csáth Géza néven ismertté vált író diákkori naplójegyzeteiből érzékletes képet kapunk arról, hogy milyen harc folyt a gimnáziumi önképzőkörben kettejük és a naplóban „zsidó párt”-ként aposztrofált ellenfelek között.²⁶ (Érdeemes felfigyelnünk az idézett Kosztolányi-levelben szereplő „zsidó pártszövetkezet” és a naplóban olvasható elnevezés közötti párhuzamra.) Amikor Kosztolányi lett a kör titkára, a vita elmérgesedett, annyira, hogy az önképzőkör 1902. november 9-i ülésén Kosztolányi megsértette a felügyelő tanárt is, ezért kicsapták a gimnáziumból, amelynek apja volt az igazgatója.²⁷ Az érettségit magánúton kellett letennie – el lehet gondolni, hogy milyen életre szóló seb volt ez a mintatanuló Kosztolányi számára.

²³ KOSZTOLÁNYI Dezső Fülep Lajosnak, Budapest, 1908. [vége]. In KOSZTOLÁNYI Dezső: *Levelek – Naplók*. S. a. r. RÉZ Pál. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 165.

²⁴ Lásd ADY Endre: *A duk-duk affér*. In ADY Endre: *Összes prózai művei 9. kötet*. S. a. r. VEZÉR Erzsébet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. 279.

²⁵ Vö. Kosztolányi 1920. február 15-i keltezésű, Juhász Gyulának írt levelét, in KOSZTOLÁNYI Dezső: *Levelek – Naplók*, id. h. 433. Föltehetően Kosztolányi a szerzője annak az *Új Nemzedék*ben névtelenül megjelent cikksorozatnak (a címe: *A magyar irodalom és az ő irodalmuk*), amely a magyar és a zsidó irodalom ellentétéként tárgyalja és támadja a közelmúlt és a jelen irodalmi életét. (Vö. LENGYEL András: *Egy anonim Kosztolányi-cikk azonosítása*, in *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Történeti tanulmányok – Studia historica 11*. Szeged, 2008. 243–262.)

²⁶ Vö. CSÁTH Géza: „*Méla akkord: hínak lábat mosni*”. *Naplófeljegyzések 1897–1904*. S. a. r. MOLNÁR Eszter Edina és SZAJBÉLY Mihály. Magvető Könyvkiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2013. 305., 379–382.

²⁷ A kicsapatás körülményeiről és az önképzőkör felfüggesztéséről lásd Sárközi Éva jegyzetét, in KOSZTOLÁNYI Dezső: *Levelezése I. 1901–1907*. Kritikai kiadás. Szerk. BUDA Attila. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2013. 864–870. A naplókat először közreadó Dér Zoltán utószava szerint az egymást kölcsönösen germanizmusokkal vádoló fiúk valójában „azért vívtak egymással könyörtelen harcot, hogy ki legyen a híres kör vezetője. A gazdag zsidó fiúk nehezen viselték, hogy a [gimnázium] nem túl népszerű igazgatójának fia és annak unokaöccse hetente

Később ki kellett egyeznie Adyval is, a *Nyugattal* is, el kellett fogadnia a modern magyar kultúra beszorítottságából fakadó következményként, hogy (Krúdy Gyula szavaival) „mégis a zsidók felé kell orientálódnia”;²⁸ nemcsak felesége, de legjobb barátai közül is sokan (mint Karinthy Frigyes és Füst Milán) zsidó származásúak voltak.²⁹ Ahogy Ady, Kosztolányi is rosszul viselte szűkre szabott mozgásterét; másfajta irodalmi tábor, közönséget és mecénaturát szeretett volna, mint ami megadatott neki.³⁰ De nem tehetett mást, el kellett fogadnia.

Rendkívül érdekes tanúságtétel Miroslav Krleža beszámolója a Kosztolányinál tett személyes látogatásáról, melyre 1915-ben a szabadkőműves *Világ* szerkesztőségében került sor:

Zöld lámpák a *Világ* szerkesztőségében. Kosztolányi rezignált [...] Panasz-kodik, hogy a magyar civilizáció még mindig kompromittáló módon nyomorúságos. [...] Nem olvas senki semmit, nem érdekel senkit semmi az ope- retten és a legvulgárisabb vígjátékokon kívül. Ha nem lennének a (jórészt izraelita vallású) pesti széplelkek, nem lenne itt senki. A magyar zsidóság az egyetlen garancia a magyar irodalom fennmaradására. Ki alkotta meg

---

nagyképpen kioktatta őket a költészet lényegéről.” Az önképzőkör 1902. november 9-i ülésén Kosztolányi megsértette a felügyelő tanárt is, ezért kicsapták a gimnáziumból. Az érettségit magánúton tette le. Egyúttal felfüggesztették a kör tevékenységét is. Vö. Ifj. BRENNER József (CSÁTH Géza): *Napló (1900–1902)*. Közreadja DÉR Zoltán. Életjel könyvek, 117. A szabadkai Szabadegyetem kiadása, 2006. 224–225.

²⁸ Krúdy Ady antiszemitizmusával kapcsolatban fogalmaz így: „Miótán hercegek abban az időben nem foglalkoztak költők pártfogásával Magyarországon, Endrénk kénytelen volt megal- kudni életelveivel, így az antiszemitizmussal is, amelyet a Bihar megyei végrehajtó házából hozott magával. Nemcsak békét, de barátságot is kellett kötnie az úgynevezett intelligens és főleg módos zsidókkal, akik Endrénk fellépése idején jóformán kisajátították maguknak az új magyar irodalom pártolását.” In KRÚDY Gyula: *Ady Endre éjszakái*. (1925–1926.) Sajtó alá rendezte FÁBRI Anna. Helikon Kiadó, Budapest, 1989. 131–132. (Kiemelés a szerzőtől.)

²⁹ Szabó Dezső éppen erre hivatkozott, amikor 1920-ban megtámadta Kosztolányit, és kétkula- cossággal vádolta: „Először is az emberről beszélek, erről a csupa-gerinc, csupa-harc, örök- buzgó keresztényről. Ha túl szenvedélyes antiszemitizmusának indulatos eszközeit nem is tartom célravezetőnek, de harcos értékét a keresztény táborban nem lehet eléggé elismerni.” Maró gúnnyal szolt arról, hogy míg nappal Kosztolányi újságírói körben kifakad a zsidók ellen, otthon mégis őt zsidóval vacsorázik együtt – nyilván azért, hogy „a sémi faj érzelmesedését elősegítse”. (SZABÓ Dezső: *A pozitív irodalmi munkáról*. Részben idézi KOSZTOLÁNYI Dezső: *Tükörfolyosó*, 737–738.)

³⁰ „Ebben a helyzetben nőtt föl az ingerültség a nyugatos tábornak a modernség konszenzusát valló, kismemesi vagy »lateiner értelmiségi« származású hangadóiban azokkal a szövetségese- kekkel szemben, akikkel együtt hajtották végre az irodalom mélyreható reformját: az asszimi- lálódó, emancipálódó zsidóságból származó modern írástudókkal szemben.” – Vö. TVERDOTA György: *Meghasonlított nyugatosok*. Literatura, 2008. 2. szám, 196. Tverdota hozzáfűzi, hogy „legenda vagy legalábbis erős túlzás, hogy a zsidó származású magyar írók fiatalabb generá- ciója számára a modernség elveinek elfogadása, a családi tradícióktól történő elrugaszkodása semmiféle nehézséget nem okozott”. E problémára később fogok kitérni.

az Ady-kultusz; ki olvas Babitsot; két-három prostituált, ez jelenti ma a magyar költészet egyedüli olvasóközönségét.³¹

Nincs okunk kételkedni a beszámoló hitelességében, Kosztolányi nyilván szándékosan fogalmazott ilyen végletesen.³²

Helyzetük *kényszerűsége* igencsak szembeötlő. A kulturális elmaradottság és a külső fenyegetések mintegy közös karámba terelték a sokfelől érkező, sokféle módon gondolkodó, egytől egyig tehetséges, ugyanakkor egymástól nagyon különböző egyéniségeket. A karámlét szinte elviselhetetlen volt számukra, újra meg újra fellázadtak ellene. Nem véletlenül nyilvánították ki, hogy a *Nyugat* nem képvisel sem egységes irányzatot, sem iskolát, hogy kizárólag az egyéni művészi teljesítmény számít. Mégis úgy tekintettek rájuk, mint egységes csapatra, és annyiban joggal, hogy jószerével ők alkották akkor az új magyar irodalom legjavát. Ők pedig nem tehettek mást, kénytelenek voltak összetartani, közösen védekezni a támadásokkal szemben. Tehát muszáj volt tompítani a ténylegesen fennálló különbségeket, ami viszont még jobban megterhelte személyes kapcsolataikat.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezek az emberek, akik megteremtették a modern magyar kultúrát, olyan környezetből indultak, amelynek értékeivel radikálisan szembe kellett fordulniuk. Jól érzékelteti az elszakadás traumáját Ady *Önd vezér unokája* című verse. Még a polgári háttérrel rendelkező Kosztolányinak is hatalmas utat kellett megtennie ahhoz, hogy megfeleljen a modern író szerepének. Tehát az ő antiszemitizmusuk nem a szó mai értelmében értendő. Ők *elfogadták szövetségességüknek*, harcostársuknak a zsidó származású író társait, szemben azokkal, akik a világ minden kincséért sem kerültek volna egy közösségbe zsidókkal. Más kérdés, hogy az elkerülhetetlen belső vitákban (már csak a szocializációjuk különbözősége folytán is) negatív nemzeti(ségi), felekezeti sztereotípiákat is felhasználtak egymás ellen.

De nem voltak könnyebb helyzetben az irodalom megújításának zsidó származású képviselői sem. Egyrészt ők voltak leginkább céltáblái a konzervatív támadásoknak, másrészt nekik is meg kellett haladniuk környezetük értékrendjét, ami nemritkán még a vallásuk megtagadását is jelentette.³³ A fiúk szembefordulása az apák világával hasonlóképp a kötöttségektől való szabadulás jegyében

³¹ Miroslav KRLEŽA: *Fragmenti dnevnika iz godine 1942.*, in *Dnevnik 3 (1933–42)*. Sabrana djela Miroslava Krleže Oslobodenje, Sarajevo, 1977. 259–260. Idézi MANN Jolán: *Kétféle poétika a kívülálló szemével: Miroslav Krleža az Ady–Kosztolányi-dilemmáról*. Literatura, 2006. 3. szám, 338–339.

³² E problémáról részletesebben írtam könyvemben: VERES András: *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*. Balassi Kiadó, Budapest, 2012. 50–53.

³³ Jól érzékelteti e folyamatot Kóbor Tamás 1901-es regénye, a *Ki a gettóból*, melynek már a címe is sokatmondó (mint ahogy az lett volna az eredeti cím, a zsidóság szétszóratására utaló *Szanaszéjjel* is). Lásd bővebben: HERNÁDI Miklós: *i. m.*, 41–46.

történt, mint a nem zsidó származású társaik esetében. Az a körülmény, hogy a hagyományoktól való eloldozódás a szilárdan hierarchikus többségi társadalmon kívül zajlott le, vagyis kisebb kulturális ellenállást kellett leküzdeni, mint amikor azon belül fordul szembe az új nemzedék a régivel, látszólag *lépéselőnyhöz* juttatta a magyar zsidó értelmiséget. Valójában ez kezdetben nem járt együtt gyors és radikális szakítással.

Jellemző lehet Kiss József példája. A *Hét*, amelynek alapító tulajdonosa és szerkesztője volt, 1890-ben igencsak merész programmal indult: a nagyvárossá fejlődő Budapest folyóirata akart lenni. (Eredetileg a lapnak *Az ifjú Magyarország* címet akarták adni.) Ugyanakkor költőként Kiss József korábban is, ezután is a népies irányzat (mindenekelőtt Arany János balladaköltészetének) folytatója kívánt lenni, és az akkor még újnak számító zsidó tematika önmagában nem jelentett igazán jelentős fordulatot.

Bródy Sándor vagy Heltai Jenő már merőben más pozíciót foglaltak el. Bár Bródy naturalistának nyilvánította első novelláskötetét, ábrázolásmódja nem haladta meg *Az apostolban* olvasható (ott is Dickens hatását mutató) nyomorleírást, de mégis egy olyan irodalmi irányt jelölt ki, amely akkor kihívásnak számított a magyar irodalomban. A századvégen végre szélesre tárult az Európára tekintő tájékozódás. Talán csak Petőfi és elvbarátai számára jelentett olyan mértékben ösztönző példát a francia kultúra, mint *A Hét* szerzőinek. S nem becsülhetjük le Heltai tájékozódását sem, hiszen a francia kultúrát nemcsak a magas irodalom fémjelezte ekkor, hanem a könnyűvérű, „léha erkölcsű” bulvár színház, az orfeum és a kávéházi szonoköltészet is. Úgy vélték: mindez az igazi nagyvárost képviseli, vagyis a szókimondó *lázadást* a nálunk honos szónokias és fennkölt, méltán ósdiinak és képmutatónak ítélt irodalomeszménnyel szemben. Heltai és az új írónemzedék polgárpukkasztó verseit, színpadi tréfáit valójában *polgári* értékek vezérelték. Molnár Ferenc színpadi művei pedig nemcsak felhasználták a századforduló francia bulvárszínházától tanult technikát, hanem a műfaj ötletes megújítására vállalkoztak, s *Az ördög* (1907) és *A testőr* (1910) című darabjaiban kipróbált „szerepvígjáték” feltalálásával Molnár méltán tett szert világhírré.³⁴

Bródy, Heltai és Molnár zajos sikerei nem fedhetik el, hogy a hagyományokkal való szakítás egy meglehetősen keserves, *több szakaszban* lejátszódó folyamat volt.³⁵ Némiképp leegyszerűsítve a drámai meghasonlásoktól sem mentes utat, azt lehet mondani, hogy a zsidó írók *előbb a zsidó tradícióktól oldódtak el, később pedig (a nem zsidó társaikkal együtt) a magyaroktól*. Sarkosan fogalmazva: a magyar-zsidó irodalom valójában egy *kettős* (illetve többszörös) *tagadásra épített állítás*. A kettős identitást harmonikusnak láttató („is-is” szerkezetű) képlet nem alkalmazható rá, mert nem valamifajta összegezés jellemezte, két kultúra egy-

³⁴ Vö. VERES András: *Molnár Ferenc, a kánonalakító*, in Uő: *Távolodó hagyományok. Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok*. Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 58–68.

³⁵ E véleményemet először az 1996-os előadásomban fejttem ki, lásd in MZSIL, 44–45.

beillesztése, hanem sokkal inkább a kísérletezés, a sokszólamúság, az új és még újabb változatok keresése. Logikus fejlemény volt a fokozott mértékű nemzetközi tájékozódás, hiszen egy zárt és megújulásra képtelen nemzeti normarendszert úgy lehetett leginkább meghaladni, hogy átléptek belőle egy másik, tágasabb rendszerbe. *Az áthasonítás nemcsak hidat teremtett eltérő kultúrák között, hanem mindegyikhez képest mást, ha tetszik, újat hozott létre.* Bródy Sándor naturalizmusa csak távolról emlékeztet Zoláéra, Ady szimbolizmusa pedig még távolról sem Baudelaire vagy Mallarmé szimbolizmusára. Az adaptáció *eredetisége* ugyanis a hasonító ízlésen alapul.

A modern irodalom létrehozása természetesen nem tekinthető magyar-zsidó belügynek; csak utólag – és persze antiszemita nézőpontból – próbálták meg annak beállítani. Mint ahogy az is az 1910-es évek végétől vált általánossá, hogy a zsidót általános *gyűjtőfogalomként* használják mindarra, ami kilóg a feudális-patriarchális világból, az új irodalomtól az új pszichológiáig, a kapitalizmustól a szocializmusig. A későbbi fejleményekhez képest a századvégi állapotokat akár kegyelminek is minősíthetjük. De még Molnár Ferenc is, akinek üstökös-ként felívelő pályája a millenáris káprázat beteljesülését látszott igazolni, első jelentősebb szépprózai művében, *Az éhes város* című, Budapestről írt regényében (1901) nem mulasztotta el, hogy arra figyelmeztessen: a dzsentrí úri svádáját majmoló újjgazdag zsidók antiszemitizmust gerjesztenek.³⁶ Molnár tökéletesen tisztában volt az 1900-as évek világának átmenetiségével. *A Pál utcai fiúk* című ifjúsági örökzöldjében (1906) a felnőtteket utánzó, felnőttéget tanuló gyermek optikáján keresztül pontos látteleletét adta a különféle társadalmi szervezetek eltérő értékeinek, az iskola poroszosan hivatalos-formális szabályaitól az önkéntesen szerveződő grundbeliek és fűvészkertiek részben militarista normáin át az ugyancsak önkéntes, ám a polgári magántársaságok szerveződését másoló gittegyelet demokratikus értékrendjéig (ez utóbbit megértő humorral ábrázolva).³⁷

³⁶ A regény mintegy pamfletszerűen mutatja be, hogy milyen mohó és könyörtelen pénzhajsza jellemzi az állandó tökehiányban szenvedő, hitelre épült „éhes” várost, ha a véletlen folytán pénzhez juthat. A véletlen egy amerikai multimilliomos lánya képében jelenik meg, aki feleségül megy a jelentéktelen, de törekvő pesti banktisztviselőhöz. A város olyan, mint egy hatalmas forgószínpad, ahol a pénz és a szerelem mozgat mindenkit (s a kettő oda-vissza konvertálható egymásra). Az egyetlen pozitív szereplő az amerikai multimilliomos vasútkirály, aki a rokonszenves self-made man megtestesítője, s puritanizmusával és jótékonykodásával a Molnár által eszményített amerikai mentalitás képviselője (néhány évvel megelőzve Mikszáth Kálmán regényének, *A Noszty fiú este Tóth Marival* Amerikában meggazdagodó Tóth Mihályát).

³⁷ Nem tudom elfogadni Heller Ágnesnek a könyvről adott értelmezését, miszerint a regény gyermekszereplői közül hárman, Weisz, Nemecek és Geréb valójában zsidó, de csak az első esetében jelzi ezt a név (ő pedig jelentéktelen figura), a másik kettőnél el van hallgatva, holott ők a zsidó asszimiláció két alaptípusát képviselik: Hannah Arendt terminusaival élve a „páriát” és a „parvenüt” (vö. HELLER Ágnes: *Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban*, in MZSIL, 353–355.) Úgy gondolom, ha Weisz esetében Molnár félreérthetetlenül jelzi, hogy a gittegyelet

Az 1900-as, 1910-es évek fordulóján új helyzet alakult ki: Ady fellépése, a *Nyugat* megjelenése és mindenekelőtt *A Holnap* antológia jelentkezése aktivizálta a konzervatív tábor, amely összehangolt támadásba fogott a sajtóban az új irodalom ellen (a Jászi Oszkár szerkesztette *Huszdik Század* ellensúlyozására pedig gróf Tisza István 1911-ben megalapította a *Magyar Figyelőt*). Néhány évvel később, a háború alatt látták elérkezettnek az időt arra, hogy amit nem sikerült 1909–1910-ben elérni, azt végre keresztülvigyék, és leszámoljanak Adyval is, a *Nyugattal* is. Az utóbbinak már a neve is gyanússá vált, hiszen a nyugati államok közben hadviselő ellenfelek lettek. A nemzetárulás vádja kézenfekvőnek tűnt.³⁸ A nemtelen támadásoknak csak a magyar hadi helyzet válságosra fordulása vetett véget.

Időközben jelentősen megromlott a zsidóság megítélése is. A *Huszdik Század* 1917-ben körkérdezt intézett neves politikusokhoz, tudósokhoz, egyházi és közéleti emberekhez, arra kért választ, hogy van-e *zsidókérdés* Magyarországon, ha igen, mi az oka, és mi lehetne a megoldás. A vita közvetlen ürügye Ágoston Péter nagyváradi jogász *A zsidók útja* című könyve volt, amely az asszimiláció zavaraiért és a növekvő antiszemizmussért elsősorban a zsidóságot tette felelőssé. De a szélesebb kontextusban érzékelhető – az elhúzódozó háború okozta elégedetlenség és a hadiszállítások körüli visszaélések okozta felháborodás miatt jelentkező – antiszemita tünetek indították valójában Jásziékat arra, hogy *kibeszéljék-kibeszéltessék* a problémát.³⁹

Korábbi előadásomban részletesen idéztem és elemeztem Jászi Oszkár hozzászólását, melynek különösen érdekes feltételezése és tanúságtevése, hogy a magyar zsidóság szerinte *sajátos* mentalitással és érzülettel („psziché”-vel) rendelkezik, és ez az irodalmi tevékenységében is megmutatkozik. Jászi példájával próbáltam meg alátámasztani, hogy a magyar-zsidó irodalom megkülönböztetése

---

alapító elnöke csakis zsidó lehet (amit én korántsem tartok jelentéktelen szerepnek), Nemecek esetében sem folyamadott volna álcázásként cseh névhez, ha nem éppen azt akarta volna jelezni (bizonyára nem minden kajánság nélkül), hogy a grundot (a hazát) mentő hős onnan kerül elő (a nemzetiségéből), ahonnan a legkevésbé várják, és ő az, akit a legkevésbé becsülnék.

³⁸ Rákosi Jenő a *Budapesti Hírlap* 1915. október 14-i számában sütötte el a startpisztolyt, s kertelés nélkül megírta Adyról és „franciás” költői iskolájáról: „Kitűnt róluk, hogy sem arra nem jők, hogy a háború veszedelmeit viseljék, sem hogy énekeljék. Róluk kiderítette a háború, hogy jők voltak arra, hogy egy unott és megcsömörlött kornak babérral jutalmazott szórakoztató pojjácai legyenek, de komoly idők, komoly emberek, komoly dolgok számára nem valók.”

³⁹ A másfélszáz megszólított közül csupán hatvanan válaszoltak (a legtöbb konzervatív és szocialista politikus nem), az ötven érdemi hozzászóló negyede (13) úgy foglalt állást, hogy nincs zsidókérdés, a többség (37) viszont létező, súlyos problémának tekintette. Voltak, akik már a kérdés felvetését is antiszemita gesztusnak minősítették, mint ahogy valóban antiszemita vélemény is előfordult a hozzászólások között. A kiutat Jászi és belső köre a küszöbön álló nagy társadalmi változásoktól, a demokrácia kiterjesztésétől és egy formálódó népi kultúrához való asszimilációtól remélte. Ám képviseltette magát a cionista elképzelés is, amely a zsidó öntudat fejlesztésében, a külön nemzetiséggé és önálló állammá alakulásban látta az egyedüli megoldást.

történelmileg létjogosult.⁴⁰ Most Lesznai Anna hasonlóképp fontos, saját élet-tapasztalatain alapuló, Jászi megnyilatkozásával szemben a problémát *belülről* láttató írására szeretném felhívni a figyelmet.⁴¹

*Zsidónak lenni egy különös, betegesen izgatott idegállapotot jelent – szögezi le elsőként Lesznai. De ez nem faji sajátság, hanem történeti következmény. – A ghettoszidó örökös üldöztetések közepette állandó félelmek és természetellenes elzárkózottságban élt. A kulturzsidó tehát ghettobeli őseitől már megviseltebb idegrendszerrel örökölt. Ezt a terhelt idegrendszerrel folyton ingerli az a stabilitáshiány, melybe társadalmi elhelyezetlensége sodorja.*⁴² Pénzsóvárgását, a vagyonosság túlbecsülését is az magyarázza meg, hogy míg a kereszténynek születése, családi összeköttetései, még szülőhelye is körülírják társadalmi hovatartozandóságát, addig a zsidót [...] egyedül a pénze helyezi el társadalmilag.⁴³

Lesznai még élesebben fogalmaz, mint Jászi, amikor a zsidó pszichét különállónak tételezi, abból indulva ki, hogy „sok tekintetben éppen ellentétes hatások alatt fejlődik, mint a normális körülmények között élő keresztényeké”. Minthogy alkalmazkodnia kell (mai szóval úgy mondanánk) a többségi társadalomhoz, nem élhet úgy, hogy „bizonyos fokig meg ne tagadja magát”: el kell lepleznie pénzét, vagyonát, sőt az okosságát, eszességét is (hogy ne tűnjön hivalkodónak), azaz „a zsidó ember csak arra lehet büszke, ami nem sajátosan az övé”.⁴⁴ Márpedig az, aki önérzetében sérül, hamis viszonyba kerül a tekintéllyel. Lesznai szerint ez vezet a két ellentétes zsidótípus elkülöníthetőségéhez:

a sznobok, úrutánzók, politikai műalkalmazkodók serege és a tekintélyfitymáló, hagyománykicsinylő, minden kis konzervatív és klerikális verébre nagy forradalmi ágyukkal lövő, minden értékes és tiszteletreméltó tradíciót kiméretlen gyanakvással és gúnnyal ostorozók csapatja.⁴⁵

Néhány ismert *sztereotípa* is felbukkan Jászinál is, Lesznainál is. Mindketten úgy vélik, hogy a zsidóság „a teoretikus ész terén dúsan megáldott faj” (a köztötségektől való szabadság, a sehova se tartozásból fakadó „mindent megértés”

⁴⁰ Lásd előadásom szövegét, in MZSIL, 40–42. Lásd még VERES András: *A Huszadik Század irodalomszemlélete*. Literatura, 34 (2008) 2. sz. 170–171.

⁴¹ *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. A Huszadik Század könyvtára 64. A Társadalomtudományi Társaság kiadása. (Harmadik kiadás) Budapest, 1917. 104–109. Lesznai Anna ebben az időben Jászi Oszkár felesége volt.

⁴² „A zsidónak vannak barátai, de társadalmi köre nincsen” – állapítja meg valamivel korábban Lesznai, *i. h.*, 104–105.

⁴³ *I. h.*, 105. Kiemelések a szerzőtől.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *I. h.* 105–106.

teszi fogékonyá az absztrakciók és az eszmék iránt), ugyanakkor a művészetben kevesebbre képes („ami előny a megértés, az gyakran hiány az alkotás ösztönösebb terén”).⁴⁶ Ahogy Jászi, Lesznai is hangsúlyozza a zsidóság distanciáját a természettől és a földtől, de őt elsősorban a lelkekben lejátszódó dráma folyamata és következménye érdekli:

A különvalóság nyomasztó individualizmust fejleszt ki náluk, a zsidónak „énje” válik egyetlen társadalmi központjává, – nincs hová menekülnie magából. Egymás közt sem alkothatnak a félig asszimiláltak új társadalmi réteget, – hisz ez visszatérést jelentene a ghettóba, az elkülönítettség poklába.⁴⁷

Lesznai a kiutat a zsidó és nem zsidó gyermeknevelés megreformálásában keresi, és úgy véli, hogy a kialakult-kiosztott zsidó és keresztény szerepeket kellene megszüntetni, a tevékenységkörökben és életmódokban fennálló megosztottságot kellene felszámolni ahhoz, hogy az előítéletek lebonthatók legyenek. Hogy ez miképp volna lehetséges, arra nem tér ki. Hozzászólását szép, de naiv szentenciákkal zárja:

Zsidók és keresztények nem ismerik egymást – és kölcsönösen nem állnak az igazságos verseny alapján. Ezekkel a szerencsétlen körülményekkel együtt megszűnnék a zsidókérdés is. Mert mindenki mindig csak azért üt, mert fél!⁴⁸

Lesznai tehát a gettó-léttől való menekülés és a társadalmi kirekesztettség kettős csapásából vezeti le a zsidóság általa feltételezett lélektani hátrányait és viselkedésbeli zavarait. Különös módon a *kötöttség* hiányát hangsúlyozza, ami aligha értelmezhető másképp, mint hogy a *többségi társadalom* kötöttségeire gondol. Mintha maga is az egyoldalú teoretizálás hibájába esne, amikor a művészi érzéket lebecsüli (ami már csak azért is meglepő, mert ő maga sokoldalú művészi tehetség volt). Ahogy Jászi, ő is a „zsidókérdés” létezését elsősorban a zsidó „psziché” különállásával, illetve ennek történelmi okaival magyarázta. Nem kétséges, hogy ebben mindkettejüket a *többségi társadalommal való megbékélés* szándéka vezette. (S nem láthatták előre, hogy a háború hogyan fog végződni, és milyen politikai helyzet váltja fel Magyarországon.) De módszertani szempontból csakis kétes eredménnyel kecsegtethetett a magyarság és zsidóság *karaktrológiai* jellegű szembeállítására, amely eleve tételezi a kettő távolságát, kölcsönös idegenségét. (Az effajta konstrukciók pedig a konzervatívok és antiszemiták kedvelt játéktere.)

⁴⁶ I. h. 107.

⁴⁷ I. h. 107–108.

⁴⁸ I. h. 109.

Számunkra itt most az tűnik fontosnak, hogy a zsidó származású alkotók hasonló nehézségekkel és dilemmákkal küszködtek, mint a nem zsidó származású társaik. Akármit is értsünk a kötöttségeken, illetve ezek hiányán, a túllépés rajtuk csaknem olyan áldozatot követelt az innováció oltárán, mint magának a művészetnek megújítása.

SZÉCHENYI ÁGNES

Az asszimiláció kérdései a dualizmus (1867–1918) korában a magyar irodalom tükrében

Az asszimiláció, azaz a népek, nemzetiségek, felekezetek és néprétegek egybeolvadása a 19. század végétől a magyar irodalom egyik lényeges, vehemens konfliktusokkal, kiközösítéssel járó, utóbb is ciklikusan visszatérő, következményeiben ma is érzékelhető kérdése.¹ Különösen az a *zsidóság* asszimilációjának története. Míg a mai országhatárokon *belül* élő *nemzetiségi* hasonulás kérdése mára problémátlan (miközben a határon túli magyarság sorsa, a hozzájuk való viszonyulás rendre politikai konfliktustényező), addig a zsidó asszimiláció elfogadása, egyáltalán lehetségesnek tekintése vagy elutasítása újra és újra előtörő kérdés. A vizsgált korszak ugyancsak lényegi kérdése a gazdasági-társadalmi átalakulással, a nagymérvű *városiasodással* létrejövő közösség jellege, rétegzettsége, konfliktusai a korábbi nemzetszerkezettel. A falusi létből városivá válás – a vizsgált időszakban döntően nemzedéki kérdés – is idetartozik. Mára ez a kérdés már nem a városiasodást, hanem a társadalmi mobilitás kérdését jelenti.

A *három* felsorolt elem mindegyike fontos, bár a gyúanyag bennük nem egyformán sűrű. Az utóbbi kérdés, a városiasodás, bár nem nagyon szokás az asszimilációval együtt tárgyalni, kétszeres okkal emelhető az asszimiláció témakörébe, mert a modern főváros – és benne az eredeti Buda, Pest és Óbuda – döntően *német* eredetű volt és katolikus, és mert a városi létet, különösen Budapest kultúráját, jellegét a 20. század elején sokan tekintették *zsidósnak*.² Ady provokatív kijelen-

A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet munkatársa.

¹ „Asszimiláció az a társadalmi folyamat, melynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, abba beleolvadnak, hozzá alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak. Minthogy mindenki egyszerre nemcsak egyféle, hanem különböző vonatkozások szerint nagyon sokféle közösséggel van a tagság, a beleolvadás vagy az elhagyás viszonylatában, az asszimiláció igazi problémáját helyesebb arra az esetre szorítani, mikor egyesek vagy csoportok olyan közösségből lépnek ki, mely addig az ő társadalmi feltételeiknek a meghatározásában *döntően* részt vett, és egy másik, hasonló meghatározó erejű közösség közösségi életébe lépnek át.” Bibó István definícióját ld. *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949*. Budapest, Magvető, 1986. 723–724.

² Annak ellenére is, hogy a zsidóság egészére nem vonatkoztatható, hogy városi egzisztencia lenne, mi több, a 19. század utolsó évtizedeiben „a zsidóság több mint négymillió hold földet

téseiben sok az igazság. *Mikor Párizsból hazajöttünk* című versében letaglózottan szólal meg:

Hazajöttünk, s itt minden csüggedett,/ Minden kezdést félbátrak abbahagytak/
S körül zártak mindent hős pocsolyák [...] E lép-világ volt hát csatate-
rünk. (1912)

Híres-hírhedt publicisztikájában, a *Korrobóri*ban (1917/1924) pedig egyenesen azt mondja: „a zsidók megcsinálták nekünk Budapestet.”³ De ennek oka és ára volt. Egy másik példa: a vallástalan, de zsidónak született német anyanyelvű Molnár Ferenc a fővárost meghitt vidékiességgel „szülőföldem Pest”-ként emlegette és védte:

[v]alahányszor arról van szó, hogy a főváros magyar-e vagy nem magyar, valahányszor arról beszélnek és írnak, hogy Budapest idegen, és semmi köze a magyarsághoz, valahányszor ez az éles és elkeseredett vita megindul, mindannyiszor elképzelem lelki szemeimmel Magyarország térképét, amelynek közepén Budapest úgy áll, mint egy tanácstalan szegény zsidó. Mert akármit mondanak vagy írnak róla, tulajdonképpen ez formálódik ki belőle. Nem én akarom ilyennek látni, az ellenségei pingálják és formálják ilyené. Azt mondják: amerikai, nemzetközi, hazafiatlan, magyartalan, szedett-vedett, szélelbelelt, semmi köze a magyarsághoz, nem érdemli meg az „ország szíve” nevet. [...] Pedig, ha egy város belép a fővárosok nemzetközi szövetségébe, akkor egy sehol meg nem írt, de a világ köztudatában meglévő ceremóniálé szerint tartozik élni, kénytelen fölvenni tízezer olyan szokást, amelyet minden főváros fölvesz. Kénytelen börszét építeni, villamosvasutat járattatni, satöbbi, satöbbi és ezzel kénytelen a külső képét fővárosszerűvé tenni, ami egyenesen ellentmond a falu és kisváros hangulatának, amit ezek az urak állandóan összetévesztenek a nemzeti és faji hangulattal.⁴

Ez a vád nemcsak ránk, magyarokra vonatkozik, megjelent a korabeli Béccsel, Berlinnel, New Yorkkal és más „új” metropolisokkal szemben is.⁵ Megidézve a

---

szerzett meg tulajdonjogilag és számításba véve a bérbirtokokat is, ma már a mezőgazdaságilag művelhető terület ötödrésze a kezében van. Pedig nem lehet mondani, hogy a zsidóság intelligenciájának főerejével éppen a földre vetette volna magát” – vallja Buday Barna, – az OMGE titkára. Huszadik Század, 1917. II. kötet. 63–67.

³ Ady Endre: *Korrobóri*. Nyugat, 1924/1. 3–5. (az idézet a 4. oldalon van)

⁴ MOLNÁR Ferenc: *Vasárnapi krónika*. Pesti Hírlap, 1911. november 19. Kötetben: MOLNÁR Ferenc: *Pesti Napló*. Ars scribendi. Válogatta és az utószót írta Molnár Gál Péter. Nyilvánosság Klub–Századvég, Budapest, 1993. 238–243. [Az idézet a 241. oldalon van.]

⁵ Anthony SUTCLIFFE (ED.): *Metropolis 1890–1940*. University of Chicago Press, Chicago, 1984. 130–145.

probléma irodalmi hangulatának egy az utóbbi idézetben látszólag könnyeden tált, zsurnalisztikai fordulatát, a kérdések középpontjában vagyunk.⁶ Ám szükséges a probléma időbeli és etnikai rétegeinek elkülönítése, minthogy azok a valóságban is nagyon eltérő korszakokat és viszonyulásokat mutatnak. A történelmi kataklizmákkal együtt változott a hangnem, az ütközések jellege, az érintettek köre, és a probléma következményei is súlyosbodtak. Az első elkülöníthető korszak a dualizmus kora, egészen a forradalmakig és az azokat követő megtorlásokig.

A zsidóságot és a nemzetiségeket érintő népesedési kérdések

Nem árt emlékeztetni rá, hogy II. József népszámlálói 1789-ben mindössze két és egyharmad millió magyart találtak az Osztrák Birodalomban, az összlakosságnak mindössze 29%-át. Nagyjából ekkor született a herderi jóslat is (1791) a magyarság várható eltűnéséről, felolvadásáról a környező szláv, német és román tengerben, amely ennek az ismeretnek, számaránynak birtokában sokkal érthetőbb.⁷ A számokat a történelmi dinamika folytonos változása példajaként, az esetenkénti radikális, gyors átalakulás példajaként említettem.⁸

A nacionalizmus, a nemzetté válás ideológiájának megjelenésével elhalványult, sőt el is tűnt az éppen a nyelvi nacionalizmussal szemben sokáig alternatívát jelentő általánosabb, a nemzetiségeket is egybeölelő hungarus-tudat.⁹ Sőt, ezzel egy időben nyert teret a nemzet és állam azonosságát hirdető álláspont. A nemzeti elvű művelődés megjelenése először még igen modern jelenség. A nacionalizmus legfontosabb jellemvonása a nemzeti identitás elsődlegességének elve, az tehát, hogy a nemzethez tartozás érzése megelőz minden más szűkebb és tágabb csoporthoz (idegen dominanciájú birodalom, osztály, párt, vallás, stb.) való kötődést. A nacionalizmus önmeghatározás és elhatárolódás, a nacionalistának mindig van egy vagy több referencianemzete, amellyel összehasonlítja magát, természetesen úgy, hogy a saját nemzete azonos értékűnek, sőt inkább értékesebbnek (régebbi-

⁶ De idézhettünk volna egyértelműen ellenséges jellemzést is, Karl Lueger bécsi polgármester 19. századvégi fordulatát, a *Judapestet* is, amelyet a magyar élclapok átvettek és használtak.

⁷ Johann Gottfried HERDER: *Werke*, Band III/1, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, (1791) herausgegeben von Wolfgang Pross, Carl Hanser Verlag, München, 2002. 633.

⁸ ŐRI Péter: *Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I.* A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történelmi Demográfiai Évkönyve, 2002. 39–73, *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* (The first population census in Hungary (1784–1787)), KSH, Budapest, 1960.

⁹ Ld. MISKOLCZY Ambrus ezzel kapcsolatos számos tanulmányát. Pl. *A hungarus tudat a 19. Században*. Limes, 2009/4. 71–96.; *A hungarus alternatívái: példák és ellenpéldák*. Régió, 2009/2. 3–45.

nek, hatalmasabbnak, erősebbnek, kulturáltabbnak stb.) lássék.¹⁰ A mi esetünkben a referenciát sokáig a Nagy-Magyarország területén élő nemzetiségek jelentették. A zsidósággal való „korai” együttélés kérdései konkrét formát öltöttek: adó, bevándorlási, letelepedési, iparüzési beadványok intézésében testesültek meg. Tárgyi kérdések – valóságos válaszok.¹¹ A zsidókérdésről a 19. század második negyedétől kezdődött szélesebb körű vita. Általánosságban és távolabbról ránézve a problémák keletkezésére, elmondható, hogy a hungarus-tudat elporlása és a zsidókérdés megjelenése komplementer, két összetevőjű folyamat. Míg a dualizmus kora a zsidóság szempontjából egyértelműen a jogkiterjesztés ideje,¹² a nemzetiségek felől nézve ellentmondásosabb, akadozóbb a történet.

A Monarchia fél évszázadát a történetírásban – Randolph Braham szóhasználatára nyomán – a *magyarországi zsidóság aranykorának* szokás nevezni. (Ez az elnevezés sajnálatosan elfedi, hogy erre az időre esik a tisztaeszlári vérvád, amelynek irodalmi vetülete, illetve hozománya Mikszáth Kálmánnak a perről írott tudósítás-sorozata, Krúdy Gyula folytatásos regénye, *A tisztaeszlári Solymosi Eszter*,¹³ és mindenekelőtt, bár nem szépirodalmi mű, a magyar liberalizmus egyik legszebb munkája, Eötvös Károlynak *A nagy per* című összegzése. Eltakarja továbbá a Magyar Országos Antiszemita Párt megjelenését az országgyűlésben és a Katholikus Néppárt küzdelmét is a recepció ellen.)

Az aranykor fél évszázadába esik Márai gyerekkora is. Figyelemre méltó az *Egy polgár vallomásai* csonkítatlan kiadásának következő bekezdése.

Odahaza – s nemcsak a családban, hanem mindenütt, amerre néztem, az osztályban is – úgy voltunk a zsidókkal, hogy szemmel tartottuk őket, de nem sokat beszélünk róluk. Ez volt a kedélyes antiszemita kora, a bratyizó, toleráló szemlélet, s a magyar égen a szivárvány minden színében derengett a liberalizmus nyájas világossága. [...] a zsidókat „megbecsülték”, mert „vannak közöttük kiváló, derék és becsületes emberek...” [...] A cselédek a konyhában nem unták meg terjeszteni a „vérvád”-at, s nem is tudom, melyik szemlélet a megalázóbb a zsidókra: a cselédek vérvádja vagy az a másik, amely elismeri, hogy „vannak köztük kiváló és becsületes emberek”?¹⁴

¹⁰ Ernest GELLNER: *Nations and Nationalism*. New Perspectives on the Past. Blackwell, Oxford, (1983), 1997. 13–18, 88–109, GYURGYÁK János: *Politikai ideológiák*. In Uő (szerk.): *Mi a politika?* Budapest, Osiris, 2004. 347.

¹¹ BERNSTEIN Béla: *A zsidókérdés 1848 előtt*. Budapest, Neuwald Nyomda, 1937.

¹² Rendkívül rövid törvénycikk volt: 1.§ Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2.§ Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik. GONDA László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, Századvég, 1992. 270.

¹³ Megjelent a *Magyarországban*, 1931-ben, könyv alakban csak 1975-ben.

¹⁴ MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomásai (1934–1935/1940)*. Sajtó alá rendezte KOVÁCS Attila Zoltán. Helikon, Budapest, 2013. 227.

A relatíve problémátlan asszimilációt és befogadást Raphael Patai *zsidók és nem zsidók szerelmi kalandjának* nevezte, irodalmias fordulatában jelezve a „szerelem,” a hódítás küzdelmét, az egymás marását, problémáit is. A *kaland* szóban benne van az átmenetiség, az elmúlás is. Karády Viktortól ered a – részben megtévesztő, mert papíron soha nem létezett, nem számonkérhető és túlzott bizalmat kifejező – *társadalmi szerződés* fogalma.¹⁵ Ez a Rousseau-tól (is) eredeztethető megnevezés azzal kelt félreértést, hogy így, általánosságban, metaforikusan működik.

Nézzük meg a magyarországi zsidóság főbb demográfiai adatait, trendjeit a dualizmus korában, közelítve.¹⁶ Az 1910-es hivatalos birodalmi népszámlálás szerint 938 438 fő vallotta magát zsidónak, ez az összlakosság 4.5%-a. Budapesten 203 687 fő lakott, ami az országos átlagnál jóval magasabb, 23.6%-ot jelentett. (Ugyanekkor 20% feletti zsidó lakossága volt Miskolcnak és Nagyváradnak is.) A dualizmus korában valamennyi felekezet közül a zsidóság létszáma növekedett legnagyobb mértékben. A nemzetiségekkel szembeni távolságtartással, távolságkijelöléssel ellentétes folyamat volt a német polgárság szinte önkéntes, már-már magától értetődő, egyenletes és problémátlan asszimilációja,¹⁷ és a zsidóság számára adott jogkiterjesztő gesztus, ez utóbbi két lépésben. Az 1867-es emancipációs törvényre és az 1895-ös XLII. tc.-re, a zsidó vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítására gondolunk.¹⁸ Az 1894-es, a polgári házasságot lehetővé tevő XXXI–XXXIII. tc.-ek elvben a vegyes házasságokat is lehetővé tették, bár ez csak 10%-ot tett ki, és az első világháború után duplázódott meg. (A két lépés magyarázata, hogy 1867-ben a zsidóság nem rendelkezett egységes egyházszerkezettel és ennek megteremtése során a neológ pesti hitközség emlékiratával együtt az ortodox irányzat is jelentkezett, s végül három típusú hitközségi szervezet jött létre.¹⁹ A fővárosi zsidóság döntően a neológ, modern irányzatot képviselte, és fontos még, hogy a két főcsoport közti válaszfal nem csupán vallási, hanem társadalmi

¹⁵ Ld. még William O. McCAGG Jr.: *A History of Habsburg Jews 1670–1918*. Indiana University Press, Bloomington, 1989. c. könyvének Hungarian Success c. fejezetét. 123–139. Figyelemre méltó, hogy a *siker* szó a Monarchia országaival kapcsolatos fejezetcímek egyikében sem szerepel.

¹⁶ Komoróczy Géza zsidó demográfiai adatgyűjteményét használom. In: KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon II*. Kalligram, Pozsony, 2012. 1111–1139.

¹⁷ Megakasztotta a folyamatot, hogy az abszolutista uralom után másfél évtizeden át újból, illetve még mindig a német nyelvet favorizálta az osztrák igazgatás (ld. pl. az idetelepített K. u. K. Korrespondenz irodát, amely csak osztrákokat alkalmazott, és csak német nyelven szolgáltatott hírt; vö. Edith DÖRFLER, Wolfgang PENSOLD: *Die Macht der Nachricht. Die Geschichte der Nachrichtenagenturen in Österreich*. MoldenVerlag, Wien, 2001.) és az iskolarendszer is. Az előzményekről ld. még: KÓSA János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Budapest, 1937.

¹⁸ Egyéb fontos jogkiterjesztő törvények is születtek ekkor, pl. a nők gimnáziumi és egyetemi tanulásának engedélyezése.

¹⁹ A harmadik csoport a „status quo ante”, azaz a megosztottság manifesztációja előtti állapot változatlanóságát akarta fenntartani.

jellegű is volt.²⁰) Megosztó szempont volt az, hogy honnan és mikor érkezett Magyarországra a zsidóság egy-egy rétege. Az ortodoxián belül számon tartották az osztrák és cseh-morva eredetű *askenázi* bevándorlókat, és a galíciai eredetű *haszidokat*. Az „érkezés” ideje utóbb a zsidókat érintő diszkriminatív törvényekben vált megosztó, az életben maradási befolyásoló szemponttá, mindamelllett, hogy értékesebbnek és megbecsülendőnek inkább a nyugatról érkezőket tartották.²¹

A magyar uralkodó osztályok, az arisztokrácia és a középnemesség (a dzsentri) elfogadni látszott a zsidóságot, amennyiben az magyarul beszélt, és szokásaiban és kultúrájában döntően alkalmazkodott hozzájuk, toleranciát tanúsított iránjukban. Különösen szemléletes volt a zsidóság megmagyarosodásának jelét mutató 1900-as statisztika, amely szerint a magukat magyar anyanyelvűnek vallók – az asszimilált zsidóknak és németeknek köszönhetően – gyenge, 51.4%-os többségben voltak.²² A leggazdagabb zsidó családok – ez a tény egyben a magyar gazdaság eredményeihez való hozzájárulást is jelentette – nemességet kaptak²³ (a gyakorlatban fizettek érte), földbirtokot vásároltak. Mintegy 350 zsidó család épült így bele a magyar nemességbe – minimális töredéke a magyarországi zsidóságnak. Gazdasági és kulturális jelenlétük azonban egyre látványosabb volt, az Andrássy úti villákra (pl. a Weisz-, Chorin, Kornfeld-, Mauthner-, Herzog-családok érintkező-átjárható telkei, összenyíló épületegyüttese), a mecénatúrában játszott szerepükre, a műgyűjtésre,²⁴ a szalonok, általában véve is a modern művészet

²⁰ Nathaniel KATZBURG: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Szerk. KOMORÓCZY Géza. MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, Budapest, 1999. 100–102.

²¹ Ezt az értékbeli különbséget említi egyetértőleg Szekfű Gyula is a *Három nemzedék és ami utána következik* című könyvében. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940. [hatodik kiadás], 333.

²² *Hét évtized a hazai zsidóság életében I-II*. Szerk.: LENDVAI Ferenc, SOHÁR Anikó, Horváth Pál. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990.

²³ John Lukács 28 bárói családot említ. Grófi címet azonban még a legnagyobb teljesítményt nyújtó zsidó családok sem kaphattak.

²⁴ Utalok itt pl. a Kohner-gyűjteményre, melyet 1933-ban elárvereztek. A képek között volt Paul Cézanne Emile Zola személyes tárgyait ábrázoló *Feketeórási csendélet* c., a világ egyik ma is legdrágábbnak tartott festménye, Vincent van Gogh *Olajerdő* című képe, több Monet, Sisley, Gauguin, Courbet, Degas kép társaságában. De volt Henri de Toulouse-Lautrec kép is, virágcsendélet Matisse-tól, ott lógott Daumier hatalmas *Éneklő pár* című képe, Maillol tanulmányfeje. Már a *Vasárnapi Ujság* hírt adott a kollekciónál, mégpedig címlapján, kiemelve, hogy a tulajdonos rendszeresen nyilvános kiállításra is küldi képeit, s ezzel jelentős szerepe van a közízlés fejlesztésében. MELLER Simon: *Kohner Adolf gyűjteménye* (gazdag képillusztrációval – Sz. Á.), *Vasárnapi Ujság*, 1911. április 30. 353–354. MOLNOS Péter: *A Kohner-gyűjtemény*. *Artmagazin*, 2004/1. 17–23. és uő.: <http://www.kieselbach.hu/magazin/mugyujtes/top-10>. [Letöltés ideje 2014. október 31.] A szerző tudomása szerint Szinyei Merse Pál *Majálisa* is a család tulajdonában volt, ahogyan Munkácsy *Közpülő asszonya* is, és számos Ferenczy Károly-kép. MOLNOS Péter: Az évszázad aukciója. [kieselbach.hu](http://www.kieselbach.hu), 2013. augusztus 9. [Letöltés: 2014. november 1.] Közli a *Pesti Napló* cikkét is az árverésről. Ugyanígy említhetnénk Herzog Mór Lipót gyűjteményét is, bár ez döntően nem modern anyagból állt.

pártolására gondolhatunk,²⁵ aztán a GYOSZ összetételére és szerepére a *Nyugat* megalapításában és működésének biztosításában,²⁶ stb. A tudomány területéről említhetjük Kármán (1874-ig Kleimann) Mór asszimilációját, aki középiskoláit már a szegedi piaristáknál végezte, de – nyilván identitáskereső állapotában – később rabbinikus teológiát is tanult, s akit a pedagógusi és közoktatás-politikusi pályája elején Eötvös József pártfogolt. A nevéhez kötődik a tanárképzésben szerepet játszó ún. Mintagimnázium – utóbb Trefort Gimnáziumként ismert – iskolaformájának kidolgozása, az iskola felszerelése. Fia, az egyik legnagyobb nemzetközi karriert befutó Kármán Tódor azonban felvillantja az asszimiláció kétséges eredményeit is, amikor úgy emlékezett apja életére, mint aki már 1906-ra

fáradt és megkeseredett ember lett. Emlékszem, egyszer azt mondta, hogy egész életét Magyarországnak szentelte, de nem becsülték meg, és még kicsinyes egyetemi piszkálódásokkal is gyötörték. [...] Nem szeretne volna, ha én is elkövetem azt a hibát, amit ő. Kitartott amellett, hogy ha valamire szeretném vinni mint tudós és független gondolkodó, akkor nagyobb esélyem lenne erre Magyarországon kívül.²⁷

Az emigránsná lett Kármán Tódor identitásának változásait jól mutatja névhasználata. Utóbb Theodor von Karmanként írta alá nevét. A zsidóságból induló legnagyobb formátumú tudósok sorában Neumann János (utóbb John von Neumann), Szilárd Leó, Wigner Jenő, Teller Ede példáját is említhetjük – mindannyian példák arra, hogy végül elhagyni kényszerültek hazájukat.²⁸

Az asszimiláció lépései

A zsidóság bizonyos értelemben valóban gyökértelen volt, a *gettó*ból kiszabadulva mindenütt átvette a befogadó közeg nyelvét.²⁹ A héber a vallás nyelve maradt, a

²⁵ Utalok itt arra, hogy 1920 és 1922 között Bartók Béla Lukács József gellérthegy-i villájában lakott, mint ezt Poppné Lukács Mici visszaemlékezései is megőrokitik. vö. POPPERNÉ LUKÁCS Mici: *Emlékeim Bartókról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről*. In: BÓNIS Ferenc (szerk.): *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán tiszteletére*. Zeneműkiadó, Budapest, 1977. 379–410.

²⁶ FRÁTER Zoltán: *A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban*. MGYOSZ-könyvek II. Budapest, 1996.

²⁷ KÁRMÁN Tódor – Lee EDSON: *Örvények és repülők. Kármán Tódor élete és munkássága*. Akadémiai, Budapest, 1994. 33. Idézi: FRANK Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York*. Gondolat, Budapest, 2012. 287–288.

²⁸ Pályájukat kíséri és azok fordulatait az asszimiláció és az antiszemitizmus vonzó-taszító ket-tösségében elemzi Frank Tibor említett *Kettős kivándorlás* c. kötete.

²⁹ Kérdés, nem túlzás-e *gettó*ról beszélni. Megítélesem szerint nem. A frankfurti *gettó*, a láncokkal elzárt Judengasse 1796-ban nyílt ki, valójában azonban csak egy 1811-es rendelet engedte

jiddis (a német eredetű zsidóság, az askenázik nyelve) nem lépte túl az észak-kelet-magyarországi ortodoxia szubkultúrájának kereteit, a fővárosban pedig az argó közegén át lassan felszívódott a köznyelvbe.³⁰ A héber gyors és emlék nélküli 19. század közepi felejtéséről Karinthy Frigyes is megemlékezett egy humoreszkjében. Könnyed fricskával, karikatúrát rajzolva ragadja meg a gyors hasonulást. Egy kiragadott idézet is jól példázza ezt:

... semmiféle nyom nem maradt fenn ebből a korból, néhány héber nyelvű okiraton kívül, amelyeket azonban Lipótváros lakói „Én kérem nem tudom elolvasni” felírással egytől egyig visszaküldtek az érdeklődő történelmi társulatnak.³¹

Főként a városi, polgárosult neológ zsidók körében lett divat a vezetéknev magyarosítása, kifejezendő a határozott beilleszkedési szándékot. A kormány 1869-ben el is rendelte, hogy a rabbik az anyakönyvekben is vezessék át az új családneveket.³² Scotus Viator [R.W. Seton-Watson], a nemzetiségi elnyomás bírálója 1908-ban írta a zsidóság iránti ellenszenvvel:

Weiss, Kohn, Löwy, Weinberger, Klein, Rosenfeld, Ehrenfeld, Gansl, Grünfeld ilyen nevek mögé rejtik el identitásukat: Vészi, Kardos, Lukács, Biró, Kis, Radó, Erdélyi, Gonda, Mezei.³³

(Az irodalom szempontjából – s a személyt bizonyosan ismernie kellett az idegen szerzőnek – itt a Weissből lett Vészi József említése fontos, akit egyébként maga

---

meg a zsidók gettón kívüli letelepedését és törölte el külön adójukat. Ld.: Fritz BACKHAUS, Gisela ENGEL, Robert LIBERLES, Margarete SCHLÜTER (Hrsg.): *Die Frankfurter Judengasse. Jüdisches Leben in der Frühen Neuzeit*. Band 9 der Schriftenreihe des Jüdischen Museums Frankfurt am Main. Societäts-Verlag, Frankfurt am Main, 2006; Isidor KRACAUER: *Geschichte der Juden in Frankfurt a. M. (1150–1824)*. 2 Bände, Frankfurt a. M. 1925/1927. * Egyértelműen rezonál a pozsonyi gettó emlékre Schöpflin Aladár is. Empátiával idézi fel gyerekkori kóborlásukat a pozsonyi zsidónegyedben, ahol akkor még megvoltak az egykori gettó fényesre koptatott vaskarikái. * Az Ujvári Péter szerkesztette *Magyar zsidó lexikon* is a 19. sz. elejére, első felére teszi a gettók kapuinak „halomra dőlését”.

³⁰ Pl. jampec, samesz, stika=csend—stikában, balhé, bővli, hirig, smonca, kampec, mázli, meló stb.

³¹ KARINTHY Frigyes: *A Lipótváros története. Múltja, félmúltja, jelene és folyamatos jövője az összes hajtogatásokban, tárgyias ragozás*. 1912; a *Görbe tükör* ill. *Együgyű lexikon* ciklusokban, kötetekben] A fővárossal kapcsolatos írások tematikus közlése: *A Csömöri úttól egészen a Filatori-gátig. A Karinthyak Budapestje* Budapesti Negyed, 17. évf. 2009/4. 437–600.

³² Már ezt megelőzően is volt újító szándék a héber keresztnevek magyarosítására. STERN Albert (*Héber-magyar névtár szülők és anyakönyvvezetők használatára*. Nagykanizsa, 1864.) 300 férfi és 200 női nevet sorol fel. Idézi: *A zsidók története Magyarországon*, II. 124–125. Ld. ehhez SCHEIBERNÉ BERNÁTH Livia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*. MIOK, Budapest, 1981.

³³ SCOTUS Viator: *Racial Problems in Hungary*. Archibald Constable & Co. Ltd., London, 1908. 188. A teljes szöveg olvasható: https://archive.org/stream/racialproblemsin00setouoft/racialproblemsin00setouoft_djvu.txt

Jókai biztatott a névváltásra.) A névmagyarosításról sok korabeli vicc keletkezett. *Spitzig Itzig*, Király utcai kiskereskedő, igazi zsidó kisegyszisztencia a *Borsszem Jankó* egyik társadalmi típusokat képviselő állandó figurája volt. Jiddis-magyar keveréknyelven írta az élclapba jegyzeteit, de a fiát már *Spitzényi Árpádnak* hívták. (Nemcsak a vezetéknevének, de a keresztnévének is jelentősége volt a millenniumra készülő országban.) Seifensteiner Salamon, ugyancsak visszatérő szereplője a lapnak az 1880-as években, nem függetlenül a tiszzaeszlári vérvádtól, a megmosolyogtató *Szappankövyre* magyarosított.³⁴ (A névválasztás kétségkívül magyarosnak hat, de jelzi is, hogy a nevet választó személy nincs tisztában a létező/nem létező nevek különbségével.) A névváltás hatással van az identitásra, de nem jelent olyan mérvű fordulatot, mint a hit elhagyása, s főként az áttérés, a kikeresztelkedés.³⁵

A vallásváltás (konverzió) a 19. században – kényszerek nélkül is – megindult, de számos példa van rá, hogy a tudományos előmenetel (ld. Trefort példáját³⁶), az iskolába való bejutás előfelvételévé tették. (Fejtő Ferenc pl. így maradt ki 1928-ban az Eötvös Collegiumból, onnan, ahová személyes kvalitásait megvizsgálva felvették már. Előfeltételül szabták a beiratkozás idejére a kikeresztelkedést bizonyító iratot, így, noha évek óta szándékában állt katolikussá lenni, mert nem szabad döntésén alapult volna az aktus – visszalépett. A nagykorúságot elérve, Pécsen katolizált, ahová a numerus clausus ellenére is felvették.³⁷)

Visszatérve a nyelvhasználatra, említése azért is fontos, mert *A Hét* és később a *Nyugat* ellen felhozott *nyelvkritika* sem csupán nyelvhelyességi természetű volt. Gyulai Pál idegenkedett Kiss József nyelvétől, a nyelv „épségét” féltette tőle.³⁸ Nyelvi köntösben akarta megfogni például Horváth János a nyugatosokat, amikor még a történelmi kataklizmák előtt, 1911-ben a *Nyugat* magyartalanságairól értekezett, és „tanári konoksággal”, a „hibákat” pedánsan csoportosítva, ahogy magáról utóbb írta, „osztályozta” a *Nyugat* szerzőinek hovatartozását. A „tösgyö-

³⁴ BUZINKAY Géza: *Mokány Berci, Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Magvető, Budapest, 1988.

³⁵ A tömeges aposztáziát (kiszakadást) nevezi *A Magyar zsidó lexikon* asszimilációnak. Ld. a DÉRI Balázs (szerk.): *Conversio* c., az áttérést, kripto-vallásváltásokat térben és időben igen szélesen vizsgáló kötetet. *Agion* könyvek 1. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 2013.

³⁶ Az Eötvöst – Pauler Tivadar után – követő Trefort Ágoston pl. jó pár nemzetiségellenes és antiszemita iratot szignált, illetve beszédet mondott, és „közbeszéd tárgya volt, hogy zsidó tudósoknak Trefort csak a keresztlevél bemutatása után adott egyetemi tanári kinevezést”. *A zsidók története Magyarországon II*. Kalligram, Pozsony, 2012. 75.

³⁷ FEJTŐ Ferenc: *Budapesttől Párizsig*. Ford.: Balabán Péter. Magvető, Budapest, 1990. 75–77.

³⁸ Ld. Gyulai *Nyelvőr-vitáit*. *Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye, 1850–1904*. MTA, Budapest, 1927.

keresség igéi” mellett a folyóirat befogadja a „legidétlenebb korcsmagyarságot is” – jellemzi Horváth János a *Nyugatot*.³⁹

Megnevezem (mert hátha érdemet jelölök meg) – írja gúnyosan Horváth – a stilisztikai keresettség s az indokolatlan szó-bolygatás legjelesebb képviselőit, s csakis az elsőrendűeket: a magyarul is tudók közül Ignotust és Kaffka Margitot, a magyarul nem tudók közül pedig Lukács Györgyöt s az utolérhetetlen Szomory Dezsőt.

Majd, hogy jó osztályzatot is adjon a folyóiratnak, Adyt, Móriczot, Babitsot és Oláh Gábort említi, mint akik „jól, sőt kitűnően tud[nak]” magyarul.⁴⁰ Kizárólag keresztény írók kerültek ebbe a kategóriába.

A vizualitás (a karikatúrák és a fotográfiák) jelentősége

A zsidóság asszimilációjának kérdéséhez nem árt felidézni, milyenek látták a kortársak a zsidókat, a zsidó életforma milyen *vizuális* tapasztalatot jelentett. Két kitűnő könyv is segít a megmutatkozás fokozatainak, rétegzettségének megértésében. Körner András *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940* című könyve kifejezetten a vizsgált korszak képeit mutatja be. (A másik kötet Jalsovszky Katalin, Tomsics Emőke és Toronyi Zsuzsa teljes együttélést bemutató képes zsidóságtörténete.⁴¹) Bevezetőjében Körner szembenéz a „ki a zsidó?” kérdéssel, az önkép és a kívülről látott kép kettősségével, és elismeri, hogy ha a zsidók külsejéről ír, származás alapján definiálva őket, azzal közel kerül a vizsgált időszak elejére még nem jellemző, későbbi keletű idegengyűlölő antiszemita osztályozásmódhoz, noha nem azonosul avval, és egyben megfosztja az ábrázoltakat az önmeghatározás lehetőségétől.⁴² A „külsőleg más” kategóriájával már Szabó Ervin is élt a *Huszedik Század* 1917-es vitájában, mégpedig a „mélyebb és ösztönösebb [...] lelki tényekben” látta, az „ősi idegenkedésben mindennel szemben, ami külsőleg más: aminek formája, beszédmodora, a szokásai, általában

³⁹ HORVÁTH János: *A Nyugat magyartalanságai*. Magyar Nyelv, 1911. 61–74. Kötetben: *H. J. irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerkesztette KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára. Osiris klasszikusok. Osiris, Budapest, 2009. 918.

⁴⁰ Uo. 909. és 917. HORVÁTH János másutt is kitér Szomory nyelvére ld. *Szomorymusok a Nemzeti Színpadján*. Magyar Nyelv, 1914. 88–89. Kötetben uó, i. m., 924–925. Továbbá *Nemzeti Színház, helyes magyarság, pesti nyelv, argó, jassz*. Magyar Nyelv, 1914. 302–305., kötetben uó, i. m. 927–931.

⁴¹ JALSOVSZKY Katalin–TOMSICS Emőke–TORONYI Zsuzsa: *A magyarországi zsidóság képes története*. Vince Kiadó, Budapest, 2014.

⁴² KÖRNER András: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*. Corvina, Budapest, 2013. 8–27.

a viselkedése más”. Vagy ugyanebben a vitában említik, hogy a péntek este és szombat „újra és újra figyelmezteti a falu és a kisvárosok népét, hogy ott zsidók is laknak.”⁴³ Képeslapaukcíókon a judaisztika témakörben gyakran kerül elő egy az antropológiai látást és viseletet is bemutató képeslapszéria a 20. század elejéről, *Judentypen* felirattal.

Maradtak fenn fényképek Falk Miksa Dorottya utcai otthonáról, Kiss József magánkörnyezetéről (és unokájának vidéki otthonáról), de Lukács József villájáról is, amelyben – mint egy lábjegyzetben már utaltam rá – Bartók Béla is lakott egy ideig. Az előbb említettekkel szemben a Lukács-villa modern berendezése (és egy a főművek közé tartozó Kernstok-festmény is) megérteti a modern zeneszerző pártfogolását. (Lukács György életéről önálló képeskönyv is rendelkezésre áll.) Léteznek felvételek, és csak nemrégén kaptak nyilvánosságot a Hatvany-család kastélybelsőiről. Maradt fenn fotográfia Bálint György és Csillag Vera Szent István parki, a Radnóti-házaspár Pozsonyi úti lakásáról. E két utóbbi pár lakásberendezése az egyszerűség és a relatív szegénység jegyében készült, az art deco fedezékében. A társadalmi és ízlésbeli különbségek érzékeltetésének is gazdag, eddig nem eléggé kihasznált lehetőségei a fotográfiák. Jobban értjük például Kóbor Tamásnak a budapesti zsidóságról szóló regényeit, de Molnár Ferenc regényét (*Az éhes várost*) is, ha a korabeli fotográfiák segítségével helyezkedünk vissza azok környezetébe.⁴⁴

A korabeli illusztrációk, esetenként karikatúrák is lényegesek. A zsidó Ágai Adolf könyve, az *Utazás Pestről Budapestre* egyik rajza igen szemléletesen mutatja az együttélés térbeli kulturális (sőt: egészen pontosan gasztronómiai) határát az István – ma Klauzál – tér bemutatásában.

Két nagy táborra szakad a tér: az északkeleti része keresztény, a délnyugati része zsidó. Amott végig-végig, hosszában kettéhasított kövér disznótetemek. Emitt, főleg tél idején, sakterolt hízó ludak hekatombái. Azok nem rögögnek már ide, ezek nem gágognak már vissza.

S mellette egy grafika, rajta mindez illusztrálva.⁴⁵

A karikatúrák nemcsak képzelt alakokat ábrázoltak, nemcsak típusokat személyesítettek meg. Az egykor Ferenc József elé járuló zsidó küldöttség élén álló Wahrmann Mórról például éppen Ágai indított rovatot a *Borsszem Jankóban*

⁴³ Vanczák Jánosnak, a Vas- és Fémmunkások Szövetsége titkárnak a hozzászólása.

⁴⁴ A témával szorosan összefügg számos *nem zsidó* származású szerző munkája, amelyben a zsidóság szerepe a középpontban áll. A legkvalitásosabb munka BABITS Mihálytól a *Halálfi* (1921 őszétől fél éven át folytatásban közölte a *Pesti Napló*), de RITÓÓK Emma kulcsregénye, *A szellem kalandorai* (1921) is ide tartozik. Ezek mind beletartoztak abba a körbe, amelyet Szekfű vizsgált.

⁴⁵ PORZÓ (ÁGAI Adolf): *Utazás Pestről Budapestre 1843–1907: rajzok és emlékek a főváros utolsó 65 esztendejéből*. Pallas, Budapest, 1912.²

„Börzeviczy W. M.” címmel. Wahrmann külsőleg nagyon nem volt vonzó ember, ellenben üzletileg a főváros számára is igen sikeres. Deák Ferenc is a pártját fogta, javasolta, hogy bekerüljön – elsőként a magyarországi zsidóságból – a parlamentbe. A progressziót, a nagyvárosiasodást segítő sikerei mellett nem emelt szót senki hangosan visszataszító képi ábrázolása ellen. Legkevésbé ő maga. A hatalom, a befolyás, a tekintély, a nagyon „tökéletes fény-kévei közepette” ült többféle szervezet elnöki székében, s azt is megengedhette magának, hogy éles megjegyzéseket tegyen Istóczy Győző antiszemita országgyűlési beszédeire. Andrassy úti pazar palotája – az újonnan épített Sugárút elején – egy korszak vizuális emléke is.

A nemzetiségekkel való együttélés

Az 1867-es kiegyezést követően felmerült elképzelések (trializmus ill. az önálló nemzetállamok megteremtésére képes nemzetiségekkel való majdani sorozatos kiegyezés, illetve a föderalizációs elképzelések) csak vágyálmok voltak. Andrassy Gyula a csehekkel való kiegyezés meghúását élete egyik legfőbb tettének mondta, de messzeható politikai lélektani következménnyel, a csehek többek között ezzel magyarázzák Edvard Beneš magyargyűlöletét.⁴⁶ A nemzetiségi nyelvhasználat kiszélesítése (ennek aztán sorozatos újabb korlátozása, újbóli megengedése stb.), ám a területi autonómiáktól (szlovákok, szerbek, Erdély ill. horvátok) más-más időpontokban való elzárkózás – élénk téma volt a közbeszédben és a sajtóban.

A századvégen a túl lármás nemzetiségi agitátorokat lecsukatták. Széchenyi mondása – nyelvében él a nemzet – a századvégen vált jelszóvá, amit apró cédulákon ragasztottak ki. És ebbe persze bele volt értve a balhit, hogy aki megtanul magyarul, az magyar

– emlékezett vissza a szemtanú, Schöpflin Aladár.⁴⁷ A tiltás következménye az elidegenítés lett, a nemzetiségek kifelé gravitálási törekvése a világháború végére meghozta „eredményét”.

A Teleki Pál készítette, a Monarchia Magyarországnak nemzetiségi összetételét szemléltető ún. „vörös térképet” („carte rouge,” 1910) a trianoni igazság-

⁴⁶ Érdekes eseményekről számol be hangulatfestő elemekkel Andrassy külügyminisztersége kapcsán a *Nyugatban* közölt, a régi és az új világot összekötő sorozatában Halász Imre. Kötetben: HALÁSZ Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Budapest, Nyugat, 1911.

⁴⁷ SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest, Grill, 1937. 42.

talanságok ábrázolására szokás felhasználni.⁴⁸ Okkal. De nem véteti észre az etnikai sokféleséget (gazdagságot), csak a méltánytalanságot, amennyiben az új államhatárok kirajzolta területet ráfektetve a térképre, egybefüggő magyarlakta területek maradnak el tőlünk – megbontva kompakt magyar etnikai tömböket. A szemléleti vakságot, amit az ország politikai vezetése tanúsított az ország területén élő nemzetiségek öntudatra ébredését, jogait illetően, elfedi a térkép.

A magyarországi németek

A magyarországi németiség kérdése sokban eltér a többi velünk élő nemzetiségétől. Nem a – térképen szemléltethető – ritkuló magyarságba olvadva élnek Magyarország peremén, hanem a dualizmus korához mérten száz évvel korábbi, Mária Terézia által kezdeményezett telepítés következményeként nagyobb, szinte szabályos mértani síkidomokat képezve, tömbökben a magyarságon belül (Dunántúl, Pest környéke, Dunakanyar stb.), és jelentékeny számban a városokban.⁴⁹ (Megjegyzendő, hogy a németiség múltja Erdélyben eltérő volt, itt azt nem érintem.) És ugyan eltérő színnel szerepelteti őket Teleki, ők *benne* vannak az őket körülvevő magyar tengerben, és *városi* beolvadásuk döntően *befejezett tény* volt az utolsó dualista kori népszámlálásra. Különleges irodalmi példája ennek a folyamatnak Tormay Cécile regénye, *A régi ház* (1914). Az író nő mindkét ágon német családból származott, ükapja, Spiegel József kapott nemességet, ekkortól kezdve használta az egyszerű fordítással nyert Tükör nevet. A névváltás, a névről való lemondás pedig az *új identitás* nyilvánossá tétele, s egyben a felejtés aktusa is.

A bácskai németiségnek a magyar dzsentrihez való asszimilációjára példa Herczeg Ferenc pályája. Az indító miliő kivételes fontosságára tekintettel lévő Németh G. Béla csak a vidéki németiséget jellemzi, amikor Herczegről ír tanulmányt. Négy nagyobb kulturális, szociális, magatartás- és tradícióbeli csoportra osztja a század utolsó harmadának német nemzetiségét. Az erősen magába zárkózó, szinte minden tekintetben autark erdélyi szászokra, a környezete felé valamennyi

⁴⁸ A magyar kartográfia-történet nagy hagyományokkal és eredményekkel rendelkezik, s ezen a területen is jelentős az elméleti megközelítés újítása, ld. a következő tanulmánynak már címét is. KEMÉNYFI Róbert: *A nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái. I-II. Tér és Társadalom*, 2011/1. ill. 2. A tanulmány jól jelzi, hogy a politikai háttérű nyelvhatár akció majd' két évtizeddel a trianoni döntés előtt zajlott le. Irodalmi szempontból külön érdekessége a tanulmánynak, hogy közli a parnasszistákat fordító és a *Vasárnapi Ujságot* is szerkesztő Vargha Gyulának, ekkor a M. kir. központi Statisztikai Hivatal elnöke, egy a miniszterelnöknek írott bizalmas levelét. Tárnya: „A nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatására és ezen terjeszkedés megakadályozásának céljaira készítettendő összeállítás”.

⁴⁹ Ld. pl. Teleki Pál térképét, vagy Koloman BRENNER–Maria ERB–Karl MANHERZ német nemzetiségi atlaszát: *Ungarndeutscher Sprachatlas*. ELTE Germanistisches Institut, Budapest, 2008.

szempontból nyitott felföldre (azaz felvidékire), a dunántúli szórt falusi lakosságra, amelynek nincsen stratégiája, hanem alkalmi érdekei jegyében ösztönösen alakult inkább sorsa, s végül a bácskai–bánáti erősen polgárosodó paraszti illetve kisvárosi kispolgárokra.⁵⁰ Herczegnek a mi szempontunkból releváns regénye, az *András és Andor* (1903) a nacionalista és antiszemita uszítást idézi fel, a két fiatalember ellenséggé válik, játékszerré, de a befejezésben mindkét alak tiszta marad, kilépnek a szított ellentétekből. A századvég tarka Budapestjének értékes, és az antiszemita érvrendszeren felülemelkedő liberális szellemű, de mégiscsak *pamfletje* ez még, *A Héttől* ekkor még döntően nem különböző *Új Időkben* tette közzé Herczeg.

Mint korrajzregény [...] az *Andor és András* Herczeg Ferenc pályájának ritka pillanata. Hűvössége itt nem az úri neofitizmus leleplezése, hanem szemléleti fölny: torz folyamatok átlátása és hamis kérdések elutasítása

– írja róla Bodnár György.⁵¹ A regény nem érdektelen a fővárosi kávéházi kultúra, a sajtó és az új irodalom születése szempontjából sem.

A németiség sikeres városi asszimilációja ellenére a vidéki németiség majd az egyke kérdés kapcsán az 1930-as évek kezdetén (*Pusztulás-vita*), illetve a II. világháború után (kitelepítések) lesz ismét problémává, nem is csak azért, mert a kollektív bűnösség, büntetés kérdése felmerül, hanem azért is, mert még Illyés is kitessékelné őket a nemzetből, annak a közkeletű, gyökeret vert tévedésnek nyomán, amely szerint nem gazdasági szükségből telepítették ide a németeket, hanem pusztán politikai céllal, „a magyarság megtörésére”.⁵² A közkeletű vélekedéssel szemben a történettudomány mást mond, 20. századi következményei felől nézve nem felesleges a visszatekintés. A németek betelepítése nagyrészt főúri *invitálásra* történt a 18. században, és még az állami betelepítés döntő részére sem igaz, hogy politikai céllal történt volna. Ellenkezőleg: valóban gazdasági okból. A 17. és 18. század vérzivataros évtizedeiben csökkent a népesség, ezért iktatták 1723-ban törvénybe – a nagy- és középbirtokosok kezdeményezésére –, hogy a gazdálkodó betelepülők 6, a kézművesek és iparosok 15 évi állami adómentességet kaphatnak. Még további indokok is fennálltak, melyek a betelepülést indokolták: 1738 és 1741 között 300 ezren haltak meg pestisben. 1764-ben a madéfalvi vérengzés számottevő pusztítást vitt véghez a székelység körében. A kedvező talajjal, fekvéssel és klimatikus viszonyokkal rendelkező Magyarország földtulajdonosai örömmel

⁵⁰ HERCZEG Ferenc: *Történelmi regények*. A bevezető tanulmányt Németh G. Béla írta. Szépirodalmi, Budapest, 1983. 5–6.

⁵¹ BODNÁR György: *Urak, polgárok, balekok*. Herczeg Ferenc: *Andor és András*. In *Uő: Párbeszéd az idővel*. Budapest, Argumentum, 2009. 550–553.

⁵² ILLYÉS Gyula: *Honfoglalók között*. Móricz Zsigmond Kollégium. Kolozsvár, Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945. 12.

vették az új földművelők érkezését. Döntően katolikus németek érkeztek a túlnépesedett bajorországi vidékekről. Kezdetben jöttek még kalandorok és kolduló németek is, őket azonban rövidesen visszafordították a határról. A honi lakosság és az ideérkezettek közötti viszály nem a népi gyűlölködésből fakadt, hanem az eltérő életfeltételek – az említett adómentesség – és esetenként a más vallás motiválta. Az ide érkezett letelepülő németek az első itt született nemzedéktől gyökeresedtek meg Magyarországon.⁵³ Az egyke-kérdés felvetésekor szólalt meg radikálisabb álláspont:

...akkor [azaz 1933-ban, a *Pusztulás* című röpirat-riport írásakor – Sz. Á.] megoldásként az egyezményes, békés kitelepítést emlegették csak egymás közt, mert nyilvánosan ennek már akkor sem adhattak hangot. A háború után megváltozott a helyzet. Ekkor Illyés már erősebben szólal meg: „Vendéglátásból [...] kétszáz esztendő nem olyan nagy idő egy nemzet életében, amit ne lehetne felmondani, főképp, ha a vendég érdemtelenné válik rá.”⁵⁴

Biró Lajos – ki az egyik olyan első gyakorló újságírónk volt, aki a sajtó elvi kérdéseivel is foglalkozott – egy élesen előrelátó bekezdést fogalmazott meg a sajtó valótlanágaival kapcsolatban.⁵⁵ Van a sajtó által elkövetett hazugságoknak egy Biró szerint szinte koreográfiai kötelezőséggel végrehajtott formája, alkalma.

A nemzetiségi kérdésről például magyar lapnak egyenesen lehetetlen leírnia akár a legvilágosabb igazságokat is [...] az újságíró ilyenkor tartozik vak lenni, süket lenni, hülye lenni; és ha utálja magát, és ha leköpi a tollát elkeseredésében: tartozik ész nélkül és meggondolás nélkül üvöltöni az üvöltőkkel.⁵⁶

Ennél részletesebben itt nem ejt szót Biró a nemzetiségi kérdésről, de mi már tudjuk, a kérdés egy évtized múlva a Monarchia szétbontásának és szétbomlásának egyik lényegi oka és ürügye volt, s tudjuk, hogy Biró ebben a kérdésben a korárammal, a nacionalizmussal szemben – talán asszimiláns zsidó volta miatt

⁵³ Béla BELLÉR: *Kurze Geschichte der Deutschen in Ungarn*. 1. teil bis 1919. Publikation des Demokratischen Verbandes des Ungardeutschen, Budapest, 1986. Márta FATA: *Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen (1686–1790)*. In: Günter SCHÖDL: *Land an der Donau*. Berlin: Siedler, 1995, 89–196.

⁵⁴ *Honfoglalók között*. Illyés talán ravaszul, de a megkérdezett parasztok szájába adja a mondatot. Ami azért érdekes, mert 1945-ben a parasztpártiak is a kollektív bűnösség, az egységes kitelepítés mellett álltak, ld. KOVÁCS Imre hírhedt, indulatos publicisztikáját: *Egy batyúval*. Szabad Szó, 1945. április 22.

⁵⁵ Kiindulópontja egy Ignotus idézet/aforizma volt, hogy az újság hazudik. BIRÓ Lajos: *A sajtó lélektanához*. Huszadik Század, 1908/2. Teljesebb, könyv változata: BIRÓ Lajos: *A sajtó*. Modern Könyvtár. Szerk.: Gömöri Jenő. Politzer Zsigmond, Budapest, 1911. A továbbiakban innen idézek.

⁵⁶ BIRÓ Lajos: *A sajtó*, 6.

is – a jogkiterjesztés híve volt, élesen bírálta a nemzetiségekkel szemben gyakorolt magyar politikát. (Nem véletlen, hogy 1918-ban Jászi Oszkár föderalizációs terveinek híve volt, s mellette politikai szerepet vállalt.) Jászi Oszkárnak többször is volt bátorsága megerősíteni azokat a szigorú szemrehányásokat, amelyekkel nyugati megfigyelők (pl. a francia szlavista professzor, a Sorbonne főtitkára, Louis Eisemann és a skót, máig vitatott munkásságú Seton-Watson) illették Magyarországot a nemzetiségekkel szembeni elnyomó és asszimiláns politikája miatt. A nemzetiségeknek juttatandó széleskörű önrendelkezést szinte egyedül ajánlotta megoldásként. A nemzetiségi kérdést Trianon teszi központi kérdéssé, az elszakított területek magyarságának továbbélése, a nemzeti kultúra megcsonkítása okán. Teleki térképe *állapotot* rögzített, munkáját egy kataklizma, az 1920-as békedöntés aktualizálta. Emlékeztetünk az 1900-as és 1910-es népszámlálási tényekre. A döntő szám a tíz évnyi különbségben itt a *nemzetiségi* eltérés. A magyarság 14.9%-nyi növekedése, a szlovákság 2.8%-os és a németiség 4.8%-os csökkenése. A felekezeti megoszlásban a zsidóság száma stagnál, mindkét vizsgált évben 5%-ot tesz ki, a bevándorlások ellenére. (Nem vettem figyelembe a kivándorlás tényét, noha ez elsősorban a felvidéki *szlovákokat* érintette tömegesen, fogyásuk tehát nem asszimiláció, hanem a gazdasági okok miatti távozás, migráció.) Az összkép azt mutatja, hogy a 18 milliós Nagy-Magyarországban az asszimilált németiséggel és zsidósággal együtt van meg a magyar lakosság többsége, de mindössze szerény, 51%-nyi többség ez. És a magyar politikai vezetés még eztán is óvatlan volt. Érdeemes végigvenni – Kemény G. Gábor többkötetes munkája erre lehetőséget teremt –, milyen törvények és rendeletek váltakoztak a nemzetiségekkel kapcsolatban, hol megengedték az anyanyelven való tanulást, hol tiltották még a – mondjuk – szlovák nyelvű szemléltető eszköz használatát is.⁵⁷

*

Az irodalom konfliktusai, meg hasonlításai mindig *csak tünetjelzők*. Mögötte vas-kosan valóságos gazdasági, társadalmi folyamatok állnak, az irodalom vagy felismeri ezeket vagy sem, de semmiképpen nem dolgoz. Ha az irodalmat *szociológiai* szempontból, fejlődéstörténetében nézzük, határozottabb válaszokat kapunk a modern irodalmat érő támadások miéértjére. Ennek az elemző és értelmező gondolkodásnak akkori legkiválóbb képviselője a közelmúlt és a kortárs folyamatokat összekötő-kísérő Schöpflin Aladár volt. Társadalomtörténeti rajzát bízva

⁵⁷ Kornfeld Móric (önéletrajzi töredék): „...mikor a század elején a magyar nyelv oktatását a népiskolákban komolyan vették és a tanfelügyelők kellően ellenőrizték. Hogy a nyugati katolikus falusi tótságot könnyen meg lehetett volna nyerni a magyarságnak akkor, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy rövid néhány év után a falu utcáin a fiatalok magyar dalokat énekeltek jókedvükben.” Forrás: Trefort levél (magántulajdonban), csak magyar nyelvű tanítási segédletet használhatnak, a korábbi, megengedő időszakban született szlovák nyelvűeket nem.

vehetjük hivatkozási alapnak, egyrészt mert a *Nyugat* modernségének képviselője volt, másrészt mert Schöpflinnek voltak receptorai a régebbi, illetve konzervatív és epigon irodalom irányában, ekként személyében összekötője volt egymással rivalizáló korcsoportoknak, ízlésvilágoknak, s nem elhanyagolható szempont: személyesen ismerte kortársait és a róluk alkotott véleményeket. Farkas Gyula is elismerően szól róla, később itt is érintendő könyvében, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* (1938) című munkában. A személyiség szerepét túlbecsülve ezt mondja róla:

[j]ól esik elgondolni, hogyha egy Schöpflin-szerű megértő egyéniség nagyobb hatalommal, pl. Rákosiéval [Jenő – Sz. Á.] rendelkezett volna, talán így is mehetett volna [ti. az új irodalom megértése – Sz. Á.]: természetes örségváltással, erőpazarló harc nélkül.⁵⁸

A kapcsolat *intézményeken*, és nem személyeken múlt, nagyobb erők álltak egymással szemben, mintsem hogy személyiségek fékezhetők volna. Fordítva azonban nem feltétlenül áll a helyzet. Egy-egy váratlan provokáció kiválthat hirtelen hevességet, dühöt az elfojtott feszültségből.

A kiegyezést, az aktus igenlését vagy elutasítását Schöpflin már finom jelzésnek, különbségnek látja, de még temperamentum és kultúra differenciájaként értelmezte és nem végzetesen döntő faktornak. De a kiegyezéssel megnyíló lehetőségeket, a gyors városiasodás szükségletét úgy írja le, mint amibe a magyarság zöme nem tudott elég gyorsan bekapcsolódni, mert eddig az ideig csaknem kizárólag mezőgazdaságból és lateiner foglalkozásokból élt, és

minden szellemi hagyománya és idegöröksége ellentmondott az ipari és kereskedői foglalkozásnak. Intelligenciája számra sem volt elegendő, hogy a hirtelen nagyra duzzadt állami közigazgatáson kívül még a gazdasági életet is ellássa személyzettel. Így tehát rés támadt a társadalomban s a társadalmi *horror vacui* törvényénél fogva ezen a résen idegenek özönlöttek be, szlávok, németek és legnagyobb számban zsidók.⁵⁹

Valóban: 1867 után a függetlenné váló ország bőségesen részesedhetett a liberális Nyugat-Európa széleskörű gazdasági és kulturális intézményrendszerének előnyeiből – visszautalok a bevezető Molnár Ferenc idézetre. (Vagy példaként említhetnénk a pénzsóvár Budapestet, *Az éhes város* [1901] című Molnár-regény figuráit, ahogy terveikhez, a modernizációhoz is, de a léhaság kiéléséhez is keresik és megszerzik a pénzt.) A modernizáció mellett elkötelezett rétegek valóban nem nélkülözhatték a zsidókat. Volt ugyan közigazgatási és politikai tapasztalata a

⁵⁸ FARKAS Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Budapest, é. n. (1938). 233.

⁵⁹ SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*, 21–22.

dzsentrinek, de magukban kevesek voltak azoknak a modernizációs-urbanizációs feladatoknak az elvégzésére, amelyek a haladottabb országokban a polgárság osztályrészéül jutottak. A kor irodalmának kedvelt alakja a levitézlett dzsentriből lett hivatalnok.

A megnőtt napisajtó tollforgatói a régi nemzedékkel szemben ellenzéki pozíciót foglaltak el. Schöpflin jellemzésében ezek az újságírók „nyugtalanok, kevésbé fegyelmezették” voltak, de „fogékonyak az új benyomásokra”, „felületesebbek, de fürgébbek” és „individualisták.”⁶⁰ Am akárhogyan is, az „újság” az új élet világképét jelentette.⁶¹ (Nem mindenki fogadta ezt el, Szekfű nem minden él nélkül utóbb azt mondja: „A hírlap a magyar kultúra kizárólagos tényezője lesz.”⁶²) Schöpflin itt külön nem foglalkozik származási kérdésekkel. Beszédes viszont a sajtóban dolgozók statisztikája a lexikon szerint. A Statisztikai Hivatal 1910-ik évről közzétett kimutatása szerint „Magyarországon 1214 szerkesztő és hírlapíró közül 516 volt zsidó.”⁶³ Az új foglalkozás új társadalmi réteget emelt felszínre. A kiegyezést követő évtizedben az első virilisek között találjuk a (zsidó) Bródy Zsigmondot, a laptulajdonost, szerkesztőt, aki a *Neues Pester Journalt* az egész országban elterjedt lappá fejlesztette és hasábjain a magyar érzelmeket kolportálta. Személyében tehát egyszerre van példa a németül olvasók (nemzetiségek és zsidók) magyarosítására és mint zsidónak a nyelvét látványosan megőrző asszimilációjára.

A zsidóság asszimilációja igen gyorsan, legfeljebb két nemzedéken belül megtörtént. „Olyan folyamat ment itt végbe, melyhez hasonlóra nincs példa egy nemzet történetében sem, legfeljebb az Amerikai Egyesült Államok egyes vidékein van rá analógia” – írta Schöpflin 1937-ben. Hogy a fordulatnak mennyi a valóságtartalma, meg kellene vizsgálni. Egy szempontból azonban fontos, hogy ki nem mondvá megengedi a többes identitást is. 1939-ben – Farkas Gyulának az asszimilációt vizsgáló könyve vitája után – Babits a *Mi a magyar?* című kötetben ugyancsak erre az Amerika-toposzra utalva mondja: „a fajok olvasztótégelyében vagyunk”, de a kontextusból kiderül, nem a zsidóságra gondol, hanem a nemzetiségeket, a tótokat és az oláhokat emlegeti, a zsidó elő sem kerül dolgozatában.⁶⁴ Nem Babits említi, hanem mi tesszük hozzá, hogy még színesebb volt az összetétel, ha a fővárost nézzük. A dualizmus előttről induló, a magyar modernizációban szerepet játszó pályákat, példákat idézünk fel: görög eredetű volt pl. a Sina- és a Haris-család, de Boráros János, Pest város alpolgármestere és főbírája is. Ganz Ábrahám és Hagenmacher Henrik svájci eredetű volt, Gozdu

⁶⁰ Uő, uo.

⁶¹ Uő, i. m., 30.

⁶² SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, 339–348, 512.

⁶³ UJVÁRI Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*, 918. A szócikk felsorolja a napisajtó „számottevő” zsidó közreműködőit, mégpedig Alexander Bernáton (!) kezdve Zsolt Béláig.

⁶⁴ BABITS Mihály: *A magyar jellemről*. In: SZEKFŰ Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 56.

Manó (Emanoil Gojdu), az író Gozsdu Elek nagybátyja pedig román. Schöpflin a közkeletű „nemzeti szerencsétlenség”-gel szemben a zsidóság gyökértelenségét „nemzeti szerencse”-nek mondja, mert gyors nyelvi asszimilációjuk együtt járt a „nemzeti összetartozás dolgaiban” való csatlakozásukkal, részvételükkel is.⁶⁵

Nemzeti és faji hangulat vagy irodalom, ezt emlegették a korszak egykorú irodalomtörténészei. De nem tehetünk egyenlőségjelet Gyulai Pál és Beöthy Zsolt közé. Gyulainak elvei voltak, Beöthynek nemzetkarakterológiai ábrándjai. Erre a nacionalista időszakra esett a millennium megünneplése, a gondtalan nemzeti optimizmus és a kielégült nemzeti hiúság ünnepe. Szekfű Gyulát idézzük: „Arany János magyarsága nem találja helyét az ünnepeelt Budapesten,” de

[n]e tagadjuk, a művelt magyar középosztály büszke volt fővárosára, kényeztetett kedvencére, és megvetéssel fordult volna el attól a korcsmagyartól, ki Budapest kultúrájában egyebet nem látott volna, mint a berlini és bécsi nagyvárosi kultúrájának lerakatát, másodfokúan előkelő fióküzletét.⁶⁶

Érdekes, hogy ennek a nagy ünnepnek számottevő *irodalmi* emléke nem maradt, s talán ez is jelzi talmiságát. Építészeti viszont annál inkább. Budapest arculatát ez a historizáló kor alakította ki, és fájdalom, azóta kevés *építészeti* jelet tudunk felmutatni. Kifejezetten modernet talán egyet sem. És nem melleleg a 19. század második felének intenzív városiasodását sem tudták magyar mesterekkel véghezvinni – ld. Steindl, Schulek, Hauszmann, Ybl, Korb és Giergl építészeti működését, a Monarchia-beli osztrák és olasz kőfaragók tevékenységét. Az építészetet kiegészítő ekkor domináns köztéri szobrászatban Telcs Ede, Kallós Ede, Ligeti Miklós, Róna József is asszimiláns zsidók.

Nagy mértékben hozzájárult mindehhez az is, hogy a kornak nem voltak nagy írói, a 19. század közepének hőseihez méltók. Nem minden nemzedékben teremnek Vörösmartyak, Petőfik, Aranyok, mondja Schöpflin Aladár.

A jó közepszerűségek kora volt ez, hiányzott belőle a nagy stílus, a mély gondolat, az erős szenvedély. Nemcsak az irodalomból hiányzott, hanem az egész magyar életből. Az irodalomban – ez általánosan, a kivételek szám-bavétele nélkül értendő – halványodott a nemzeti hivatás ünnepi tudata. Egyre inkább a szórakoztatás állott az irodalmi középpontban. Könnyű megfigyelni, hogy még olyan rendkívüli tehetség is, mint Jókai, majd pedig Mikszáth, mekkora mértékben tett engedményeket a szórakoztatás követelményeinek. Az írónak a napisajtóval való kapcsolata új szórakoztató műfajokat hozott divatba. Nem mélység és súly volt a kor követelménye,

⁶⁵ SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*, 36.

⁶⁶ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék*, 332–348.

hanem az elmésség és könnyedség. Regényre, novellára az lett a dicséret, hogy „szellemes”, a versre, hogy „hangulatos”.⁶⁷

Csökken intenzitású irodalom fejtett ki így, összehasonlítva az előző nemzedékekével s csökkent intenzitású volt a törzsökös és az asszimilált írók munkája egyaránt. Átmenetileg, a *Nyugat* megjelenéséig. (Hosszú bizonyítással lehet cáfolni, hogy a folyóirat nem a semmiből lépett elő. Valóban nem. A szakadás utáni megjelenés azonban mégiscsak egy korszakváltás markáns jelzője.⁶⁸) Egy szép képpel Osvát Ernő ezt úgy mondta:

Magyarország a teremtésnek egy [...] vázlatkönyve. Egy gyönyörű márványrelief – à la Rodin – kiugró fejekkel, karokkal, emberrészletekkel, melyek nem tudják kiszabadítani magukat. Száz kezdetet látunk és száz közül csak egy egész pályát. Aki nem hiszi, lapozzon a Szinnyi nagy irodalmi hullajegyzékében.⁶⁹

A közönség is döntően zsidó volt, és a zsidó származású írók is ekkor „nyomultak be” (sic! – Sz. Á.) az irodalomba. „...asszimilálódva is hoztak magukkal a többi lakosságétól eltérő idegörökséget, nyugtalanabb érzékenységet, fürgébb gondolatváltást.”⁷⁰ Más oldalról világítja meg ezt a nyitottságot Zilahy Lajos egy publikálatlan önéletrajza.

A keresztény értelmiség merev, szinte ellenséges reakciókkal találkozott a családjában és rokonságában. Ez magyarázza, hogy mintegy 70%-uk – kezdve Jókaitól, a múlt század legnagyobb regényírójától a legfiatalabb nemzedékig, a zeneszerző Bartók Béláig és Kodály Zoltánig, kiváló színészekig és festőművészekig – zsidó lányokat vettek feleségül, nem pénzért, hanem a melegebb megértésért, amelyet a zsidó lélek mutatott foglalkozásuk iránt.⁷¹

Márai vallomásainak idézetét itt folytathatnánk, de ide tartozik John Lukács (néhol felületes, de intuíciókban gazdag, és nagy ívű) *Budapest 1900* című könyvének a vegyes házasságokat érintő fejezete is.⁷²

⁶⁷ SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*, uo.

⁶⁸ Apró gócok: a mélyen konzervatív, poétikában azonban kiemelkedő Négyesy poétikai szemináriuma, Nagyvárad (ahol 1910-ben a lakosság 23.6%-a volt zsidó); *A zsidók története Magyarországon*, II., 1124; az Osvát körüli kis góc, a folyóirat-kezdemények. Ld. SZÉCHENYI Ágnes: *Konzervativizmus és modernség között. Az immanens kritika kialakulásának egy példája. Schöpflin Aladár és a Vasárnapi Ujság*. Tanulmány és Schöpflin V. U.-beli kritikáinak bibliográfiája, kézirat, megjelenés alatt az MTA BTK tanulmánykötetében ill. Schöpflin kritikáit tartalmazó kötetben, uo.

⁶⁹ SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*, 106.

⁷⁰ SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*, 64.

⁷¹ Idézi: FRANK Tibor: *Kettős kivándorlás*, 40.

⁷² John LUKÁCS: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Európa, Budapest, 1991. 77–116.

Identitásképek

A háború alatt jelent meg Ágoston Péter nagyváradi jogásztanár könyve, *A zsidók útja*.⁷³ Indító mondata szerint a háborúban kiéleződnek a nemzeti, felekezeti és osztályok közötti ellentétek, s ezért „többszörösen égetőbb ma a zsidókérdés, mint volt a világháború előtt”. A szóhasználat – *zsidókérdés* – is megállásra készlet. A „-kérdés” szóösszetétel a 19. századi politikai és történeti irodalomban számos változatban gyökeret vert, többnyire a görög eredetű *probléma* eredeti jelentésében, a „megoldandó feladat/feladvány” szinonimájaként.⁷⁴ A megnevezés figyelemreméltó, mert azt mutatja, hogy a hosszú asszimilációs korszak után a *disszimiláció* lesz a releváns kérdés.

Ágoston Péter analitikus megközelítése nagy vitát váltott ki, annyira, hogy a *Huszedik Század* ankétot szervezett a további vélemények számára. A szerkesztőség várakozáson felülinek értékelte a vitát. Mint írják, nem a probléma végleges tudományos tisztázása vagy megoldása vezette őket, hanem – és meglepő fogalmakat használnak – az „élmények [...], megpendítések” összegyűjtése olyanoktól, akik a problémát „átérzik”. Mindazoknak, akik a feltett kérdéseket „időszerűtlennek” vagy „veszedelmesnek” nevezték, a *nemzetiségi* kérdésben tanúsított magatartással érveltek: éppen az ilyeneknek

egyetlen szavuk sem volt ama nemzetiségi heccelődés ellen, melyet a magyar sajtó egy tekintélyes része a háború alatt folytatott. S ha e sorsdöntő órákban a román, a szerb, az olasz irredentizmus dacára lehetett és szabad volt a legféltelenebb szenvedélyeket felkorbácsolni: nem látjuk be, hogy a nem létező palesztinai irredentizmus miért tenné publicisztikai kötelességünké komoly, objektív, tisztességes vélemények elhallgatását.⁷⁵

A nemzetiségi (és választójogi) kérdésben kevesebb problémát látók száma is releváns volt. (Bár Szabolcsi Lajos éppen fordítva gondolta, a nemzetiségi kérdések megszűntetését találta volna fontosabbnak.) A döntő többség a zsidókérdést reális okokból táplálkozó problémának látta, vagy annak kapitalista eredete miatt, egy idegen civilizáció parazitizmusát látva benne, részben gettómaradvány jelleggel tulajdonítva neki vagy patológikus lelkiállapotbeli természetet. A fontosságra nézve szóródtak a válaszok a sűrűlődtől egészen a katasztrófától való félelemig. Megneveztek zsidó jellemvonásokat, hibákat is, olyanokat mint a kegyetlenség, a tradíciónélküliség, a modortalanság, az önmérséklet hiánya, az arrogancia. Az összefoglalás kiemelte Benedek Marcellnek eredeti fejtegetéseit az unter-uns-antiszemitaról és a lármás filoszemitáról. A megoldási javaslatok is széttartó

⁷³ ÁGOSTON Péter: *A zsidók útja*. A Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917. Elektronikus elérhetősége: http://www.fszek.hu/mtda/Agoston-Zsidok_utja.pdf

⁷⁴ KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon*, I. 21.

⁷⁵ *Huszedik Század*, 1917. II. kötet, 155–159.

válaszokban jelentek meg, a teljes és végleges asszimilációtól a zsidó állam megteremtéséig. Biró Lajos a régebbi és újabb nemzedékek eltérő lelki összetételét is kiemelte.

*

Mindeddig az asszimilációt vizsgáltam, ugyanakkor van a kérdésnek egy másik vetülete is, a zsidó magyar irodalom önképe, identitása. Magáról a kategóriáról, annak megnevezéséről is megszámlálhatatlan vita volt és van.⁷⁶ Az autonóm személyiségválasztás példaként említem Szép Ernőnek a *Lila ákác: egy fővárosi fiatalember regényében* tett vallomását. A narrátor egyes szám első személyben így beszél, amikor 1918-ban (!)⁷⁷ kinéz a Korona Kávéház ablakán a „szép úri hullámvásra”, és észreveszi, hogy ő onnan ki van tiltva:

Én zsidó vagyok? Hogyhogy zsidó vagyok? Mi az? Sárga vagyok én, vagy zöld, vagy kék vagy milyen? Éppen olyan testszín vagyok, mint a magyarok. Kinek az ideája volt, hogy én zsidó legyek? Nekem bizony eszem ágában se volt, hogy zsidó leszek majd, ha megszületek. Itt várt a világon ez a buta meglepetés, amikor kiszálltam. Nekem itt zsidónak kell lenni. Miért? [...] Egész életemben zsidó legyek! Tessék talán felosztani ezt, mint a katonaságot vagy mint egy közmunkát, mindenki szolgáljon, mondjuk, egy évet, mint zsidó, ha már okvetlenül kell valaki zsidó is legyen, azonkívül, hogy ember.⁷⁸

A kiközösítés első valóságos és érzetbeli pillanatainak egyike. (Emigrált is Szép Ernő a Tanácsköztársaság bukása *után*.)

A forradalmak és a zsidóság

Ami a zsidóságnak a politikában játszott szerepét illeti, egy visszaemlékezést és egy könyvkritikát hozok példaként. Elsőként azt, miként emlékezik Jászi Oszkár Szabó Ervinnek a zsidóság közéleti szereplését illető véleményéről. (Szabó Ervin kora fiatalságában cserélt vallást, tért ki a zsidóságból és lett protestáns.)

⁷⁶ Ld. pl. TÖRÖK Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról* c. kötetet. Yahalom, Budapest, 1997.

⁷⁷ Az 1918-as forradalom elején tömeges, földrajzilag nem lokalizált zsidóüldözések kezdődtek. Ezt pl. az *Egyenlőség* tárta fel *Ha vádolnak: védekezz!* című sorozatában, 1936-ban, érveket adva olvasóinak, ha azzal a váddal találkozik, hogy a Károlyi forradalom „a zsidóság uralmát erősítette meg”.

⁷⁸ SZÉP Ernő: *Lila ákác: egy fővárosi fiatalember regénye*. Athenaeum, Budapest, 1919. 233.

Különösen a közkeletű szocialisták három típusát gyűlölte. Azt, aki osztályharcot prédikál, s emellett kapitalista ügyvéd vagy fezőr. Azt, ki nemzetköziséget hirdet, s emellett megvadult sovinizmussal a nemzetiségi elnyomást védelmezi. Azt, ki a lármás szabadgondolkodó szerepét játssza, s mellette hosszúnappor böjtöl és templomba jár.⁷⁹

És még hozzáteszi Jászi, hogy a három típus mindegyikét megtalálta Szabó Ervin a progresszív mozgalom zsidó képviselőiben, élesen kritizálta is azokat. Hasonló a hangfekvése Kóbor Tamás könyvének, *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* című munkának. Kóbor a zsidóság asszimilációjának több regényében is (*Budapest* [1901, 1918², 1919³], *Ki a gettóból* [1911], *Hamupipőke őnagysága* [1911]) krónikása volt. Schöpflin Aladár ismertetője jól jelzi Kóbor attitűdjét:

...azt a hitét vallja erős nyomatékkal, hogy az új korszakot, amely most következni fog, az fogja jellemezni, hogy az erőszak mindenféle formájában megbukott. Kóbor Tamás igen világos és hűvös elme, az ember olvasás közben sokszor csodálja azt a hidegvért, amellyel a bolsevizmust bírálni tudja, indulat és szenvedély nélkül, de egyúttal gyönyörködik is kritikájának súlyosságában, megfigyelésének hitelességében és dialektikájának élességében.⁸⁰

A forradalmak felső vezetésében, a Nemzeti Tanácsban (8/20=40%) és a Tanácsköztársaság irányítói között (>60%) valóban felülreprezentált volt a zsidóság, bár korántsem olyan mértékben, mint a közhiedelem tartja. Valóban volt vörösteror, az áldozatok számát Váry Albert főügyész összesítette, ő képviselte a vádat is a fontosabb kommunista vezetők elleni perekben.⁸¹ A gyilkosságok körülményeire is kitérő, a gyilkosokat is megnevező könyvvel egy évben jelent meg – Bécsben, emigrációban – Biró Lajos történelmi regénye *A bazini zsidók*. A vallástalan, az 1918/19-es eseményekben részt vevő, a korabeli pogromokról tudó, az asszimiláció sikertelenségével és még inkább az asszimilált zsidóság morális kérdésével szembenező Biró határozott álláspontot foglal el regényében. Ebben az esetben igaz a tétel: a történelmi regény valójában szerzője saját koráról szól. Az összeomló, iránytűjét vesztett történelmi Magyarország fehérterrorja azt jelzi, a zsidóság megkülönböztetése – kikiáltása bűnbakká – tömegtámogatást élvezett, s ekként az erkölcsileg tisztességes álláspont az elszakítottnak vélt gyökerek vállalása. A tömegpszichózist fokozta Tormay Cécile nagy karriert

⁷⁹ Idézi: Nathaniel KATZBURG: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Bábel, Budapest, 2002. 35.

⁸⁰ SCHÖPFLIN Aladár: *Kóbor Tamás: A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt*. Vasárnapi Ujság, 1919. 28. sz. október 19. 328.

⁸¹ VÁRY Albert dr.: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. 1922. Reprint: HOGYF, Szeged, 1993.

befutó antiszemita *Bujdosó könyve*, vagy az olyan kevésbé ismert, későbbi, már a zsidótörvények előszelében kiadott visszaemlékezés, mint Révay Mór János özvegyének közel 500 oldalas szenvedéstörténete, a két forradalom eseményeit összemosó, *1918. november 1. – 1919. augusztus 1.* című visszaemlékezése,⁸² vagy a történész Mályusz Elemér cikksorozata, *A vörös emigráció*.⁸³ Van példa önátértékelésre, gondolok itt pl. a Vasárnapi Kör egyik alapító tagjának, Ritoók Emmának neokonzervatív, öt meglepő módon Tormay Cécile közelébe juttató fordulatára, *A szellem kalandorai* című kulcsregényre.⁸⁴

Mindezek a (kurzus)könyvek már a következő korszak ideológiai megalapozását szolgálták, ahogyan Szekfű Gyula nagyhatású munkája, a dualizmus korát mérlegre tevő *Három nemzedék* is. Ezeket már egy új korszaktanulmány érintheti.

⁸² *1918. november 1. – 1919. augusztus 1.*: RÉVAY M. Jánosné naplója. Kiadja: Magyar Nemzeti Szövetség, h. n. [Budapest], 1936.

⁸³ Megjelent a *Napkelet* IX. évfolyamában, az 1931-es év tizenkét számában. Könyv alakban magyarul akkor nem adták ki, de a folyóiratközléssel egyidejűleg – nyilván mint a hivatalos kulturális külpropaganda része, megjelent angolul (*The Fugitive Bolsheviks*) és németül (*Sturm auf Ungarn. Volkskommissare und Genossen im Auslande*).

⁸⁴ LENGYEL András: A Vasárnapi Kör „renegátja”: a gondolkodó Ritoók Emmáról. In: uő.: *Utak és csapdák*. Tekintet, Budapest, 1994. 7–75.

Mi értelme van szlovák zsidó irodalomról beszélni?

Előadásom címével két dologra szeretnék utalni. Először is arra, hogy a témára vonatkozó szakirodalom igen szűkös, másodszor arra a kérdésre, mit értünk a „szlovákiai zsidó irodalom, illetve a szlovák nyelven írt zsidó irodalom” fogalma alatt. Szeretném bemutatni, miként jelenik meg ez a problematika a mai szlovák irodalomtudományban, egyúttal arra is javaslatot tennék, szerintem hogyan lenne érdemes, hogyan kellene a témáról komolyan beszélni. Amennyire tudom, egyetlen olyan munka van Szlovákiában, amely közvetlenül ezzel a kérdéssel foglalkozik irodalomtörténeti szempontból: Viliam Marčok *Zsidó írók a szlovák irodalomban* című tanulmánya, amely három folytatásban jelent meg a Slovenské pohl'ady 1998-as évfolyamában.¹ Ha össze akarnánk foglalni ennek a terjedelmes tanulmánynak a lényegét, azt mondhatnánk, ez egy kísérlet arra, hogy megnevezze a szlovák irodalomban alkotó zsidó írókat, tekintet nélkül arra, hogy ezek az írók bármiképpen tematizálták-e saját zsidóságukat, vagy valamiféle irodalmi formát adtak volna a zsidóság kifejezésének, és ugyancsak tekintet nélkül arra, hogy zsidónak vallották-e magukat vagy sem. Ugyanakkor kísérletet tesz arra is a szerző, hogy jellemezze ezeknek az íróknak az életművét, és rámutasson „a két kultúra soha véget nem érő találkozására.” A tanulmányok elsősorban huszadik századi prózaírókat és költőket mutatnak be. Marčok arra is kísérletet tesz, hogy leírja ennek az irodalomnak az általánosítható intellektuális vonásait. Egyetlen példát emelek itt ki, amely Leopold Lahola prózájára vonatkozik: amelyben Marčok szerint

a zsidóság [...] nemcsak az elbeszélés tárgyaként (azaz mindennapi rítusok, reáliák és babonák) van jelen, hanem mint látásmód is: elsősorban abban a hajlamban, hogy még a legélesebb történelmi helyzetekben is minden vi-

A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének igazgatója.

¹ Viliam MARČOK: *Židovskí spisovatelia v slovenskej literatúre alebo o jednej premárnenej príležitosti dvoch literárnych tradícií*. Slovenské pohl'ady, 2/1998. 64–72., 3/1998. 79–82., 4/1998. 46–54.

tatkoznak a végtelenségig, valamint a szarkazmusba torkolló fekete humor alkalmazásában [...].²

Már az eddig elmondottakból világos lehet, hogy a tanulmányt lényegében két dologra lehet redukálni: egyrészt a szlovák irodalom zsidó szerzőinek névsorát adja, másrészt a zsidóságra vonatkozó klisék gyűjteménye.

Ha megengednek egy kitérőt Marčok tanulmányának mediális és történelmi kontextusát illetően, itt jelzem, hogy abban a lapban jelent meg, amely a leg-regebben létező szlovák irodalmi folyóirat: 1881-ben alapították. Ez a folyóirat mindig is fontos szerepet játszott a szlovák irodalmár értelmiség nemzeti emancipációjában. Ahogyan Juraj Alner utal rá *A Slovenské pohl'ady írásai a zsidókról* című könyvében (2011), a folyóirat alapításától fogva sajátos „zsidó diskurzust” is folytatott.³ 1916-ig, a folyóirat első 36 évfolyamában nem volt semleges a zsidóság bemutatása – a lap az antiszemitizmus kiterjesztésére törekedett, és antiszemita argumentációval élt. Ahogyan Peter Salner néprajztudós fogalmaz: a Slovenské pohl'ady zsidókkal kapcsolatos nézetei utat nyitottak a náci ideológia számára, amely a későbbiekben a szlovák társadalom szélesebb rétegeit is megfertőzte. Ha megvizsgáljuk a folyóirat további évfolyamait a két háború között, illetve a háború alatt, és megnézzük, hogyan folyt tovább a „zsidó diskurzus” ebben a szlovák értelmiségnek szánt médiumban, megfigyelhetjük, hogy a felekezeti eredetű antijudaizmus, a gazdasági és társadalmi antiszemitizmus folyamatosan jelen volt benne. Mindez Stanislav Mečiar főszerkesztősége alatt érte el csúcspontját, elsősorban a szlovák katolikus értelmiség (pl. Ladislav Hanuš) írásaiban. A második világháború után eltűnt az antiszemitizmus a lapból, mert a zsidóság témája is eltűnt a közéletből, azonban a hatvanas évek plurális világnézeti légkörében időről időre megjelentek visszafogott antiszemita nézetek. Továbbá konkrét formát öltöttek a Kádár és Klos *Üzlet a korzón* című filmje kapcsán kibontakozott vitában (Emil Lehuta). (Hogy milyen mélyen meggyökeresedett a szlovák értelmiség egy részének tudatában az antiszemitizmus az 1950-es években, azt igazolják Blahoslav Hečko műfordítónak a nemrégiben megjelent naplói is.). Ján Štrasser főszerkesztősége idején a 90-es években a Slovenské pohl'ady megpróbált leszámolni az irodalmi antiszemitizmus ódiumával, emiatt azonban a lapot azzal vádolták, hogy „szlovákellenes”, hogy „nem szlovák” – ezek a vádak természetesen a szlovák nacionalista értelmiség részéről hangzottak el. (Meg kell azonban jegyezni, hogy nyíltan antiszemita támadásra nem vetemedtek Ján Štrasser és a folyóirat ellen, mert ennek jogi következményei lettek volna.). Annyit fűznék még hozzá, hogy a Slovenské pohl'adyért folyó küzdelem végül hatalmi beavatkozással

² Viliam MARČOK: *Židovskí spisovatelia v slovenskej literatúre alebo o jednej premárnenej príležitosťi dvoch literárnych tradícií*. Slovenské pohl'ady, 2/1998. 72.

³ Juraj ALNER: *Slovenské pohl'ady na Židov alebo Židia v Slovenských pohl'adoch*. Adora Lingua, Bratislava, 2011.

zárult, melynek értelmében a folyóirat az írószövetség kezéből a Matica slovenskához került (amelyhez eredetileg is tartozott a 19. században). Napjainkban a lap jelentéktelen, provinciális folyóirat, mérsékelten nacionalista irányultságú, valójában a különösebb intellektuális/szellemi befolyással nem rendelkező feltehetségek platformja. A Slovenské pohľady történetét azért foglaltam itt össze dióhéjban, mert ennek ismeretében válik világossá, hogy a bevezetőben említett 1998-as tanulmány, a *Zsidó írók a szlovák irodalomban*, amely a szlovák nacionalizmus csúcspontján jelent meg, történetileg annak a nacionalista-antiszemita programnak a része, amelyet ez a lap néhány nemzedéken keresztül képviselt, és amelyhez 1993-ban ismét csatlakozott. A Marčok tanulmánya körül kibontakozott vita Vladimir Mečiar bukását követően élenkült meg, de rossz irányt vett. Ahelyett ugyanis, hogy a vitát a témát megillető szintre emelte volna, mindössze arra szorítkozott, hogy megvédje azokat az írókat, akiket Marčok zsidóként írt le, miközben közülük sokan semmiféle egyértelmű családi vagy kulturális háttérrel nem rendelkeznek (Alta Vášová, Eugen Gindl újságíró, Kamil Peteraj költő), vagy nem vállalják a zsidósághoz tartozásukat. Eugen Gindl újságíró nevének említése annál is bizarrabb, mert nagybátyja a második világháború idején a Szered melletti zsidó internálótábor parancsnoka volt, 1945 tavaszán Nyugatra szökött, megadta magát az amerikaiaknak, később Nyugat-Berlinben dolgozott a CIA számára. A csehszlovák hatóságok 1968 márciusában sikertelenül próbálták kiadatni ezt a háborús bűnöst, akinek a lelkén sok zsidónak az Auschwitzba deportálása száradt, és aki nyugodtan éldegélt valahol Amerikában. Másfelől a tanulmány hatására megszólaltak olyan szerzők is, akik vállalják zsidó identitásukat, Marčoknál azonban nem szerepelnek. Köztük például az ultranacionalista Pavol Janík nevű publicista, aki megkérdezte,⁴ vajon miért nem sorolták oda ahhoz a társasághoz, amelyet ő afféle exkluzív klubként értelmezett (meg kell mondanom, valóban az).

A szlovák zsidókkal és a szlovák zsidó irodalommal foglalkozó, itt ismertetett tanulmány körül kialakult vita pontosan azt a szellemiséget és hangütést idézi fel, amelyet el szeretnének kerülni. Miután megválasztuk a kérdést, mi értelme van szlovák zsidó irodalomról beszélni, más irányba kell haladnunk. Nem az identitást tulajdonító címkézés, hanem a művek identitása irányába.

A kérdés, mi értelme van szlovák zsidó irodalomról beszélni, nemcsak az ember identitására vonatkozhat, hanem az irodalom identitására is. Az első tézis, amelyet megfogalmaznék, így hangzik: az irodalom „zsidó identitása” olyan irodalmi szövegekben jelenhet meg, amelyeket ego-dokumentumokként értékelhetünk, és amelyek a szerző teljes tudatával és akaratával nyilvánítják ki saját zsidó identitásukat a kulturális, művészi, polgári, felekezeti, etnikai vagy szerzői identitás értelmében. A szóba jöhető irodalmi műfajok közül kettőt emelnék ki, ezekre

⁴ Pavol JANÍK: *Žid, či nežid – to je otázka?*, Obrys-Kmen, 35/2009. <http://www.obrys-kmen.cz/archivok/?rok=2009&cis=35&cl=04> Letöltés: 2015. április 1.

szűkítem a vizsgálatot: 1. önéletrajz, 2. az erőteljes szerzői szubjektumot exponáló költészet. Második tézisem: a kikényszerített / tulajdonított identitás esetében döntő szerepe van a kollektív tapasztalat egyéni átélésének, amikor is a kollektív tapasztalat igazolja azt az eljárást, hogy zsidó tapasztalatról beszélhetünk. Abból indulok ki, hogy az irodalom és a művészet tapasztalati jellegű. A központi tapasztalat itt az antiszemitizmus és a soá.

Minden egyes irodalomban vannak olyan önéletrajzi szövegek, amelyeknek egésze, vagy egyes részletei, esetleg valamely szintjük a tapasztalat által kialakított szerzői identitás problematikáját tematizálja. Néhány önéletrajz alapján kíséreltem meg bemutatni, mi az, ami miatt tapasztalati szempontból „zsidó irodalomnak” lehet tekinteni. Az első ilyen nagy önéletrajzi szöveg a szlovák irodalomban, amit egyúttal a zsidó irodalomhoz tartozó szövegnek tekintek, Jozef Lánik *Amit Dante nem látott* című regénye, 1964-ben jelent meg.

A Lánik álnév, amely alatt Alfred Wetzler rejlik, és a földije, Walter Rosenberg Topolcsányból, aki később Rudolf Vrba néven lett ismert. Ők ketten 1944. április 7-én megszöktek Auschwitzból. Még ugyanabban a hónapban Zsolnán megírták jelentésüket, amely a mai napig a haláltáborokkal kapcsolatos egyik alapdokumentum, ami hozzájárult a náci bűnök felderítéséhez. (Vrba *Megszöktek Auschwitzból* című könyvét nem adták ki szlovákul, de számos nyelvre lefordították, többek között magyarra is. Csehül először 1998-ban jelent meg. Vrba eredetileg angolul írta, címe *44070 – The Conspiracy of the Twentieth Century*, Washington, 1989). Az *Amit Dante nem látott* című könyvet megelőzte Wetzler és Vrba szlovákul kiadott kis füzetkéje, amelynek címe *Auschwitz, négy millió ember sírja*.⁵ Alcíme: *Rövid történet és élet az auschwitzi pokolban 1942 és 1945 között* (1946). Ez szintén az egyik legkorábban publikált dokumentum Auschwitzról. Az *Amit Dante nem látott* című könyvben Wetzler részletesen és valóságösen leírja a letartóztatást, a deportálást, az auschwitzi internálást, az életet és a halált a táborban, a szökésre való felkészülést, és magát a szökést Zsolnára, valamint azt, hogy milyen, Auschwitzból elhozott dokumentumok alapján és hogyan írták meg a jelentést. A regény azzal ér véget, hogy az elbeszélő a háború utolsó hónapjaiban Pozsonyban hallgatja a rádiót, amelyben beolvassák azt a jelentést, amelyet ő és a barátja tett közzé.

1964-ben Alexander Matúška szlovák kritikus azt írta a regényről, hogy „a maga nemében ez a legjobb regényünk.” Matúška nem bontotta ki ezt az értékelést, amely a regény identitását két birtokos névmással jelöli meg: az egyik a „mienk”, a másik a „saját, maga” (svoj). Ebben mintegy megnyilvánul a mű ambivalens státusza (szlovák irodalom, speciális műfaj), az a feszültség, amely a saját és az objektíve specifikus között húzódik, amellyel kapcsolatban nem tudjuk pontosan, mennyiben tekintjük idegennek. A regényt olvasva azonban azt látjuk, hogy

⁵ Alfred WETZLER: *Oswienčim, hrobka štyroch miliónov ľudí*, Vyd. Poverenictvo SNR pre informácie. Bratislava, 1945. (füzet).

az, amit zsidó identitásnak neveznénk, sok helyütt meg van gyengítve. Idézek egy bekezdést. Abban a jelenetben, amelyben Wetzler (Lánik, Karol, Jozef Vicen) beszélget Rosenberggel (Vrbával, Valerral, Ján Vrbskyvel) az ellenállásból és külföldről jött emberekkel. Ez a párbeszéd hangzik el:

– Nem tudja, hány zsidó van a halottak között?

Karol elgondolkodik.

– Bizonyosan sok. – válaszolja. Talán másfél millió vagy talán több. De nem értem egész jól ezt a kérdést. Hiszen Auschwitzot nem a zsidóknak építették. Azokat ölték a házakban, a pajták mögött, az erdőkből, a gettókban, ahol csak rájuk találtak. De Auschwitzba szállították mindazokat, akik az útjukban voltak, vagy kényelmetlenek voltak, főleg a kommunistákat. És nagy előszeretettel a szlávokat. De mint tudja, nem álltak meg a szlávoknál sem. Sor kerülhet a magyarokra is.⁶

Ahhoz, hogy kideríthessük, pontosan milyen cenzurális beavatkozások vannak a szövegben, tanulmányozni kellene a szerzők saját kéziratát. Én azonban kételkedem abban, hogy az idézett részlet hiteles, vagy hogy Wetzler öncenzúrájáról van szó, mert a kortársai szerint ő tisztában volt az identitásával. Sírja a pozsonyi zsidó temetőben van, ahol sokáig nem temetkeztek. Mellette van annak a Juraj Špitzernek a sírja, akit saját kérésére temettek Wetzler mellé 1995. október 13-án.

Alighanem éppen Juraj Špitzer (1919–1995) fejezte ki a legpontosabban könyvének már a címével is a kikényszerített/tulajdonított identitás tapasztalatát. Önéletrajzának ezt a címet adta: *Nem akartam zsidó lenni*. Egy évvel a halála előtt jelent meg. A Nováky melletti munkatáborban átélteket örökíti meg, ahonnan 1944. augusztusában megszökött, és csatlakozott a Szlovák Nemzeti Felkeléshez. Wetzler könyve lehetett Špitzer számára az előszöveg (ugyanaz az elbeszélés íve: a letartóztatástól a szökésig). De nem ez a sík a meghatározó: ha megvizsgáljuk a két szöveg közti eltéréseket, látjuk, hogy különböző korszakokban keletkeztek (Špitzer esetében szerepe van annak, hogy nincs cenzúra, illetve az életkori különbségnek is), és végső soron különböző súlyúak. Más a műfaj is. Špitzer könyve szinkretikus: az önéletrajzi narrációt történelmi, filozófiai, szociálpszichológiai kitérők tarkítják. Ezek a kitérők és mikrodialógusok arra szolgálnak, hogy közel hozzák az idegen kulturális környezetben átélhető zsidó identitás problémáját. Špitzer az a szlovák író, aki ezt talán a legelmélyültebben vizsgálta. Néhány szóval megkísérlem leírni a zsidósággal kapcsolatos gondolatainak két, egymást kiegészítő irányát. Először is az általa megírt szituációk legtöbbször modellszerű, és a kikényszerített / tulajdonított identitás problémájával foglalkozik. Ezek mögött azonban nyitva marad az a kérdés, vajon az embernek akkor is zsidónak kell-e lennie, ha nem kényszerítik rá ezt az identitást. A szerző hipotetikusnak tekinti

⁶ Jozef LÁNIK: *Čo Dante nevidel*. Obzor, Bratislava, 1989. 249.

ezt a felvetést, mivel ő maga az iteratív (ismétlődő) történeti tapasztalat birtokában meg van győződve arról, hogy mindig akad valaki, aki egyszer az embert zsidónak nevezi, és ezzel újraéled az antiszemitizmus lehetősége. Másodszor, Špitzer a diaszpórában élő zsidóság lélektanát az ún. Flavius-komplexus alapján írja le. Josephus Flavius története nyomán az asszimiláció okait így foglalja össze:

József, Matatiás fia, választhatott. Elpusztulhatott karddal a kezében a rómaiak elleni kétségbeesett támadásban. Meghalhatott mint Eleazar a Maszádon. József egészen mást tett, megadta magát a rómaiaknak. Nem saját életét féltette, nem gyávaságból, nem is szomjúságból, nem is a magasabb rendű küldetés tudata volt a megadás oka. A kard azért hullott ki végül a kezéből, mert felismerte, hogy a zsidók harca a rómaiak ellen reménytelen. [...] Vespasianus elsősorban Rómát akarta megszerezni, csak másodsorban gondolt Jeruzsálemre. [...] [József később] a római univerzalizmusban kereste a zsidó sors megoldását, a római hatalomhoz való alkalmazkodásban.⁷

Mindkét gondolati irány melankóliába torkollik, abból a felismerésből, hogy a zsidó identitás kérdését nem lehet megnyugtató módon megoldani idegen környezetben, ahol zajlik a zsidóság asszimilációja. Ha megvédjük magunkat attól a kísértéstől, hogy ezt a melankolikus viszonyulást leírjuk, és kitarunk konkrét tapasztalati tartalma mellett, elfogadhatjuk a közép-európai zsidó irodalom egyik lehetséges jeleként.

Teljesen más módon viszonyul a tulajdonított és a természetes kulturális identitás tapasztalatához Móric Mittelman-Dedinsky (1914–1989) színházi kritikus és műfordító *A tigris hátán* című memoárja. A gorbacsovi peresztrojka idején írt visszaemlékezései 2001-ben posztumusz jelentek meg. Ő is megjárta a koncentrációs táborokat, de nem hajlandó erről beszélni. Ezt írja:

Bár több évig voltam koncentrációs táborban és börtönben, egyáltalán nem szeretnék beszélni róla. Azt gondolom ugyanis, hogy semiképpen sem találánám meg a megfelelő szavakat, és mondataim rémülete ahhoz képest, ami ott történt, mindössze kifejezéstelen, bizonytalan, homályos borzalom lenne.⁸

A koncentrációs tábor és az 1950-es évek kommunista börtöneinek kizárása a tapasztalatból nem jelenti azt, hogy Mittelman emlékezéseiben ne jelenne meg

⁷ Juraj ŠPITZER: *Nechcel som byt' Žid*. Kalligram, Bratislava, 1995. 168–175. magyarul: uő: *Nem akartam zsidó lenni*. Bábel Kiadó, Budapest, 2007. ford. Gály Olga

⁸ Móric MITTELMANN-DEDINSKY: *Na chrbe tigr*. Albert Marenčin-Vydavateľstvo PT, <http://www.martinus.sk/knihy/vydavatelstvo/Albert-Marenčin-Vydavateľstvo-PT/>, Bratislava, 2001. 14–15.

a zsidó identitás tapasztalati értelemben. Mittelman *Bildungsromant* ír egy fiúról, aki egy kelet-szlovákiai faluból városokba kerül el (Pozsony, Prága), ahol az avantgárd és a bohém társaság közegében „baloldali értelmiségivé” lesz. Az önéletrajz ugyanakkor történeti értelemben nem megbízható, sok összefüggést elfed vagy csúsztat, egyebek közt a szerző állambiztonsági kalandját (1956-tól a csehszlovák állambiztonság besúgója volt, tevékenységéről Juraj Marušiak történész számolt be). Emlékezéseiben vannak ugyanakkor értékes leírások is, például Zbince faluban töltött gyermekkoráról, amelyet a görögkatolikus, római katolikus és zsidó lakosság békeszerető és konfliktusmentes egymás mellett élése jellemezett. A zsidóságról Mittelman semleges hangnemben ír, mint olyan élettényről, amivel megbékélt. Van azonban egy olyan tapasztalati sík, amely megkülönbözteti a többi (keresztény) szlovák vidéki fiútól, s éppen ez az, ami fejlődésregényének alapját képezi: ez a soknyelvűsége. Mittelman büszke erre. Apjától megtanult héberül, anyjától németül, iskolai osztálytársaitól magyarul. Kérdésünk irányának megfelelően a továbbiakban műfordítónak tekinthetjük, aki a német költészetnek, drámának és prózának szentelte az életét, és a német irodalom humanista örökségére összpontosított. Goethe *Faust I–II*, és *Iphigeneia Tauriszban* című művei mellett fordította Heine költészetét, de ott volt Thomas Mann *József és testvérei* című tetralógiájának fordítói között is. Emellett lefordította az *Énekek énekét* és kommentárokat írt hozzá. Mann tetralógiáját magyarázatokkal látta el az Ószövetség, a Midrás és a Haggáda ismerete alapján.

Távolról sem merítettem ki a szlovák önéletrajzoknak azt a csoportját, amelyben a zsidó identitás manifesztálódik. Meg kell említeni más háború utáni szerzőket is, akik átélték a soát, és írtak visszaemlékezést vagy önéletrajzot. Nemrégiben jelent meg Leo Kohút és Helena Volanská ilyen tárgyú két kötete.⁹ A soát mint öröklött önéletrajzi tapasztalatot hordozó fiatalabb nemzedékhez tartozók közül pár szót szólnék Miloš Žiakról, aki költőként és marxista irodalomkritikusként a nyolcvanas években jelentkezett, és 1989 után vállalta nyilvánosan zsidósághoz tartozását. A *Félek félni* című önéletrajzi művében,¹⁰ ahol nemzedéke tabutémáiról ír, beszél saját kevert identitásáról is. Későbbi műveiben dokumentumszerűen rekonstruálja zsidó családja és barátai sorsát (pl. *Ellopta saját szekrényét* címmel), majd pedig a szlovák zsidóság egy részének sorsát is. Miloš Žiak az a szerző, aki a kortárs szlovák irodalomban talán a legtöbbet teszi a szlovák zsidóság megértéséért a családi sorsok egyfajta régészeti feltárását közlő mikrotörténeteivel.

A bevezetésben említettem, hogy vannak olyan költészeti példák is, amelyeknek a zsidó irodalomhoz sorolását a lírai alany erőteljes hangsúlyozása tenné lehetővé. A szlovák költészetben ezt a lehetőséget mutatja Leopold Lahola (1918–1968). Versei posztumusz jelentek meg 1995-ben, és azt lehet mondani, hogy a

⁹ Leo KOHÚT: *Tu bola kedysi ulica. Q111*, Bratislava, 2006., Helena VOLANSKÁ: *Ako na cudzej svadbe*. Albert Marenčin – Vydavateľstvo PT, Bratislava, 2009.

¹⁰ Miloš ŽIAK: *Bojím sa mať strach* (1990), in: *uő: Jewropean*, Kalligram, Bratislava, 2004.

szerzőnek ez a legbensőségesebb irodalmi dokumentuma. Tanulmányomat Lahola költészetéből vett példákkal szeretném befejezni. Lahola szintén megjárta a haláltáborokat, azután Pozsonyban dráma-és prózaíró, forgatókönyvíró volt. A hatvanas években vándorolt ki Izraelbe, később Nyugat-Németországban élt. Első verseskötetét kéziratban jellemző módon az *Azonosság* címmel látta el. Ennek a kötetnek egy emblemikus versében, amely a *Haza* címet viseli, Lahola szkeptikusan ezt írja: „Mi van ha a haza ott ahol az ember / Elcsigázva megy tovább és tovább / Nem bírja bár felhasználná / Az áramlás szeleit és minden / centripetális erőt / A gyökér a bizonytalanság jele / Ahogyan a horgony is / Nehogy a hajó féljen a szabad léttől / Nem horgonyozna le / Ahogyan nem gyökeresedtem meg...”¹¹ A vers bevezető képeit, amelyek a gyökértelenségről szólnak, nemcsak az emigráns tapasztalata felől értelmezzük, aki nem talált otthonra abban az országban, ahová elköltözött. A soha nyugalmat nem leelő üldözött lelki tapasztalata is benne van. Az *Azonosság* című kötetben van egy *Énekek Száhelből* című ciklus is, amelyben számos ószövetségi, illetve a Földközi-tenger keleti medencéjére történő utalás és motívum van. Ebben az a meglepő, hogy a lírai én többnyire nő. Ezeket a verseket nem sorolhatjuk az önéletrajzi költészethez, sokkal inkább egyfajta empatikus látomásról beszélhetünk. Ugyanez az empatikus látomás jellemzi a *Fókák* című verset, amely az állat szemszögéből beszél a fókacsorda többi tagjával együtt. A „hatalmas késekkel” támadó emberek pusztítják el: „Felmetszették a hasunkat alulról felfelé / beleink előbb hagytak el bennünket mint a tudatunk / Bár a vadászok tudják / hogy ennek fordítva kell történnie / Sietős volt nekik és talán emiatt nem volt idejük / Fejbe kólintani bennünket / Mielőtt elkezdték bőrünket lefejtetni.”¹² Ezt a verset úgy értelmezhetjük, mint a tömegmészárlás áldozatának metaforikusan megfogalmazott tapasztalatát. Két mozzanat van benne, amely elárulja, hogy a lírai alany saját tapasztalatát osztja meg a holokausztról. 1. Akik ölnek, emberekként, az áldozatok viszont állatokként (nem-emberekként) jelennek meg. 2. A belek kiontása a tudat kioltását megelőzően ellentmondásos kép. Benne van egyrészt az utalás az ipari jellegű mészárlásra, másrészt hangot kap az áldozatok utolsó reménysége is. Ez pedig nem más, mint a holokauszt hekatombái ellenére is továbbélő tanúságtétel és tudatos reflexió.

Fordította: Balogh Magdolna

¹¹ Leopold LAHOLA: *Ako jed škorpiona*. F.R.&G. Bratislava, 1995. 32.

¹² Uő: *i. m.*, 46.

A csehországi zsidó kisebbség identitása a modern korban

A kisebbségi irodalom mint az identitás kifejeződése

A kisebbségi irodalom mint a kisebbségek egyik megnyilvánulási formája, nem akadémikus kérdés. A témát célszerű három különböző szinten tárgyalni: a kisebbség meghatározása (ami az elemzés szintjén adottság), a kisebbség nyilvános képvisellete (ami a közösség akaratának kifejezése), valamint a kisebbség fogadtatása, vagyis hogyan érzékeli őket a társadalmi többség, amely kialakítja a maga kollektív sztereotípiáit az „idegenekről”. Vizsgálódásunk kereteit tehát az objektív társadalmi feltételek és a szubjektív többségi és kisebbségi viselkedés jelöli ki.

A különböző (nemzeti, vallási és más) kisebbségekkel foglalkozó korábbi antropológiai kutatásokból az szűrhető le, hogy a *mi-ők* szembenállás különösen szembeötlő a zsidóság esetében, akiket már az ókortól kezdve körbevett a diaszpórában az antijudaizmus, majd a 19. század utolsó harmadától fogva a vallási aspektust is megőrző antiszemitizmus. A vallási kérdés persze a modern idők Csehországában már másodlagossá vált.

A megjelölt témát az alábbi időszakokra lebontva igyekszem felvázolni:

1. A 19. század utolsó negyedétől az első világháború végéig;
2. Az első köztársaság idején;
3. A második köztársaság és a protektorátus idején;
4. Az 1945 májusától 1948 februárjáig húzódó, valamint az 1948 és 1989 közötti korszakban (figyelembe véve az 1968-as szakaszhatárt is).

Ez a periodizáció már előzetesen is azt sugallja, hogy a társadalomban elfoglalt hely elfogadása vagy elutasítása (így lehet ugyanis az identitást definiálni) nem érthető meg a konkrét társadalmi helyzet elemzése nélkül.

Zsidó identitás a modern cseh társadalomban (1876–1945)

A cseh korona országaiban a 19. század végén és a 20. század elején nagyszabású emancipációs folyamat ment végbe – szociális és politikai értelemben egyaránt –, ami a cseh nemzetet elhatárolta a többi társadalmi csoporttól. Mint minden közösség esetében, a saját identitás építése elsősorban a másság megalkotására fókuszált (a többiektől való elkülönülésre). A csehek esetében a más jellegű „töb-biek” elsősorban a csehországi, ausztriai és birodalmi németek voltak, valamint a „Bécs” fémjelezte osztrák kormány. Kielezett helyzetekben persze ide sorolódott be a zsidóság is, leginkább az a része, amely német nyelvi és kulturális háttérrel rendelkezett. A cseh nacionalisták számára a németek személyesítették meg nemzetük legfőbb ellenségét, de még veszélyesebbnek számított a feltételezett zsidó karakter, vagyis azok a sztereotíp tulajdonságok, amelyekkel a korabeli antisze-mitizmus – mint az európai nacionalizmusok jellegzetes terméke – ruházta fel a zsidókat (parazita életmód, becstelenség, fajtalankodás, pénzimádat, a szolidaritás hiánya a többségi társadalommal szemben, a hatalomhoz dörgölődés). A zsidóság ténylegesen kimutatható, erős kötődése a német kultúrához a cseh társadalmat elvezette a zsidók germanizációs szándékának feltételezéséhez (ez a megállapítás természetesen nem vonja kétségbe, hogy bizonyos esetekben a germanizációra valóban sor került). A 19. és 20. század fordulóján aztán elmélyült a zsidó világura-lom mesterkelt képzete (s ez megjelent a szociáldemokrata ideológia köntösében is, a mindent irányítása alatt tartó [állítólag zsidó] tőke által megszemélyesítve). Az erősödő antiszemitizmus ugyanakkor kétségkívül ideológiai pótlékként is szolgált a bizonytalan és folytonos változásban lévő társadalom keretei között, amelyben a teljesítmény növekvő kényszere, a hagyománytisztelet hanyatlása és a plebejus rétegek felkapaszkodása volt jellemző. A cseh-zsidó környezetben ekkor kezdődő vonzalom az asszimiláció iránt, amelynek csírái már 1848-ban felfedezhetők, közvetlen reakció volt a cseh társadalom megnövekedett erejére (tehát nem a zsidók rokonszenvéből vagy valamiféle hálájából fakadt az elnyomott cseh nemzet – a reformáció nemzete – iránt). A felemelkedő és öntudatra ébredt cseh társadalom ugyanakkor nyitottabbá vált a másság elfogadása irányában. Az 1900-ban tartott népszámlálás alkalmával már a csehországi zsidók 54%-a (50080 személy) vallotta azt, hogy a hétköznapi érintkezésben csehül beszél.

A cseh-zsidó mozgalom a kezdetektől fogva három szférában határolta körül a maga identitását: a cseh nemzethez való tartozás kinyilvánítása mellett az antiszemitizmus és a vallásosság kérdése alapján határozta meg önmagát. (Cseh-zsidó felfogás szerint a nemzet olyan nagy csoportot alkot, amelynek tagjai egy nyelvet beszélnek, egyazon kultúrközösséghez tartoznak, közös a sorsuk és meg-egyeznek az érdekeik.) A cseh-zsidók helyzetének specifikus vonása a cseh-német konfliktusban betöltött különleges szerepük. Ha a cseh nemzetben a tolerancia megtestesülését véljük felfedezni, ahogy a cseh-zsidó mozgalom felfogta, akkor az

antiszemitizmus nem cseh (hanem bécsi vagy német) jelenség, egyúttal átmeneti jellegű, egyfajta kitérő a cseh történelmi fejlődésben.

Mint a felvilágosodás gyermekei, a cseh zsidók abból a feltevésből indultak ki, hogy az elfogadó megértés alapján az antiszemitizmus legyőzhető. A judaista hagyomány szellemében egyúttal meg voltak győződve arról, hogy a cseh nemzeti karakter esetleges eltorzulásáért maguk is felelősséggel tartoznak. Amíg korábban azzal indokolták a cseh-zsidó asszimiláció előnyös voltát, hogy a zsidók állítólag fejlett gazdasági érzékkel rendelkeznek, ezzel szemben a csehek nem képesek helytállni a vállalkozások és pénzügyek világában, most megtoldották ezt azzal, hogy a nemzet minőségi kiteljesedését szolgálják. Az 1897-es decemberi zavarások és az 1899-es Hilsner-ügy légkörében a kialakult helyzetért önmagukban keresték a hibát. A cseh antiszemitizmust azzal magyarázták, hogy a csehországi zsidók egy része, illetve a morvaországi és sziléziai zsidóság többsége kitar a német orientáció mellett.

Az európai antiszemitizmus ismétlődő heves kitörései idején azonban a zsidó társadalom minden rétege – függetlenül ideológiai, nemzetiségi vagy szociális besorolásától – erélyesen kifejezte szolidaritását szenvedő hittársaik iránt. Az első világháború előestéjén aztán színre lépett a cseh-zsidó mozgalom második generációja, amely egyértelműen a T. G. Masaryk köré szerveződő politikai irányzat hatása alatt állt, s amely a „modern csehség” eszménye alapján kritikusan szemlélte a cseh társadalmat. A csehországi zsidóság helyzetét azonban tovább bonyolította az egész társadalom növekvő szekularizációja, amely érintette az izraelita felekezet híveit is. A hagyomány kihalófélben volt, a zsidó vallásos ünnepeket keresztény szokások szerint tartották meg, ezek elemei keveredtek. Az ortodox hagyományt – mint középkori maradványt – a cseh-zsidó közösség határozottan elutasította. Hogyan tükrözte mindezt a kisebbségi irodalom? Egyrészt keletkezett egy különálló cseh-zsidó irodalmi termés, amelynek főhőse a cseh falu zsidó figurája, aki erősen kötődik szülőhelyéhez, keresztény szomszédai körében is közkedvelt, esetenként a falu gáláns orvosa (ezt a típust leginkább Vojtěch Rakous dolgozta ki). Másrészt megjelent Max Broddal az élen a német nyelvű zsidó irodalom, melynek mindmáig legismertebb szerzője Franz Kafka.

A csehországi zsidó társadalom másik pólusán ugyanakkor megjelent a cionista mozgalom (szoros összefüggésben az európai antiszemitizmus terjedésével). Kezdetben bécsi hatásra szökkent szárba, s elsősorban Morvaországban terjedt el (tekintettel a földrajzi közelségre és a cseh nemzeti mozgalom ottani megkésett-ségére). A cseh-zsidó mozgalom elutasította a cionizmust, mint irreális ideológiát, amely összejátszik az antiszemitizmussal, s az önző csoportérdek egyik kifejezési formája. A zsidóságra alapozott nemzeti identitás ideológiája ugyan a két világháború közti korszakban érte csak el fénykorát, de már ebben az időszakban is az identitásképző választások kulcsfontosságú eleme volt. A cionisták elsősorban a dicső múlt alapján, pozitív értelemben alkották meg a zsidó nemzet fogalmát. Az

asszimilánsoktól eltérően, akik saját történetüket úgy fogták fel, mint a cseh történelem egyik fejezetét, a zsidó nacionalisták reflektáltak ugyan az őket vendégül látó nemzet múltjára, de olyan történeti narratívát alkottak, amely a diaszpórák történetét köti össze. A zsidók polgári egyenjogúsítását mint káros ajándékot utasították el. A cionista identitás felépítésében fontos szerephez jutott a többségi társadalom elutasító véleménye is, amely a zsidókat differenciálatlanul idegennek tekintette, akik mereven elzárkózó vallásuk miatt képtelenek az asszimilációra (ez állítólag olyan alapvető zsidó nemzeti jegy, ami a nacionalisták szerint kipótolja a nemzeti nyelv hiányát). Ez a fajta gyűlölködés olyan értékítéleten alapul, amely örökre adott tulajdonságokat tételez föl, függetlenül a zsidó akarattól és viselkedéstől. Ezzel magyarázható, hogy az asszimilációt a zsidó nacionalisták – mint járhatatlan utat – elvetették. Identitásuk építése során éppen ellenkező irányba fordultak, igyekezve rekonstruálni vallásos ünnepeiket, melyeknek nemzeti értéket tulajdonítottak. A vallásosság elmélyítése a zsidó nacionalisták szerint képes helyettesíteni a nemzeti lét többi, általánosan elfogadott lényegi jellemzőjét. Ezzel egyidejűleg arra is törekedtek, hogy felélesszék a héber nyelvben való jártasságot, amelyet a zsidók nemzeti nyelvének tekintettek.

Zsidó identitás a csehszlovák államban

A soknemzetiségű monarchiák szétesése nem jelentette azt, hogy a cseh országrészekben az ideológiai áramlatok elszakadtak volna a nemzeti (most már egyben állami) érdekektől. Az új állam iránti lojalitás alapján az asszimiláns és cionista zsidók identitása egyaránt kedvező megítélésre talált (1921-ben a cseh tartományokban 43350 zsidó vallotta magát cseh, 39629 német, 29613 pedig zsidó nemzetiségűnek). A csehszlovák állam keretei között az 1918 és 1920 közötti antiszemita hullám után (eltekintve az 1929-es és 1934-es zavargásoktól) a zsidó lakosság kedvező helyzetbe került. Miután az új köztársaság elfogadta a békeszerződések kisebbségvédelmi klauzuláit, a külpolitikai érdek azt diktálta, hogy a politikai vezetés zárja ki az antiszemitizmust a közéletből. (A német-, szocialista- és kommunistaellenes, valamint anticionista szélsőjobboldal a szekuláris-racionális értékeket elutasítva és a cseh kisember prototípusát bálványozva egészen a második köztársaság idejéig a politikai közélet perifériájára szorult). A társadalmi béke kialakítását elősegítette Csehszlovákia betagozódása a győztes államok sorába, illetve a Németországgal, Ausztriával és Magyarországgal kialakított korrekt kapcsolat, valamint a gazdasági stabilitás helyreállítása, amelyet a konjunktúra viszonylag gyors felfutása követett. A viszonylagos biztonságot élvező, betagozódott zsidó kisebbség a saját belső gondjaira fókuszálhatott. (A csehszlovák zsidók egyedülként vallhatták magukat zsidó nemzetiségűnek, nem korlátoz-

ták az oktatásban való részvételüket, kiépíthették kisebbségi iskolarendszerüket). Ilyen feltételek között erősödött fel az asszimilánsok és a cionisták rivalizálása, akik a köztársaság iránti lojalitás és a történelmi előrelátás hiányával vádolták egymást. Mindkét irányzat sajtója támadta az ún. német zsidókat, illetve a vallási ortodoxiát, amelynek követői ismétlődő kísérleteket tettek az egész köztársaságra kiterjedő szervezeti háttér megteremtésére. A cionisták kezdeti együttműködése a tradicionális zsidósággal szakítással végződött, miután az előbbieket elutasították a nők hagyományos megítélését, valamint a több évszázados tradícióra hivatkozó vallási hierarchia irányító szerepét. A szekularizációval a cseh-zsidó mozgalom is megvívta a maga küzdelmét, mert a nagyvárosi fiatalok körében a vallásosság jelentős teret veszített. A hit kihűlése a zsidók esetében fájdalmasabb élményt jelentett, mint a lakosság többi csoportjánál, hiszen a judaizmus hagyománya egyúttal az életvitel vezérfonala is volt. A mind nagyobb teret nyerő asszimiláció ráadásul a cseh-zsidó mozgalom pusztá létét is kétségbe vonta, ezért mérlegelni kezdték a hit megújításának lehetőségeit. A vallásosság a cionisták számára sem veszített jelentőségéből, igyekeztek meghonosítani a felekezeti ünnepeket, s ezzel együtt feléleszteni a „nemzeti nyelvet”. A történelemhez és nyelvhez fűződő viszony mellett a két világháború közti cionizmus alapjaihoz tartozott a nemzetközi zsidó világ iránt tanúsított szolidaritás, valamint a nemzeti összetartozás érzésének kialakítása. A zsidó nacionalisták ebben az időszakban a nemzet legfőbb ismérvei közé a mentalitást, a nyelvet és az államot sorolták (a vallást mintegy az elvesztett haza és a részben feledésbe merült nyelv kárpótlásaként fogták fel). Identitásuk azonban továbbra is az asszimiláció elutasításából merített erőt: a beolvadás vágyát a zsidó rettegés (a gettó-szorongás) egyenes következményének tekintették, a páratlan egyediség feladásának, valamint a konjunktúrához való alkalmazkodásnak (ami az erkölcsi hanyatlás jele). Mindebben Herder elképzelése köszön vissza (cseh változatban Josef Jungmann eszméje), mely szerint valamennyi nemzet – tekintet nélkül méretére – hozzáadott valamit az emberiség kincsestárához. Az ideális vezetők feladatait a rabbi hivatottak magukra vállalni. Az asszimilánsok mozgalma számára – éppen ellenkezőleg – a beolvadás egymás kölcsönös gazdagítását, nem pedig megszüntetését jelentette. Számukra Európa is a folyamatos asszimiláció szinonimája volt. A cseh zsidók feladatát így az asszimilációs eljárások kultiválásában látták. A heterogenitás (majd később tolerancia) többség által elfogadható határaitól szóló népszerű elképzelést ugyanakkor elutasították. Az ortodoxiától mindkét irányzat eltért abban, hogy nem tekintettek a zsidókra kiválasztott népként. Amennyiben az asszimilánsok és a cionisták különleges feladatot tulajdonítottak a zsidóságnak, azt az emberiség egészét egyesítő képességükben látták. Mindkét irányzat tiszteletben tartotta ugyanakkor a haza védelméről alkotott felvilágosodás kori eszményt, azonban a fogalom kinek-kinek mást takart. Az asszimilánsok tartották magukat ahhoz az állásponthoz, miszerint a haza azt a származási helyet jelenti, ahol az előző generációk vannak

eltemetve (a judaizmus értelmezése szerint), a cionisták viszont a hazát azzal a térséggel azonosították, ahonnan a zsidók kivonultak (vagyis Palesztinával). A cionisták viszonyát a cseh nemzethez ugyanakkor a tisztelet hatotta át, ami a harmincas években a csehszlovák demokrácia védelmét is magában foglalta. Cionista körökben a cseh antiszemitizmusra másodlagos kérdésként tekintettek. Ebben az időszakban a cseh-zsidó irodalom kiemelkedő művei Karel Poláček, a Langer fivérek és a költő Jiří Orten nevéhez fűződnek, akik a korabeli cseh irodalom élvonalába tartoztak.

A harmincas években a fasiszta és nemzeti szocialista politikai erők növekvő befolyását eleinte mindkét vezető zsidó irányzat alábecsülte. A cionisták elsősorban az asszimiláció kilátástalanságának bizonyításán fáradoztak, de a háború fenyegető közelségének hamarabb tudatában voltak, mint a cseh-zsidó irányzat, amely túlságosan bizakodott abban, hogy a náci rezsim nem marad sokáig hatalmon. A cseh-zsidó mozgalom bízott a demokrácia csehszlovák bátyájának szilárdságában, s abban, hogy a csodálatra méltó cseh nép („assimilationswillig”, „assimilationsfreudig”) képes ellenállni nem demokratikus szomszédai megsemmisítő nyomásának (ezért követőit München előtt lebeszélte az emigrációról).

Zsidó identitás a második köztársaság és a protektorátus idején

A második köztársaság (és végül a protektorátus) idején már mindkét irányzat kidolgozta programját, amellyel a megváltozott helyzetre reflektáltak (a cseh nemzethez, az antiszemitizmushoz és a vallásossághoz való viszony, Palesztína kérdése). A végzetes tragédia előestéjén a cseh-zsidó mozgalom – meglepve a hitleri doktrína meglepően gyors megvalósulásától – először ismét ömagában kereste a hibát. Az asszimiláns önreflexió azokat az érveket vette elő, melyekkel igazolni lehet, hogy a cseh-zsidók a csehek édestestvérei, és a cseh közösség asszimilálódott zsidó része a történelem döntő pillanataiban mindig a nemzet oldalán állt. Ennek ellenpontja a cionista irányzat által ajánlott emigráció (mindenekelőtt a német menekültek és az elszakított határvidéki területek zsidósága számára), valamint a Palesztinába történő kivándorlás (főként az aktív cionisták számára). Habár a szekularizáció jelentős erő maradt, ismét a hagyományos orientáció kerekedett felül, amely a zsidókat a hitsorsosaik segítségére utalta. Az antiszemitizmus újabb eszközlációjának pillanatában cionista körökben az a meggyőződés kerekedett felül, hogy a csehek tragédiája a zsidóság tragédiájának előképe (nem csupán a cseh területeken). A cseh nacionalizmus és antiszemitizmus, a birodalmi német hatásokkal mindinkább megtámogatva, először a német zsidókat érte utol, mindenekelőtt a határvidékről a megmaradt országba menekülteket. 1939 elején azonban az antiszemita jogalkotás ismét egyesítette a zsidó társadalmat. A má-

sodik világháború idején keletkezett zsidó irodalom elsősorban naplófeljegyzések formájában maradt fent.

Zsidó identitás a holokauszt után

A második világháború utáni első hónapokban a zsidó kisebbség gondolkodását a második köztársaság és a protektorátus időszakához köthető tragikus emlékek tudata határozta meg. Egy olyan tragédiának a tudata, amely az emberiség történelmében semmi máshoz nem hasonlítható. Közvetlenül a háború után a túlélők mentalitása ingadozott a felszabadulásból fakadó megkönnyebbülés érzése, a rokonok és ismerősök elvesztésének fájdalma, valamint a tehetetlen düh között. Önmagukra mint a háború és a náciizmus által leginkább meggyötört kisebbségi csoportra tekintettek. A cseh országrészek zsidónak minősült lakosai közül 76–79 ezren veszítették életüket. Az eredeti zsidó népesség egy tizede emigrációban vészelt át a háborút, egy másik tizede pedig a koncentrációs táborokból tért vissza.¹ „A világban egyetlen nép sem tudhat a maga mögött olyan hosszú és nehéz szenvedést, mint mi, zsidók” – írta a második világháború lezárását követően Richard Feder rabbi, aki meg volt győződve arról, hogy Európában befejeződött a zsidó diaszpórák története (kivéve talán Angliát). Később Felix Weltsch, cionista filozófus és publicista számára a háború alatti zsidó sors azt igazolta: „A zsidó nép történetét nem lehet összehasonlítani más korunkbeli népek történetével.”

Azt a meggyőződést, hogy a zsidóság történetét nem lehet összehasonlítani más népek vagy népcsoportok történetével, nemcsak az ortodox, hanem a cionista, sőt még az asszimiláns irányzat is osztotta. Ennek a meggyőződésnek felelt meg a katasztrófa kifejezés, amelyet zsidó közhivatalnokok kezdtek el használni a második világháború alatt átélte, közös zsidó sors leírására (elsőként Otto Muneles, jeles judaista használta, a holokauszt szó csak 1978 után jelent meg a cseh nyelvben). Richard Feder rabbi 1945-ben így írta le a csehszlovák zsidó közösség helyzetét:

95 százalékunk elpusztult. [...] Ma már csupán a dicső hagyománnyal büszkélkedhető, régi zsidó hitközségek tengődnek. Fényük, mint a pislákoló gyertyának, kihunyóban van. A zsinagógák és temetők elhagyatottan állnak, nincs már se rabbija, se látogatója a templomoknak. Már nem a Halleluja éneke, hanem a hattyúdalkunk sírámai hagyják el torkunkat.

¹ A háborút a zsidóságnak csupán két tizede élte túl Cseh- és Morvaországban. A Zsidó Hitközségek Tanácsának elnöksége Edvard Beneš elnök előtt hozta nyilvánosságra 1945. november 10-én, hogy 1945 októberéig Cseh- és Morvaországban mintegy 10 ezer zsidó felekezetű személyt számoltak össze, valamint további 5 ezer személyt, akiket a nürnbergi törvények zsidóként határoztak meg. A hitközségek közül 59-et újítottak fel. 1947 márciusában a prágai körzetben körülbelül 8 ezer zsidó hitet valló lakos tartózkodott.

A zsidó identitás formálódásának első szakaszában, a háború utáni Csehszlovákia által megteremtett feltételek között az újonnan szerveződött zsidó képviselőlet mindenekelőtt a teljesértékű vallási kisebbség alapvető attribútumainak kialakítására összpontosított. Ez magában foglalta a vallási élet, a hitközösségek és egyesületek újjászervezését, valamint az elkobzott zsidó tulajdon visszaszolgáltatásának követelését, valamint a túlélők törvény adta erkölcsi és anyagi támogatását. A szóban forgó eljárás hátterét a fasizmust legyőző szovjet állam ösztársadalmi bálványozása, a földreform végrehajtása, a csehországi németek kitelepítése, illetve asszimilálása szolgáltatta. A léghőrt a nemzeti egység határozta meg, valamint a koncentrációs táborokból hazatérő túlélők spontán és szervezett megsegítése. Ebben a helyzetben a zsidó kisebbség vezetői csak a cseh nemzettel való azonosulás tervét kínálhatták fel követőik számára – bizonyos kisebbségi sajátosságok megőrzésének lehetősége mellett –, s álláspontjuk mellett erkölcsi, történelmi és gyakorlati érveket sorakoztattak fel. A morális érvek azt kívánták alátámasztani, hogy a soá a zsidó kisebbség újabb győzelme, amely a hitért, az emberek egyenlőségéért és a barbarizmus elleni küzdelemből fakad. A historizáló érvek felelevenítették a toleráns cseh nemzet cseh-zsidó mítoszát, a reformáció hazájának és a demokratikus értékek Csehszlovák Köztársaságának mítoszát. A háború ugyanakkor végérvényesen igazolni látszott a német-zsidó asszimilánsok tragikus kimenetelű tévedését. A zsidó kisebbség képviselőinek érvelése a Szovjetuniót olyan világhatalomként mutatta be, amely felszabadította az auschwitzi haláltáborot, megmentette a budapesti gettót, és elutasította a cári Oroszország antiszemita örökségét. A gyakorlati érvek azon alapultak, hogy a háború utáni Csehszlovákia szükségképpen kisebbségektől mentes, nemzeti állammá vált. Mindezek fényében számos zsidó döntött úgy, hogy a soá tapasztalata nyomán elkötelezi magát a Csehszlovák Kommunista Párt mellett.

A második világháború utáni kisebbségi irodalom – visszaemlékezések és szépirodalom – elsősorban a terezíni koncentrációs táborral foglalkozott (azzal a hatalmas gettóval, amely átszállóhelyként szolgált a lengyelországi haláltáborok felé). A Terezínről szóló első művek már közvetlenül a világháború befejezése után napvilágot láttak. A legismertebb visszaemlékezés a zsidó származású, katolikus Anna Auředníčková tollából származik, aki a Leopold Hilsnert védő ügyvéd, az időközben elhunyt Zdeněk Auředníček felesége volt. Ez a mű Terezínt a „száműzöttek” olyasféle táborának festi le, amely „más helyekkel összevetve egy békés koncentrációs tábor képét idézi, ahol azonban nem volt semmi remény a hazatérésre.” A szerző száraz ténymegállapítása szerint: „Terezínben mindenkinek önmagán kellett segítenie. A másokra nem lehetett számítani.” Irma Semecká 1945 júliusában arról írt, hogy Terezín „egy tetőtől talpig rohadt, korrupt államot” képezett le, de egyúttal helyszíne volt a fogvatartottak álmainak, melyek az idealizált otthon képeit idézték. Richard Feder 1945 novemberében papírra vetett Terezínje olyan koncentrációs tábor képét festi le, ahol a rabok – a német nácik

érdektelensége mellett – gyakorolták vallásukat. Emil Utitz a terezíni táborlakók pszichológiai portréját rajzolja meg, hangsúlyozva az erőszak által létesített közösség heterogenitását, amelyet csupán az elnyomók iránt érzett gyűlölet és a szabadulás reménye tartott össze.

Elérkezünk persze a kérdéshez, hogy milyen reakciót váltottak ki a háború utáni első antiszemita jelenségek, amelyet a cseh társadalom gyors ütemű politikai differenciálódása és a polgári társadalom fokozatos felszámolása idézett elő, de belejátszott ebbe a zsidó közösség társadalmi összetétele is. T. G. Masaryk Csehszlovákiája, amelyet a visszatérők kerestek, a túlélők családjaihoz hasonlóan, a törénelem süllyesztőjében végezte. Miután kihunytt a zsidók sorsa iránt érzett kezdeti szolidaritás lángja, elsősorban a szakszervezeteknek és a kommunista pártnak köszönhetően, amely 1946-os választások után a legerősebb párttá vált, újra megjelent a „germanizáló zsidók” sztereotípiája. Ismét felcsendültek a zsidók egykori osztrák-német kötődését és az antiszociális kapitalista zsidó alakját idéző rigmusok. Befogadó fülekre találtak a régről ismert „népi” mendemondák a zsidók silány harci helytállásáról (jóllehet mind a szovjet, mind a nyugati kötelékekben harcoló csehszlovák katonák között a zsidó származásúak aránya kifejezetten magasnak volt mondható). Válaszként a zsidók képviselői méltóságteljesen védekeztek, s felkészültek az emigrációra, vagy éppen ellenkezőleg, a feltétel nélküli beolvadásra.

Az 1948 februári politikai fordulat megerősítette Csehszlovákia betagozódását a szovjet érdekszférába. Ennek egyik következményeként szovjet tanácsadók egy sor antiszemita töltetű politikai pert vezényeltek le a negyvenes és ötvenes évek fordulóján, miközben megromlott az ország Izraelhez fűződő viszonya. A hivatalos ideológia ekkor az angolok és az amerikaiak részvételét a fasizmus legyőzésében körmönfont okoskodással kezdte magyarázni: a nyugati hatalmak a háború után állítólag az egész világ feletti uralmat akarták megkaparintani. Ennek keretében a soá olyan értelmezést nyert, mint a rövidlátó, szovjetellenes, burzsoá politika egyik következménye, mint a számos genocídium egyike, s a meggyilkolt zsidókat a nemzetközi kapitalizmus áldozatának kiáltották ki. A kommunista vezetés rövid időn belül kidolgozta az állami egyházpolitika új koncepcióját, amely az ellenőrzés, az elnyomás és a „jószolgálati” hozzájárulások rendszerére épült. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a külföldi zsidó intézmények adományait a devizahiányban szenvedő központosított gazdaság nyelte el. A pénzügyi szempontok által dominált „jószolgálati” eljárások mellett kialakult a politikai szándékú „szívélyes szolgáltatások” rendszere is. Az állam támogatta a terezíni koncentrációs tábor felszabadításáról rendezett megemlékezéseket, az erről szóló publikációk megjelentetését, a zsidó nyugdíjasotthonok kiadásainak fedezését, stb. A zsidók háború alatti tragikus sorsát beillesztették egy szélesebb ideológiai keretbe, ami a háború előidézését a kapitalista államok számlájára írta, illetve azzal vádolta őket, hogy a fasizmussal mindmáig képtelenek megbirkózni. Mindez

jól szolgálta a békéért küzdő és a vallási felekezetekről példásan gondoskodó csehszlovák szocialista állam propagandisztikus érdekeit. Politikai szempontból (de gazdaságilag is) ez indokolta a rituális étkezőhelyek és a mikve fenntartását Prágában és Karlovy Varyban.

Az államtól kapott pénzeknek természetesen előfeltétele volt a lojalitás. Az állam egészen a bársonyos forradalomig a hitközségek vezetőit az Antifasiszta Harcosok Szövetségének tagjai közül választotta ki. Az ortodox zsidók köréből származó jelöltek, esetenként az ún. cionistákat viszont elutasították. A rabbik választása ugyancsak állami hozzájárulás mellett történt. A hatóságok biztosították tehát az egyházi élet működését, megteremtve egyúttal a félelem légkörét, ami elriasztotta a hitközségi tagság iránti érdeklődőket. A külföldi látogatók fogadását is szigorúan nyomon követték, annak demonstrálnia kellett a „Csehszlovák Szocialista Köztársaságban élő közösségek igazi arcát és elégedett életét”. Különösen odafigyeltek a szovjetellenesnek vélt kijelentésekre, a haldokló nyugati diaszpórákról szóló megjegyzésekre. A hatóságokat a Csehszlovákiából a Szovjetunióba küldött kultikus ajándéktárgyak is nyugtalanították. „Úgy hiszem, hogy egy állam, amely képes egy hónap alatt rakétát építeni, képes lenne talizmánokat és imakönyveket készíteni, ha akarna” – állapította meg egy egyházi besúgó a nagy testvértől való félelmében. Általánosságban meg lehet állapítani, hogy a hatóságok egészségtelennek tartották a külföldi kapcsolatokat, mind a népgazdaság szempontjából (mert hozzájárul a feketekereskedelem terjedéséhez), mind ideológiai tekintetben (mert a cionizmust erősítheti). Az állami szervek leghevesebb ellenszenvét természetesen a csehszlovák–izraeli kapcsolatok váltották ki. Az egyházpolitika következetesen tartotta magát a szovjet vonalhoz, amely 1967 júniusában felfüggesztette a zsidó állammal való kapcsolatokat. Ebben az időben a zsidó világkongresszussal is feszültté vált a viszony. Goldmann elnök 1967 márciusában ugyan ellátogathatott Prágába, de kizárólag a zsidó hitközség meghívására, nem pedig állami vendégként.

A hivatalos egyházpolitikát nem különösebben befolyásolta a desztalinizáció folyamata, majd a prágai tavaszban kicsúcsosodó politikai olvadás. A reformer kommunisták programja csekély figyelmet fordított az egyházpolitikai hibák kijavítására. Ennek ellenére a hatvanas években már felszínre került a zsidó szervezetek belső differenciáltsága. A fiatal generáció megjelenésével felélénkült a zsidó kultúra és a holokauszt iránti érdeklődés. A fiatalokat erősen foglalkoztatta a kommunista hatalomátvétel utáni események kritikája. A soát ismét a jelentőségének megfelelő tragédiaként értékelték. A szépirodalom területén ekkor jelenik meg Hana Bělohorská novellája, amely egy zsidó orvosról szól a német megszállás időszakában, valamint Ladislav Fuchs könyvei, Josef Škvorecký elbeszélései.

A prágai tavaszt előkészítő reformfolyamat egyik szimbolikus állomása volt az 1963. május 27-én Liblicében megrendezett Kafka-konferencia, amely új kapcsolatot teremtett a cseh és a cseh-zsidó értelmiségiek között. A germanista Edu-

ard Goldstücker (rehabilitált kommunista, a Csehszlovák Írószövetség későbbi elnöke) az ülésen arról beszélt, hogy „nem helyénvaló Kafka dekadenciájával és a burzsoá Nyugat rémképével ijeszteni”. A professzor visszaemlékezése szerint ekkor nyílt meg az út Kafka befogadása előtt a szocialista országokban:

Következett a Liblicében megrendezett Kafka-konferencia (1963), amely nemcsak Kafka munkásságának értékelésében, hanem az egész kultúrpolitikában változásokat hozott. Nagy visszhangja volt. [...] A konferenciát követően nem lehetett már Kafka jelentőségét alulértékelni és bagatellizálni. Elsősorban az irodalomkritika marxista módszereinek keresztre feszítéséről és modern szellemű megújításáról volt szó. [...] Én tartottam a konferencia zárszavát, amelyben vitatkoztam a párt kultúrpolitikájával.

A történész Jana Svobodová így írt erről az 1990-es években:

A liblicei konferencia felhívta a figyelmet a prágai német nyelvű zsidó irodalom európai kontextusára és hazai specifikumára, illetve a vele párhuzamosan létező cseh és világirodalmi irányzatokhoz fűződő kapcsolatára. Egyszersmind az is megállapítást nyert, hogy a cseh kultúra és a cseh irodalomtudomány sokban adósa Kafkának.

Karel Kaplan álláspontja ennél sokkal józanabb. Szerinte a politikusok és az ideológusok, de még írók sem méltatták különösebb figyelemre a konferenciát. Ezt a helyzetet csak a kelet-német kommunista párt politikai bizottságának a tiltakozása írta felül, amelyet a csehszlovák párt elutasított. A konferencia eszmei tartalma állítólag nem különösebben zavarta a hazai pártvezetést. 1964 júniusában az Izraelben élő Max Brod nyugodtan ellátogathatott a Prágában megrendezett Kafka-kiállítás megnyitójára.

Három évvel később zajlott le a csehszlovák írószövetség negyedik kongresszusa, amelyen Pavel Kohout egy Izrael melletti beszéddel lépett fel, s az arab–izraeli konfliktust ahhoz a végletes szembenálláshoz hasonlította, amely a müncheni szerződés pillanataiban Csehszlovákia és a hitleri Németország között alakult ki.

A prágai német nyelvű irodalom iránti növekvő érdeklődés, amely kiterjedt a holokaszt témájára és Izrael helyzetére is, fontos kapcsolati tényezővé vált a cseh és a cseh-zsidó értelmiségi világ között. Csehszlovákia 1968-as szovjet megszállása, majd a „normalizációs rezsim” uralma azonban végett vetett a reménytelen fejleményeknek. Elindult egy új emigrációs hullám, megerősödött az Izrael-ellenes politika. Rendkívül erős kritika érte a liblicei konferenciát. Az antikommunista mozgalom részeként és szovjetellenes eseményként értékelték a cseh zsidók nemzetközi milleniumi ünnepségeit. Az új feltételek között ezt a rendezvényt csak úgy engedélyezték, ha megmarad a helyi vallási ünnepség keretei között.

Záró gondolatok

A második világháború előtti időszakban az asszimilánsok identitása tagadásból született: a cionistáktól, az antiszemitizmustól és az ortodoxiától való elhatárolásból. A zsidók keresték a közös felületeket a többségi társadalommal, igyekeztek modernizálni a maguk vallási hagyományait. A cionisták a 19. század utolsó negyedétől elsősorban a saját „nemzeti” történelmükre reflektáltak, vagyis pozitív értelemben építették fel a zsidó nemzetet, de ugyanakkor a tagadásból is merítettek: az állítólag öröktől fogva létező antiszemitizmusra hivatkozva. A második világháborút követően a zsidó identitás tengelyébe a soá került, valamint a szovjet típusú totális állam, amely hűbéri sorba kényszerítette a zsidó szervezeteket. A rendszer ambivalens módon kezelte a zsidó hitközségeket. Egyrészt devizaforrásként tekintett rájuk, másrészt káros ideológiai elhajlást látott bennük. Az egyházpolitika nem változott jelentősen a prágai tavasz időszakában sem, az ateista propaganda és a cenzúra továbbra is működött. Az ellenőrzés alá vont zsidó *vallási* közösség rákényszerült arra, hogy a túlélés érdekében betagozódjon a szocializmust építő társadalom elégedett tagjainak szerepkörébe. A normalizáció időszaka a maga kifejezett anticionizmusával, antiszemitizmusával és demoralizáló pragmatizmusával tulajdonképpen bevégezte a rombolás művét.

A soá a bársonyos forradalmat követően is a zsidó közösséget összekovácsoló erő maradt (1993 után a prágai község 1 102 tagot számlált). Az új zsidó közösség a kommunizmus megsemmisítő kritikájával folytatta emancipációját: szembefordult azzal a rendszerrel, amely állítólag érdektelen volt a holokauszt, mint precedens nélküli esemény iránt. 1989 után bukant fel első ízben a holokauszt utáni nemzedék témája. Annak határozott elutasítása, ahogyan a kommunista rendszer a történelemet értelmezte, érinti az első köztársaság, a politikai perek és végül Izrael történetének és jelenének interpretációját. A mai felfogás szerint Izrael a cseh zsidók második otthonaként szolgál. Az új narratíva kifejezi azt a törekvést, hogy a zsidók elszakítsák az asszimiláció kötelekeit. 1989 után a normalizációs anticionizmus és antiszemitizmus bírálata felváltotta persze az intolerancia és a szélsőjobboldali jelenségek kritikája. A zsidó szervezetek a kilencvenes évek második felében elmélyítették a maguk vallási életét, kiépítették iskolahálózatukat, s jelentős összegekkel hozzájárultak a műemlékek felújításához. Csehszlovákia felbomlása újabb csalódást keltett, a mai problémák homlokterében egyaránt jelen vannak a zsidósággal kapcsolatos társadalmi viták, valamint a közösségen belüli ellentétek (az asszimilánsokból álló prágai hitközségnek ortodox vezetősége van).

Fordította: Szilágyi Szonja és Berkes Tamás

A csehországi „zsidó kérdés” legújabb cseh szakirodalma

Amióta Masaryk megírta *Cseh kérdés* (Česká otázka, 1895) című nevezetes könyvét, a „kérdés” kifejezés a cseh politikai gondolkodásban sajátos mellékjelentéssel bővült. Nem csupán tudakozódást jelent, hanem egzisztenciális jellegű gondolati kihívást, amely a társadalom vagy a nemzet problémáit a világ egészéhez mérten teszi megfontolás tárgyává.

A cseh nyelvhasználat – írja a filozófus Karel Kosík – nem engedi meg az olyan fogalmazást, hogy „cseh szellem” vagy „cseh lélek”, ehelyett azt mondjuk, hogy cseh *kérdés*. [...] Mi magunk *vagyunk* a kérdés, de csak addig, amíg *kérdés* vagyunk. Amint hűtlenné válunk a kérdéshez, biztonságra és magától értetődöttségre cserélve föl, nyomban veszélyeztetni fogjuk saját létünket, amelyet így a pusztaság látszat szintjére szállítanánk le. [...] A kérdés, szemben a kérdezősködéssel, megrázkódtatást is jelent: fájdalom és kint, de elsősorban újra és újra visszatérő szkepszist, a dolgok felülvizsgálatát. A kérdés lehet bonyolult és nyomasztó faggatózás és kétségbevonás – ebben tér el a kész válaszok kényelmességétől. Ezért minden valódi kérdés egyúttal felkiáltójel, az igazság megkísértése.¹

A cseh értekező irodalomban tehát a „zsidó kérdés” különbözik a magyar „zsidókérdéstől”, amely azt a jelentést is felkínálja, hogy a zsidókkal „valami probléma van”. Mai cseh kontextusban a „zsidó kérdés” az eredetileg idegennek tekintett vallási-etnikai kisebbség integrációs törekvéseinek fogadtatását fejezi ki, szoros összefüggésben a masaryki értelemben vett „cseh kérdéssel”. Ennyiben tehát a kritikus nemzeti önismeret lakmuspapírja, amely éppúgy elárul valamit a csehországi társadalomfejlődés egyediségéről, mint a térségbeli nacionalizmusok természetéről. A csehországi zsidók keserves története persze önmagában is érdekesítő, hiszen hiába alkottak modern, nyugati típusú közösséget, az ország nemzeti megosztottsága miatt sem a csehekhez, sem a németekhez nem tudtak

A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet osztályvezetője.

¹ Karel KOSÍK: *Co je střední Evropa*. In UŐ: *Století Markéty Samsové*. Český spisovatel, Praha, 1993. 63–64.

egyértelműen asszimilálódni, s végül szembe kellett nézniük a mindkét közösség körében virulens politikai antiszemitizmussal.

A zsidó tematikájú cseh tudományos irodalom az elmúlt negyedszázadban minden korábbinál alaposabban világította meg a kulturális emlékezet „fehér foltjait”. Egy korábbi tanulmányomban, amelyben a cseh nemzetépítés csomópontjait vizsgálva vázlatosan idéztem fel a zsidó népesség beilleszkedési stratégiáit, arra a megállapításra jutottam, hogy a cseh–német nemzeti konfliktus rajzolta ki a csehországi zsidók különös specifikumát, amely megkülönböztette helyzetüket térségbeli sorstársaikétól.² Ehelyütt arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a mértékadó szakirodalom legújabb termését, amely minden további vizsgálat alapja és előfeltétele lehet. Ennek során igyekszem érzékeltetni a hatalmasra duzzadt anyag belső arányait és a kutatások kristályosodási pontjait, melyek közvetve vagy közvetlenül a hazai tudományos gondolkodás számára is orientációs lehetőséget kínálnak.

Alapművek és kézikönyvek

Eltételezve az 1938 előtti – ma már nagyrészt elavult – zsidó tematikájú értekező irodalomtól, az 1989-es politikai rendszerváltásig a kutatási terület rendkívül elhanyagolt volt. Az érdemleges tanulmányok túlnyomó többségét német és angol nyelvterületen publikálták, de ezek száma is csak a nyolcvanas évek elejétől szaporodott meg. Ebből az anyagból kiemelésre érdemes a nagyrészt Csehszlovákiából elszármazott szerzők által írt három kötetes – rendkívül vegyes – tanulmánygyűjtemény, amelyre mindmáig számos hivatkozás történik.³ Az igazi áttörést a téma kutatásában három amerikai kiadású monográfia hozta el, melyek mindegyike az 1914 előtti korszakra koncentrált. 1981-ben jelent meg Gary B. Cohen *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague (1861–1914)* című könyve, amely a zsidók beilleszkedését vizsgálja a prágai német liberális középosztályba. Ezt követte 1988-ban Hillel J. Kieval *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia (1870–1918)* című műve, amely Cohen könyvének mintegy „ellendarabjaként” is olvasható, mert a német közöségtől elforduló asszimiláns cseh zsidók mozgalmára, illetve a túláradó cseh antiszemitizmus nyomán felfutó csehországi cionista szerveződés történetére összpontosít. Mindkét mű kiterjedt forrásanyag feldolgozásán alapul – a téma kézi-

² BERKES Tamás: *A zsidókérdés mint lakmuszpapír*. In Uő: *Ködképek a cseh láthatáron*. Kalligram, Pozsony, 2009. 87–119.

³ *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys I–III*. Philadelphia – New York, 1968, 1971, 1984.

könyvének is tekinthető –, s cseh nyelvre is lefordították.⁴ A harmadik alapozó munka, William O. McCagg *A History of Habsburg Jews 1670–1918* című könyve a Habsburg monarchia egészét tárgyalja, de csehországi anyaga sokkal több, mint egyszerű összefoglalás, mert eredeti és szellemes értékelő kitételeket tartalmaz.⁵ Az igen kiterjedt 1989 előtti német szakirodalomból Wilma Iggers és Christoph Stözl nevét szükséges kiemelni, megjegyezve azt, hogy a cseh-német különleges kapcsolatok kutatásában több évtizede élenjáró szerepet tölt be a kitelepített németek örökségét tudományos igénnyel ápoló müncheni Collegium Carolinum, illetve az intézet „Bohemia” című évkönyve. Az 1989 utáni csehországi kutatások első jelentős eredménye *A zsidók története Cseh- és Morvaországban* című vaskos monográfia Tomáš Pěkný tollából, amit a zsidó hitközségek szövetsége adott ki 1993-ban. Ezt az első, rövidebb változatot követte a lényegesen kibővített második kiadás, amely a korábbival ellentétben kitekint már a huszadik századi kultúrtörténeti anyagra is.⁶ Ez a rendkívül adatgazdag kézikönyv a felvilágosodás előtti korszakra fókuszál, és érezhetően a zsidó hagyomány szemszögéből van megírva (nagy teret szentel a vallási, helytörténeti és néprajzi anyagnak, míg a modern korszakot tárgyaló részei inkább lexikon jellegűek). Bizonyos fókig Pěkný könyvének kiegészítéseként is olvasható a Prágai Zsidó Múzeum által kiadott füzetsorozat, amely a huszadik századi témákról rendezett konferenciák anyagát közli. Ezek a vegyes értékű kötetek, melyekben fontos és hiánypótló tanulmányok is fellelhetők, logikus tematikai rendben követik egymást: az 1899-es polnai vérvadás pertől kezdve az elmúlt század különböző alkorszakait tárgyalva.⁷

A tájékozódás irányait kijelölő új könyvek sorából két alapművet szükséges még feltétlenül kiemelni. 2007-ben jelent meg Michal Frankl nagy forrásanyag feltárásán alapuló munkája a 19. század végi cseh antiszemitizmusról, amely Jan Neruda, a korszak vezető cseh írójának zsidóellenes jelszavát emeli a könyv címébe: „*Emancipáció a zsidóktól.*”⁸ A kötet részletesen tárgyalja a cseh nacionalizmus új hullámát átható politikai antiszemitizmus kialakulását és nemzetközi összefüggéseit, beleértve az osztrák-német keresztényszocialista mozgalom ideológiai hatását a csehországi katolikus egyházra, majd az extrém zsidógyűlölet

⁴ Gary B. COHEN: *Němci v Praze 1861–1914*. Karolinum, Praha, 2000; Hillel J. KIEVAL: *Formování českého židovstva: Národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870–1918*. Paseka, Praha–Litomyšl, 2011.

⁵ William O. McCAGG: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Cserépfalvi, Budapest, 1992.

⁶ Tomáš PĚKNÝ: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Sefer, Praha, 2001.

⁷ Miloš POJAR (szerk.): *Hilsnerova aféra a česká společnost 1899–1999*. Židovské muzeum v Praze, Praha, 1999; Blanka SOUKUPOVÁ, Marie ZAHRADNÍKOVÁ, (szerk.): *Židovská menšina v Československu ve dvacátých letech*. Židovské muzeum v Praze, Praha, 2003; Miloš POJAR, Blanka SOUKUPOVÁ, Marie ZAHRADNÍKOVÁ (szerk.): *Židovská menšina v Československu ve třicátých letech*. Židovské muzeum v Praze, Praha, 2004.

⁸ Michal FRANKL: „*Emancipace od židů*”: *Český antisemitismus na konci 19. století*. Paseka, Praha–Litomyšl, 2007.

beépülését a cseh politikai gondolkodás fő áramlatába, ami elvezetett az 1897-es pogrom jellegű eseményekhez, illetve az 1899-es polnai vérvadás perhez. Ezt a kötetet szerencsésen egészíti ki Kateřina Čapková rendkívül alapos könyve, amely a két világháború közötti korszakot vizsgálva a csehországi zsidók új identitásképleteit (cseh, német, cionista) elemzi az I. Csehszlovák Köztársaság megváltozott viszonyai között. A 2005-ös első kiadás után a szerző lényegesen átdolgozta munkáját, beépítve elemzésébe a nacionalizmussal foglalkozó újabb elméleti irodalom szemléletformáló eredményeit, melyek a közösségi identitás képlékeny és konstruált jellegére figyelmeztetnek.⁹

Nem feltétlenül tartoznak az alapművek közé, de itt kell kitérni rá, hogy az elmúlt huszonöt évben számos tudományos konferenciát rendeztek a témában, melyeknek anyagát gyűjteményes kötetekben publikálták. Ezek közül csak néhány kiadványt emelek ki, a többire a vonatkozó tematikai egységeknél hivatkozom.¹⁰

Csomópontok (1) – A századforduló

Gary B. Cohen fentebb már idézett könyve rendkívül érzékletesen írja le azt a folyamatot, amelyben a prágai zsidó népesség a cseh–német konfliktus foglyává vált a 19. század utolsó harmadában. 1861-ben a csehek már elég erősek voltak ahhoz, hogy magukhoz ragadják a prágai városi tanács fölötti ellenőrzést, s veszélyeztették a cseh tartománygyűlés fölötti német uralmat is. A csehországi német liberálisok ekkor még ki tudták használni azt az előnyt, amely gazdasági és informális hatalmukból, illetve a cenzuson alapuló választási rendszerből fakadt. A Prága lakosságának mintegy 7–8 százalékát kitevő zsidók a kétnyelvű, de túlnyomórészt németül beszélő, nemzetiségileg semleges „szürke zónához” tartoztak, miközben vezető csoportjaik megjelentek az ügyvédek és professzorok vezette Német Kaszinó (*Deutscher Verein*) társasági életében. Mivel a német liberálisok nem állítottak semmiféle „faji” vagy vallási kritériumot a befogadás elé, s ők látszottak leginkább szavatolni a zsidók teljes egyenjogúságát, az asszimiláció

⁹ Kateřina ČAPKOVÁ: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918 až 1938*. Paseka, Praha–Litomyšl, 2013².

¹⁰ Jerzy TOMASZEWSKI, Jaroslav VALENTA (szerk.): *Židé v české a polské občanské společnosti*. Univerzita Karlova, Praha, 1999; Jörg K. HOENSCH, Stanislav BIMAN, Lubomír LIPTÁK (szerk.): *Emancipácia Židov-antisemitizmus-prenasledovanie*, VEDA, Bratislava, 1999; Maurice GODÉ, Jacques Le RIDER, François MAYER (szerk.): *Allemands, Juifs et Tchèques à Prague 1890–1924*. Université Paul-Valéry, Montpellier, 1996; Blanka SOUKUPOVÁ, Peter SALNER (szerk.): *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt: Společnost po hilsneriádě*, Fakulta humanitních studií UK, Bratislava, 2004; Peter BECHER, Anna KNECHTEL (szerk.): *Praha–Prag 1900–1945*. Stutz, Passau, 2010.

olyannyira gyorsan haladt előre, hogy 1879-ben a Német Kaszinó tagjainak közel 40%-át már zsidók alkották.¹¹

A helyzet azonban gyorsan megváltozott. Az osztrák liberálisok 1879-es bukása után a nemzeti küzdelem Prágában is új szakaszba lépett. A német vezető réteg világosan látta, hogy kizárják őket a kormányzati szervekből, elcsehesítik iskoláikat és elvesztik ellenőrzésüket az események fölött. A demográfiai változások is ellenük dolgoztak: a belső városrészekben a német nyelvűek aránya az 1880-as 20%-ról 1910-re 11%-ra esett vissza (kis mértékben abszolút számuk is csökkent, míg a cseheké mintegy megkétszereződött.)¹² Ezt tetőzte be a választójogi reform, amelynek eredményeként az 1883-as parlamenti választásokon a cseh jelöltek České Budějovice (Budweis) kivételével megszerezték az összes mandátumot a cseh többségű vidéki és városi kerületekben. Prágában a csehek a zsidó szavazatokra is apelláltak, mondván hogy mérséklődne az antiszemitizmus, ha nem németként definiálnák magukat. Josefovban a két csehpárti zsidó jelölt nyert a két német liberális párti zsidóval szemben.¹³

Míndezen a változások jelentős átalakulást indítottak el a csehországi zsidók önszemléletében és közösségi tájékozódásában. A német liberálisok egyértelműen elutasították az antiszemitizmust, de védekezésbe szorultak a határmenti német övezetekben erősödő radikális jobboldali „völkisch” mozgalommal szemben, amely kifejezetten „faji” alapon állt és a nagynémet orientáció felé hajlott. A prágai zsidó elit továbbra is kitartott a német önmeghatározás mellett, ám a városba bevándorló szegényebb vidéki hittestvéreik többsége 1900-ban azt felelte a népszámlálási kérdésre, hogy a köznapis érintkezésben csehül beszél.¹⁴ Ahogy az ország gazdaságában a cseh alrendszer félretolta a német felépítményt, a prágai zsidó bevándorlók kezdték érvényre juttatni akaratukat a nagypolgári vezető réteggel szemben.¹⁵

Hillel J. Kieval, aki részletesen feldolgozta a cseh identitású zsidók 1876-ban induló mozgalmát (*Spolek českých akademiků-židů*), vitatja Cohen nézetét, mely szerint a prágai zsidó középosztály egyöntetűen a német liberális táborhoz sorolta önmagát.¹⁶ Úgy ítéli meg, hogy a zsidó elit csak részlegesen integrálódott a prágai német társadalomba, s a századfordulón kiteljesedő „kulturális transzformáció” átstrukturálta a prágai zsidó közösség nyelvi preferenciáit.¹⁷ Kieval könyve arra

¹¹ COHEN: *Němci v Praze*, 68.

¹² Uo., 76.

¹³ Uo., 110–111.

¹⁴ A századfordulón a 18 ezres prágai zsidó lakosságból 4 ezer hirtelen átpártolt a cseh lojalitáshoz. 1890-ben 74%-ban mondták német nyelvűnek magukat, 1900-ban csak 45%-uk. COHEN, 81–82.

¹⁵ McCAGG, 137.

¹⁶ Cohen idézett könyvét egyenesen a „cseh zsidók életének germán-centrikus interpretációjának” nevezi. – KIEVAL, 303.

¹⁷ Uo., 98–99, 115–116.

a narratívára épül, hogy a modernizáció folyamatában a csehországi zsidók két jelentős csoportja elfordult a korábban kizárólagosan érvényesülő német és birodalmi orientációtól, s a nemzeti identifikáció jegyében megalkotta a sajátos „önreprezentáció” egymással rokon két új formáját: a cseh-zsidó mozgalmat és a prágai cionizmust.¹⁸ Ebben a kontextusban az eleinte szerény támogatottságú cseh-zsidó irányzat arra törekedett, hogy megváltoztassa a zsidók hagyományos „nemzeti közömbösségét,” de az asszimilációt cseh-zsidó szimbiózisként képzelte el, amelynek során a cseh anyanyelvű zsidók új és kifejezetten modern zsidó kultúrát hoznak létre (megújítják a hagyományt, sőt újraalkotják azt).¹⁹ Az irányzat politikai intézményesülését jelezte, hogy 1883-ban a mozgalom három vezető képviselője az „ócseh” nemzeti párt jelöltjeként jutott be a prágai tartománygyűlésbe.²⁰

Az egész Habsburg monarchiát megrázó 1897-es politikai válság azonban megtörte a cseh-zsidó mozgalom dinamikáját. Az ifjúcseh párttal megegyezést kereső Badeni kormány ugyanis kiadott egy fordulat értékű nyelvi rendeletet, amely Cseh- és Morvaország valamennyi körzetében kötelező kétnyelvűséget írt elő. A rendelet egyúttal kifejezte a Cseh Királyság államjogi különállását és oszthatatlanságát. Ezzel a kormány elvesztette a mérsékelt, „haladó” német pártok támogatását, beleértve a prágai Kaszinót is, a birodalmi parlament pedig a német képviselők obstrukciója miatt működésképtelenné vált. A kormány lemondott, a rendeletet visszavonták, amit a prágai német diákegylet győzelmi ünnepélnyel köszöntött. A rendezvényt azonban ellentüntetők támadták meg, este pedig a csőcselék ablakokat tört be, német és zsidó üzleteket, lakásokat kezdett fosztogatni. A prágai utcákon napokon át tombolt a gyűlölet, a cseh közvélemény részben a zsidókat hibáztatta nemzeti követeléseik veresége miatt. A zavargásokat csak a rendkívüli állapot bevezetésével sikerült megfékezni (három halott és több tucat súlyos sebesült volt az utcai kilengések áldozatai között).²¹

A csehországi zsidókat megrendítő élmény érte. Sokan azok közül, akik a csehekhez történő asszimiláció mellett érveltek, kételkedni kezdtek törekvéseik értelmében. A zsidó közösség megosztott maradt a cseh és a német orientáció között, de ettől fogva gyorsan erősödött a cionista mozgalom. 1899-ben meg-

¹⁸ Uo., 7–8, 11–12, 296–297.

¹⁹ Uo., 52–54.

²⁰ Uo., 79.

²¹ Helena KREJČOVÁ – Alena MÍŠKOVÁ: *Poznámky k otázce antisemitismu v českých zemích na konci 19. století*. In *Emancipácia Židov*, 45–71; COHEN, 183–184; FRANKL, 251–262. – Az 1890-es évek cseh társadalmának belső szakadásait elemző új publikációk közé tartozik Blanka Soukupová vékony monográfiája, amely a sajtó és a kialakuló pártok tevékenysége alapján elemzi a csehországi társadalom etnikai, vallási és ideológiai megosztottságát, kiemelve az „ifjúcseh” nemzeti párt radikális nacionalizmusát, amely a központi kormány legfőbb ellenzékéeként a németek, zsidók és szociáldemokraták kizárásával hivatkozott a nemzeti egységre. Az antiszemitizmussal és a cionizmus kezdeteivel az utolsó két fejezet foglalkozik. Vö.: Blanka SOUKUPOVÁ: *Česká společnost před sto lety: Identita, stereotyp, mýtus*. Sofis, Praha, 2000.

alakultak az első nyíltan cionista szervezetek, a *Jüdischer Volksverein Zion*, illetve a korábbi diákegyesületekből kinőtt *Bar Kochba*. Kieval részletesen adatomlja, hogy vezetőik jelentős része a „cseh-zsidó” szervezetekből lépett át.²² A zsidó nacionalisták önálló nemzeti entitásként határozták meg közösségüket, és ennek valódi megteremtéséhez a „nemzeti újjászületés” programját kínálták.²³ A prágai kulturális cionizmus karakterét erőteljesen formálta Martin Buber hatása, aki Nietzsche alapján a nemzetet az akaratban megtestesülő élő organizmusnak fogta fel, és a judaizmus „zsarnoki törvényein” átlépve képzelte el a „zsidó reneszánsz” alkotó kibontakozását.²⁴

Csomópontok (2) – Masaryk és a polnai vérvád

Az 1897-es utcai zavargásokat alig másfél év után követte a polnai vérvádas per, amelynek során 177 városban és községben került sor különböző intenzitású antiszemita tüntetésre.²⁵ Polna kelet-csehországi kisváros volt a cseh-morva fennsíkon, ahol 1899 húsvétján brutálisan meggyilkoltak egy tizenkilenc éves varrólányt, Anežka Hružovát. A húsvéti időpont gyorsan elindította a középkori babonán alapuló szóbeszédet, mely szerint a bűntényt csakis a zsidók követhették el, hogy a lány vérért rituális célra használják fel. Ma már nehéz elképzelni, hogy az antiszemita közhangulatban sokan hitelt adtak a képtelen babonának, amely német nyelvterületről szivárgott át a cseh nyilvánosságba. A polnai első nyomozás során a helyi hatóságok napokon belül a huszonkét éves nincstelen zsidó fiatalembert, Leopold Hilmert vádolták meg, akit egyetlen közvetlen bizonyíték nélkül a Kutna Hora-i bíróság halálra ítélt. A vérvád nem volt része a vádiratnak, de azzal, hogy több elkövetőről beszélt, s azt állította, hogy a helyszínen nem volt nyoma a kifolyt vérnek, ahogy az lenni szokott, utalásokat tett a rituális gyilkosság lehetőségére. A radikális nacionalista sajtó – karöltve a keresztényszocialista lapokkal – ebben a kontextusban értelmezte az eseményeket. A píseki fellebbviteli törvényszék annak ellenére megerősítette a halálos ítéletet, hogy időközben fény derült a nyomozás durva hibáira, a tanúvallomások ellentmondásaira. Az ítéletet Ferenc József császár életfogytiglani börtönre változtatta, s hosszú jogi küzdelem kellett ahhoz, hogy Hilsnert 1918 márciusában szabadon bocsássák.

A polnai vérvádas ügy legalaposabb feldolgozása Jiří Kovtun, emigráns író és amatőr történész nevéhez fűződik, aki a Szabad Európa Rádió szerkesztője, majd

²² KIEVAL, 147–149.

²³ Uo., 144–148, 151. – A szerző megjegyzi, hogy ennyiben azt a programot hirdették, amellyel a német és cseh antiszemiták régóta vádolták őket. (144)

²⁴ Uo., 157–161. (Külön fejezet Buber eszméiről és hatásáról: 188–232.)

²⁵ Helena KREJČOVÁ–Alena MÍŠKOVÁ, 47. – A tanulmány részletes bontásban adatomlja az összes incidenst.

a washingtoni Kongresszusi Könyvtár munkatársa volt.²⁶ Adatgazdag könyve igyekszik a legapróbb részletekig rekonstruálni a bűntényt – s a téma összes vetületét tárgyalja –, de nem véletlenül viseli a *Titokzatos gyilkosság* címet. A tettes személye éppúgy homályban marad, mint az egymásnak ellentmondó – esetenként hamis – vallomások motivációja (melyek között feltételezhető az áldozat családtagjainak valamilyen érintettsége). Ezen túlmenően a hatalmas per- és sajtóanyag se kínál megnyugtató választ a legnagyobb rejtélyre: vagyis arra, hogy a jogállami eljárásokat kétségtelenül követő igazságszolgáltatás miért nem tudta megőrizni pártatlanságát az antiszemita közhangulatban.²⁷

A könyvtárnyi terjedelmű szakirodalom, amely Masaryk életútjával foglalkozik, részletesen tárgyalja azt a hálátlan szerepet, amelyet a későbbi köztársasági elnök magára vállalt a per felülvizsgálatában. Ehelyütt a legjobbnak tartott két új politikai biográfiát emelem ki, melyeket cseh fordításban is kiadtak.²⁸ Mindkét mű megegyezik abban, hogy Masaryk elsősorban erkölcsi okokból vállalta a „cseh Zola” szerepét, mert a rituális gyilkosság vádjában az igazság kigúnyolását látta, s a közvélemény alakítóinak viselkedésében a cseh nemzeti tudat szégyenteljes torzulását vélte felfedezni. Emlékezetes, hogy a Kutna Hora-i esküdtszék előtt az áldozat családját képviselő ügyvéd, Karel Baxa (radikális nacionalista politikus, a világháború után Prága polgármestere) az alábbi kijelentéseket tette záróbeszédében:

Ezek más emberek, visszataszító faj [...] mint az állatok [...] keresztényeket gyilkolnak, egy ártatlan lánykát, hogy vérét vehessék. [...] Meg kell védenünk magunkat azokkal szemben, akik megcsapolják a mi keresztény lányaink vérét.²⁹

A píseki másodfokú tárgyalás előtt Masaryk cikkekben és röpiratokban érvelt a vérvád babonája ellen, cáfolta a peranyag hibás tényállításait (felhasználva a prágai cseh egyetem orvosi karának szakvéleményét, amely nem igazolta az áldozat kivéreztetését). Fellépése miatt heves antiszemita kampány indult ellene, a prágai egyetemen tüntetők lepték el előadásait. A nemzet árulójának, zsidóbérencnek kiáltották ki, egyetemi felettesei végül szabadságra küldték. A híres-hírhedt kézírathamisítási ügy leleplezése után a polnai per volt a második nagy

²⁶ Jiří KOVTUN: *Tajuplná vražda: Případ Leopolda Hilsnera*. Sefer, Praha, 1994. – Mértékadó összefoglalás angolul: Michal FRANKL: *The Background of the Hilsner Case: Political Antisemitism and Allegations of Ritual Murder 1896–1900*. In *Judaica Bohemiae* 36, 2001. 34–118.

²⁷ Lásd ehhez még: Bohunil ČERNÝ: *Justiční omyl?* In *Hilsnerova aféra*, 31–35.

²⁸ H. Gordon SKILLING: *T. G. Masaryk: Proti proudu 1882–1914*. Práh, Praha, 1995, 121–137. (Angolul: *T. G. Masaryk. Against the Current 1882–1914*. Macmillan, London, 1994.); Alain SOUBIGOU: *T. G. Masaryk*. Paseka, Praha–Litomyšl, 2004. 134–140. (Franciául: Fayard, Paris, 2002.); Lásd még: Stanislav POLÁK: *T. G. Masaryk: Za ideálem a pravdou III*. Masarykův ústav, Praha, 2004. 226–260, 419–448.

²⁹ Idézi SOUBIGOU, 137.

fordulat Masaryk politikai pályáján. Miután komolyan mérlegelte a kivándorlás lehetőségét, a maradás mellett döntött, kilépett az uszításban élenjáró „ifjúcseh” nacionalista pártból, s megalapította a maga „realista” mozgalmát. Később, az eseményekre visszaemlékezve több alkalommal is felidézte, hogy gyermekként maga is hitt a vérvadás babonában, félelemmel vegyes idegenkedéssel tekintett zsidó osztálytársaira, s még felnőttként is, amikor tisztába jött az igazsággal, bizonyos fokú tartózkodást megőrzött a zsidókkal szemben.³⁰ Megértette azonban, hogy a klerikális zsidógyűlölet lealjasítja az egyszerű népet, és a polnai per lefolytatása klasszikus példája annak, hogy az eleve megrögzült előítéletek nemcsak az emberek esztét és szívet zavarják meg, hanem az érzékszerveiket is (amivel a nyomozás és a peranyag súlyos hibáira utalt). Számára a tisztánlátáshoz elég volt Jézus tanítását követni, mert aki keresztény, nem lehet antiszemita.³¹

Az a nonkonformista aktivizmus, amelyet Masaryk a Hilsner-ügyben vállalt, később személyes imázsának tiszteletre méltó, pozitív elemévé vált, ami sokáig eltakarta a „cseh Zola” ellentmondásos nézeteit a „zsidó kérdésről”. Az újabb nemzetközi szakirodalom, átlépve az apologetikus értelmezéseken, már árnyaltabban közelíti meg a témát.³² Masaryk ugyanis „...filozófiai és etikai okok alapján soha nem fogadta el teljesen a zsidók asszimilációját.”³³ Herder és részben Renan nemzetfelfogását követve a nemzetet etnikai alapozású történeti képződménynek tekintette, amelyhez egy másik önálló etnikai jegyekkel bíró nép nem csatlakozhat.

A zsidók – írta egy helyütt – önálló nemzetet alkotnak, ami akkor is így van, ha lemondtak a saját nyelvükről. Azonban a nyelv önmagában nem etnográfiai jegye a nemzetiségnek.³⁴

1908-ban a *Rozvoj* című cseh-zsidó hetilapnak pedig kijelentette:

Az asszimiláció mint tömegmozgalom egyenesen lehetetlen és nevetséges. [...] A zsidók bizonyára csehekké válhatnak kulturálisan, de megmarad persze a különbség: más eredet, illetve rassz, ami nem határozható meg azonban pontosan, valamint a vallás és a hagyomány.³⁵

Masaryk, az antiszemitizmus mindig kérlelhetetlen ellenfele, bizonyos fokig idegenkedett a nemzeti közösség származási-etnikai pluralizmusától. Álláspontja

³⁰ Karel ČAPEK: *Hovory T. G. Masarykem*, Československý spisovatel, Praha, 1990. 21–22.

³¹ Masaryk beszéde a bécsi birodalmi parlament 1907. december 7-i ülésén. Közli Jirí KOVTUN: *Slovo má poslanec Masaryk*. Československý spisovatel, Praha, 1991. 210–214.

³² Hillel J. KIEVAL: *Masaryk and Czech Jewry: the Ambiguities of Friendship*. In Stanley WINTERS (szerk.): *T. G. Masaryk, Thinker and Politician* I. Macmillan, London–Basingstoke, 1990, 302–327.

³³ KIEVAL 2011, 163.

³⁴ Idézi KIEVAL 2011, 165.

³⁵ Idézi KIEVAL 1990, 309.

közelebb állt a cionistákéhoz, mint az asszimiláció útját egyengető cseh-zsidó mozgalomhoz. Bár a nemzeti sajátosságokat elsősorban erkölcsi alapon fogta föl, megőrzött valamit a nacionalista örökségből, amely a zsidókat a cseh társadalom idegen elemeként szemlélte.

Csomópontok (3) – A prágai német irodalom

A világháború előestéjén szökkent szárba a prágai német irodalom: egy különleges fenomén, amelynek alkotói túlnyomórészt, de nem kizárólag zsidó származásúak voltak. Kafka és társai különleges világával könyvtárnyi irodalom foglalkozik, amelynek előszámlálása szétfeszítené e tanulmány kereteit, itt csupán annak jelzésére szorítkozhatunk, amit a bohemisztika hozzátesz a témához.³⁶

A prágai német irodalom szigetyszerű képződményt alkotott, amelynek nem volt élő kapcsolata sem a cseh, sem a vidéki német közösséghez. Szellemi kapcsolataik leginkább még a bécsi liberális magaskultúrához fűződtek, mindenekelőtt a *Neue Freie Presse* köréhez. Ennek az urbánus zárványnak a jelentősége azonban nem állt arányban íróinak és olvasóinak számával, mivel kreatív módon, mintegy magas nyomáson összesűrítve hordozta a Monarchia alkonyának szorongásokkal teli, melankolikus és egyúttal morbid vidámságot sem nélkülöző légkörét. Prága kulturális közege azonban különbözött Bécsétől. A „gemütlich” (kedélyes) és az „unheimlich” (otthontalan) kettősségét a cseh főváros eltérő képletbe rendezte. Az olasz bohémista, Angelo Maria Ripellino *Mágikus Prága* című nevezetes könyvében összeköti a város állítólag titokzatos, szomorú, sőt baljóslatú atmoszféráját a századelő három etnikai közösségének kölcsönös elidegenedésével, amely Kafka kirekesztettségét és különös büntudatát elmélyítette.³⁷ Ripellino nem veszi át azt az újabb keletű mítoszt, amely a cseh, a német és a zsidó elem termékeny szimbiózisát feltételezi, sőt az idegenség érzését kiterjeszti a csehekre is. A magaskultúrában szublimált élményekből kibontva idegen itt a német, aki a közelgő bomlás előérzetében él, etnikai mivoltában pusztulásra kárhoztatva, és ebből fakad dekadenciára és bohémságra hajló íróinak miszticizmusa (Gustav Meyrink, Paul Leppin). A dekadens német értelmiség

³⁶ A cseh könyvpiac terméséből kiemelést érdemel egy eredetileg franciául íródott mű, amelynek bibliográfiai jegyzetei alapos tájékoztatást nyújtanak: Michel BERNARD: *Praha město evropské avantgardy 1895–1928*, Argo, Praha, 2010. (Eredetileg: *Prague: Belle époque*, Aubier, Paris, 2008.) Az újabb nemzetközi szakirodalomból figyelemre méltó munka: Scott SPECTOR: *Prague Territories: National Conflict and Cultural Innovation in Franz Kafka's Fin de Siècle*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 2000.

³⁷ Angelo Maria RIPELLINO: *Magická Praha*. Odeon, Praha, 1996².

szürcsölte a moldvaparti várost mint valami átok kelyhét – ahhoz tapadva, ami benne velejéig kétszínű, kábító, morbid és unheimlich.³⁸

Kétszeresen is az idegenség bélyegével él itt a gettó-korszakból alig kilépett zsidó, a kastély falai közé bebocsátást kérő, de a német közegben tartós helyét nem lelő, akinek a szlávok is elutasítják a baráti kéznnyújtását.

Ön nem tartozik a kastélyhoz, de nem is falunkbeli. Sehová sem valósi, de persze azért mégsem senki, ön sajnos mégis csak valaki: ön egy létszámon felüli, mindenütt utunkban lábatlankodó idegen.³⁹

És végül a csehek, akiket Prágában ugyancsak feszélyez az idegenség érzése: elnyomott többségként évszázadok óta kisebbségi tudattal élnek. „A Homo Bohemicusnak sok köze van a prágai zsidóhoz” – mondja Ripellino.⁴⁰

Abban, hogy a prágai német irodalom nem integrálódott sem a cseh környezetbe, sem a tágabb német kultúrába, a politikai környezet merevsége mellett jelentős szerepet játszott szerzőinek zsidó szociokulturális háttere. Max Brod, Kafka vagy Werfel különbözőképpen tekintett a maga zsidóságára, de valamennyiüket áthatotta az ambivalencia érzése, amely éppúgy érintette az írói nyelvhasználatot, mint bizonytalan társadalmi státuszukat. Igyekeztek megszabadulni prágai gyökereiktől, ami Kafkánál abból is kitűnik, hogy írásaiból kínos gonddal szűrte ki a helyi német-zsidó dialektus elemeit. A nyelv ebben a vonatkozásban nem technikai eszköz, hanem az író egész létét átható gond kifejeződése. A németnyelvűség gyötrelmet jelentett számára, mert a kirekesztettség konkrét és metafizikai érzése egyaránt kódolva volt benne.

A nacionalista közhangulat karanténba zárta a prágai német irodalmat. Voltak ugyan közvetítői kísérletek, a fiatal német és cseh írók elkülönült kávéházainak közönsége időnként keveredett is egymással, de a kapcsolat lényegében arra korlátozódott, hogy néhány prágai zsidó író lelkesen fordította németre a cseh irodalom legfrissebb értékeit.⁴¹ Emil Saudek 1908-as Březina-fordításával indult például meg a kivételes tehetségű cseh szimbolista költő nemzetközi recepciója,⁴² de Březina gyakran tett magánkörben durva antiszemita megjegyzéseket, amelyek nem kímélték saját fordítóit sem.⁴³ Kafka ismerte futólag Hašeket, az anarchista botrányhőst, s kettejük párhuzamba állítására később forgalomba ke-

³⁸ Uo., 43.

³⁹ Max BROD (SZERK.): Franz KAFKA: *Das Schloss*. S. Fischer, Berlin, é. n., 69.

⁴⁰ RIPELLINO, 64.

⁴¹ RIPELLINO, 33.

⁴² Josef ZIKA: *Otokar Březina*. Melantrich, Praha, 1970. 17–20.,

⁴³ Alexej MIKULÁŠEK: *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století*. Votobia, Praha, 2000, 28–38.

rült néhány gondolat kísérlet.⁴⁴ Ripellino prágai panoptikumában a Károly-hídon szembetalálkozik egymással a dülöngélő két szuronyos katona, akik az átmulatott éjszaka után botladozva kísérik Švejket Katz táborig lelkészhez, valamint a két kövérkés, öltönyös-cinderes ügynökfigura, akik csendben lépkedve Josef K.-t viszik a kivégzésre a strahovi dombok felé.⁴⁵ Kortársak, akik észrevétlenül mennek el egymás mellett. Ebben a bizzar világban a büntudat, a menekülés, a túlélés képzeleti különböző életstratégiákat nyitnak meg. Nem véletlen, hogy részben eltérő okokból Rilke és Werfel fiatalon elhagyta Prágát, és egy antiszemita zavargás idején Kafka is a távozásra gondolt.

A Kafka önmeghatározásával foglalkozó kiterjedt – s eltérő értelmezéseket kínáló – szakirodalomból érdemes kiemelni Kateřina Čapková tanulmányát, amely a Kafka műveiben kifejeződő személyes izoláltság és elhagyatottság motívumát másként magyarázza, mint a korábban domináns megközelítések.⁴⁶ Čapková vitatja Christoph Stölzl értelmezését, mely szerint a magány és a gyökértelenség kínzó tudata Kafka műveiben a cseh környezet antiszemita beállítottságából fakadt.⁴⁷ Azt feltételezi, hogy Kafka beállítódása elsősorban a nyugat-európai zsidó hagyomány válságának mélyen átélt reflexióját tükrözi, de nem ért egyet Max Brod és körének magyarázatával sem, amely az író személyes úkeresését cionista kontextusban értelmezi. Čapková elemzése a lemergi zsidó színház prágai vendégszereplésén alapul, amelyet Kafka és barátai eltérően fogadtak. A jómódú német családból származó „posztasszimiláns” cionista értelmiségiek a hamisítatlan, igazi zsidó hagyományt vélték felfedezni az ortodox keleti zsidókban, de a jiddisül beszélő félamatőr társulat előadása csalódást keltett számukra.⁴⁸ A galíciai zsidók tradicionális kultúrája és természetes életstílusa Kafkát is vonzotta, de barátaival ellentétben nem Martin Buber ideológiai szemüvegén keresztül szemlélte őket. Magánemberként nem idegenkedett tőlük, hanem közvetlen kapcsolatot keresett a színészekkel. A Jicchok Levivel kialakult baráti kapcsolata egyúttal ráébresztette arra, hogy számára nincs már visszatérés a belsőleg megélt, természetes zsidó azonosságérzéshez. Cionista barátaival ellentétben minden realitást nélkülöző mítosznak tartotta azt, hogy a közös eredet alapján minden zsidó egyazon közös-

⁴⁴ A párhuzamkeresés alaphangját Karel Kosík 1963-as cikke adta meg, amely a groteszk világ személytelen mechanizmusai alapján rokonítja a két eltérő jellegű életművet. Vö.: Karel KOŠÍK: *Hasek a Kafka neboli groteskní svět*. In *Uč: Století Markéty Samsové*. Orientace, Praha, 1993. 121–131.

⁴⁵ RIPELLINO, 9.

⁴⁶ Kateřina ČAPKOVÁ: *Kafka a otázka židovské identity v dobovém kontextu*. In *Kudej*, 2001/2, 42–52. (A cikk német nyelvű bővebb változata: Kateřina ČAPKOVÁ: „*Ich akzeptiere den Komplex, der ich bin*”: *Zionisten und Franz Kafka*. In Peter BECHER, Steffen HÖHNE, Marek NEKULA (szerk.): *Kafka und Prag: Literatur-, kultur-, sozial- und sprachhistorische Kontexte*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2012. 81–95.

⁴⁷ STÖLZL, 1997. 133–120.

⁴⁸ Max Brod a „ripacstársulat” vagy „vacakság” (die Schmiere) kifejezést használta rájuk. Idézi ČAPKOVÁ, 48.

séghez tartozik. Hebraisztikai tanulmányai ellenére éppúgy nem vált cionistává, ahogy nem lett a prágai hitközség aktív tagja sem. Elmagányosodott, asszimiláns zsidóként sohasem érezte úgy, hogy a zsidó közösséghez tartozik.⁴⁹

Csomópontok (4) – Az első köztársaság

A világháborút követő antiszemita hullám ellenére, amely az egész közép- és kelet-európai térséget érintette, az 1918-as hatalomváltást a csehországi zsidók megkönnyebbüléssel fogadták, mivel csökkent a csehek részéről rájuk nehezedő nyomás. Bizonyos fokú garanciát jelentett, hogy az államelnöki székbe Tomáš G. Masaryk került, akiben a zsidó származású társadalmi csoportok a teljes jogegyenlőség legfőbb biztosítékát látták. Az antiszemitizmus nem szűnt meg az I. Csehszlovák Köztársaság demokratikus viszonyai között sem, de 1920 után a politikai élet periferiájára szorult.⁵⁰ Ebben a húsz éves időszakban jelentősen módosult a zsidó népesség belső tagoltsága, amelynek identifikációs hátterét Kateřina Čapková fentebb már idézett könyve dolgozta fel a legalaposabban.⁵¹ A csehek irányába erősödött az asszimiláció, de a zsidó nacionalisták és a konzervatív színezetű vallási csoportok egyaránt megtalálták a helyüket. Az összkép azáltal is bonyolultabbá vált, hogy az új köztársasághoz nagy számban kerültek tradicionális vallási hátterű szlovákiai és kárpátaljai zsidók. Azok, akik önmagukat nemzetiségként definiálták, pártot is alapítottak, amely 1929-ben és 1935-ben 2–2 képviselőt juttatott be a csehszlovák parlamentbe.⁵² A párt támogatói azonban sohasem érték el az egész köztársaság izraelita vallású lakóinak egyharmadát.

A szűkebben vett cseh országrészekben a zsidó identitás belső tagoltságát mutatja, hogy az 1930-as népszámláláson 117 ezren vallották magukat izraelita vallásúnak, s közülük 43 ezren a cseh (pontosabban „csehszlovák”), 37 ezren a zsidó, s több mint 35 ezren a német nemzetiségi rovatot választották. Más források egybevetése alapján mintegy 20 ezerre tehető a kikeresztelkedettek, illetve a kérdőív által a térségben egyedülálló módon felkínált „felekezeten kívüli” kate-

⁴⁹ Uo., 52.

⁵⁰ Áttekintés a korabeli cseh antiszemitizmusról: Jan RATAJ: *Český antisemitismus v proměnách let 1918–1945*. In Jerzy TOMASZEWSKI, Jaroslav VALENTA (szerk.): *Židé v české a polské občanské společnosti*. Univerzita Karlova, Praha, 1999. 45–64.

⁵¹ ČAPKOVÁ, 2013. – A könyv két részlete angolul: Kateřina ČAPKOVÁ: *Specific Features of Zionism in the Czech Lands in the Interwar Period*. In *Judaica Bohemiae* 38, 2002. 106–159; UŐ.: *Czechs, Germans, Jews – Where is the Difference? The Complexity of National Identities of Bohemian Jews 1918–1938*. In *Bohemia* 46, 2005. 7–14.

⁵² Katarína HRADSKÁ: *Postavenie Židov na Slovensku v prvej československej republike*. In Jörg K. HOENSCH, Stanislav BIMAN, Ľubomír LIPTÁK (SZERK.): *Emancipácia Židov-antisemitizmus-prenasledovanie*, VEDA, Bratislava, 1999. 138.

góriába sorolt zsidó származású személyek száma, akik utóbb a nürnbergi törvények hatálya alá estek.⁵³ Az 1921-es népszámlálás után a Cseh-Zsidók Szövetsége közleményben ítélte el, hogy a zsidók közel egyharmada önálló nemzetiségként definiálta magát. A szövetséghez közel álló *Tribuna* című lap helytelenítette a cionizmust, amely visszalépést jelent a múltba, s az asszimiláció kárára megy. Az 1921-es prágai cionista kongresszust Alfred Fuchs⁵⁴ kommentálta a lap hasábjain. Eszerint a cionizmust a zsidó népesség kevésbé értékes része választja: „A nehezen asszimilálódó kelet-európai zsidók színre lépése lehetővé teszi a nyugati [értsd: cseh] zsidók teljes asszimilációjának felgyorsulását.”⁵⁵ Azonban Masaryk és a hivatalos kormánypolitika mindvégig a német nyelvű cionistákat támogatta a cseh zsidókkal szemben, és ez tartósította a szakadást a prágai zsidó eliten belül.

Čapková könyve sok újdonsággal szolgál a két világháború közötti korszak megítélésében. Használja ugyan az „identitás” kifejezést, de azt a „rugalmas” és „képlékeny” jelzővel egészíti ki, s az „asszimiláció” fogalmát is fenntartással kezeli.⁵⁶ A népszámlálási adatot, mely szerint az izraelita vallású lakosság többsége a „csehszlovák” rovatot jelölte meg, elsősorban az állam iránti lojalitásnak tudja be. Miközben a szerző amellet érvel, hogy a cseh országrészek kétnyelvű zsidó lakossága viszonylag sikeresen integrálódott a társadalom különféle hálózataiba, vitatja azt a beállítást, hogy a zsidók többsége egyértelműen besorolható lenne a három lehetséges nemzeti csoportba (cseh, német, cionista).⁵⁷ A nemzeti programot kínáló cseh-zsidó és cionista mozgalom nem rendelkezett átütő támogatottsággal, miközben német orientációjú zsidó politikai mozgalom nem is létezett. Čapková elveti azt a beállítást, hogy a csehországi zsidók a cseh-német nemzeti konfliktus áldozataiként fordultak a cionizmus felé. Dimitry Shumsky könyvére hivatkozva azt állítja, hogy a cionisták mintának tekintették a prágai cseh-német kulturális együttműködés modelljét az eljövendő palesztinai állam két nemzete számára.⁵⁸ A cseh cionizmus ugyanakkor teljesen egyedi jelenség, mert egyrészt a mérsékeltnek mondható „kulturális reneszánsz” programjára fókuszált, másrészt pedig a zsidó nacionalisták politikai képviselője jelen volt az állami adminisztráció

⁵³ Miroslav KARNÝ: *Židé mezi Čechy a Němci*. In W. KOSCHMAL et al (szerk.): *Češi a Němci*. Paseka, Praha–Litomyšl, 2002. 81–82.

⁵⁴ Az ismert publicista, Alfred Fuchs a korszak sokat vitatott, különös egyénisége, aki a háború alatt a cionista diákmozgalomban kezdte pályáját, majd teljes határozottsággal a cseh identitás mellett tette le a voksát: 1921-ben katolizált, spirituális lelki megújulást hirdetett. A harmincas években szenvedélyes katolicizmusa odáig vezette, hogy a pápai politikát védelmezte, és még az osztrák szélsőjobboldaltól átvett „hivatásrendi” társadalom bevezetését is propagálta. 1941-ben Dachauban zsidóként gyilkolták meg.

⁵⁵ Idézi Pavel KOSATÍK: *Ferdinand Peroutka: Život v novinách (1895–1938)*, Paseka, Praha–Litomyšl, 2003. 72–73.

⁵⁶ ČAPKOVÁ, 2013. 13–14, 16–17.

⁵⁷ Uo., 308.

⁵⁸ Dimitry SHUMSKY: *Zweispachigkeit und binationale Idee: Der Prager Zionismus 1900–1930*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2012.

szinte valamennyi szintjén.⁵⁹ Čapková könyvéből végeredményben az az összkép rajzolódik ki, hogy a csehországi zsidók a széles értelemben vett cseh-német kulturális együttélés közegében helyezkedtek el, függetlenül „identitásuk” változatos képleteitől.⁶⁰

Csomópontok (5) – A második köztársaság

Az a politikai fordulat, amely szétrombolta a csehországi zsidók viszonylag sikeres integrációjának eredményeit, nem a német megszállással kezdődik, hanem a Hitler által kikényszerített müncheni diktátummal. A németlakta területek elvesztése után szinte minden megváltozik: a Harmadik Birodalom markában lévő, immár kötőjellel írt Cseh-Szlovákia (a „második köztársaság”) stratégiai szempontból nem védhető többé. A külső hegyomlást belpolitikai földcsuszamlás követi: Beneš távozása, a pártok betiltása vagy kényszerű fúziója után egy ingatag, autokratikus rendszer alakul ki, amelyben az első köztársaság belső ellenzéke diktál. A mai cseh kollektív emlékezet szempontjából a második köztársaság rövid fél éve roppant kínos terhet jelent, mert cáfolja azt az elterjedt illúziót, hogy a cseh társadalom mentalitása szorosan kötődik a demokratikus politikai kultúrához. Éppen ezért a korszak hiteles feldolgozását csak a közelmúlt történeti irodalma kezdte el.⁶¹

Az 1938 őszen hatalmi pozícióba került jobboldali radikalizmus ideológiai körképét Jan Rataj rajzolta meg *Autokratikus nemzeti állam* című könyvében.⁶² A masaryki demokrácia felszámolását a „konzervatív forradalmat” hirdető belső erők hajtották végre (az egykori agrárpárt jobbszárnya szövetségben a fasiszta szervezetekkel). Ekkor lépnek színre azok a militáns katolikusok, akik világnézeti harcot hirdetnek a „pozitivistá” és elvilágiasodott kulturális irányzatok ellen: ostromozva a cseh társadalom realista pragmatizmusát, állítólagos erkölcstelenségét.⁶³ A szellemi elit korábbi nagyságai ellen (Masaryk, Beneš, Čapek) bevetik a jobboldali radikalizmus teljes fegyverzetét (populizmus, klerikalizmus, antiszemitizmus).⁶⁴

⁵⁹ ČAPKOVÁ, 2013. 309–310.

⁶⁰ Uo., 308–322.

⁶¹ A legalaposabb monográfia, mely bizonyos pontokon enyhíteni igyekszik a politikai elit felelősségét: Jan GEBHART–Jan KUKLÍK: *Druhá republika 1938–1939: Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Paseka, Praha–Litomyšl, 2004. Bírálathoz lásd: Jan RATAJ: *Konečná diagnóza druhé republiky?* In *Soudobé dějiny* 12, 2005. 140–145.

⁶² Jan RATAJ: *O autorativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Karolinum, Praha, 1997. – Részlet a könyvből magyarul: Jan RATAJ: *Fajvédő nemzet*. 2000, 2004/10, 54–67.

⁶³ A katolikus írók antiszemitizmusáról a második köztársaság idején lásd: Jaroslav MED: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)* Academia, Praha, 2010. 82–97.

⁶⁴ RATAJ, 1997. 47–64, 127–128.

A cseh antiszemitizmus új hullámát a müncheni traumát követő sérelmi nacionalizmus táplálta. A sajtót elárasztják a masaryki köztársaság társadalmi berendezkedését ostromozó vádbeszédek, amelyek a nemzeti hagyományt fellazító demokráciában jelölték meg a külpolitikai katasztrófa okait. Ebben a hiszterizált légkörben a zsidók szinte automatikusan céltáblává váltak. Az addig karanténba szorított fanatikus antiszemita érvei feltűnnek a kormányközeli lapok hasábjain. A *Národní obnova* című, radikálisan jobboldali, katolikus újságban a legtöbb ismert katolikus író (Durych, Zahradníček, Deml, Renč) publikált szélsőséges hangnemű demokrácia- és zsidóellenes cikkeket. Rudolf Voříšek, a lap vezető publicistája az összes általa kárhozott eltévelyedést: „liberalizmus, szabadgondolkodás, antiklerikalizmus, többpártrendszer, szocializmus, humanizmus, kommunizmus, bolsevizmus, laikus világnézet” – a zsidó értelmiségiek számlájára írta.⁶⁵ A Németországhoz átcsatolt területeken már novemberben lángoltak a zsinagógák, de a menekülőket nem engedték át az új határon, sőt a sajtó a korábbi német-zsidó emigránsok kiutasítását követelte. Peroutka, Masaryk körének vezető publicistája két héttel a német megszállás előtt arról írt, hogy a „zsidó kérdésben” csupán a „tónus” különbözteti meg a cseheket a németektől: „A cseh halkabban, nyugodtabban ugyanazt mondja”.⁶⁶

Az orvosi, ügyvédi és mérnöki kamara képviselői már 1938 októberében követelték a zsidókat érintő foglalkozási korlátozások bevezetését. Míg korábban a biológiai közösségen alapuló nemzetfogalmat csupán néhány fasiszta csoport tette magáévá, most a kormánytábor túlnyomó része fajvédő álláspontra helyezkedett. Már a zsidótörvények bevezetése előtt a zsidókat de facto kizárták a cseh társadalomból.⁶⁷ 1939 januárjában a kormány albizottságot hozott létre a zsidókérdés megoldására, s ekkor döntenek a többségében német-zsidó emigránsok kitoloncolásáról. A zsidó származású közalkalmazottakat meghatározatlan időre szabadságolják vagy nyugdíjazzák. Elkezdődik a kivándorlás, amely elsősorban a németül beszélő fiatalabb értelmiségi réteget érinti, de a két legismertebb cseh-zsidó író is nyugatra távozik (Egon Hostovský, František Langer).⁶⁸

A cseh nyilvánosságot már az 1939. március 15-i német megszállás előtt a szélsőjobboldali, nacionalista és antiszemita diskurzus uralta. A katolikus *Národní obnova* megnyitotta oldalait a Hlinka-párti szlovák propaganda előtt: „Szlovákiát egyenesen irigyelhetjük”, mivel az ott tapasztalható „forradalmi fasiszta haladás” elébe vágott a Csehszlovákiában lassan dőcögő jobboldali rendszerváltásnak.⁶⁹ A fa-

⁶⁵ Uo., 104.

⁶⁶ Ferdinand PEROUTKA: *Češi, Němci a Židé*. In *Přítomnost*, 1939/8. 113–114.

⁶⁷ A zsidók helyzetét a második köztársaság idején részletesen tárgyalja: Miloš POJAR, Blanka SOUKUPOVÁ, Marie ZAHRADNÍKOVÁ (szerk.): *Židovská menšina za druhé republiky*. Židovské muzeum v Praze, Praha, 2007.

⁶⁸ Különböző források szerint a német megszállás előtt mintegy 20–27 ezer zsidó származású személy távozott Csehszlovákiából. – RATAJ, 116.

⁶⁹ Uo., 98.

siszta pártvezér, Jiří Strěbrný, aki az újonnan létrehozott egységes kormánypárt egyik alelnöke is volt, nem tartotta elég radikálisnak a kormány zsidóellenes politikáját:

A nemzet jelentős része azt kívánja, hogy a zsidókérdést mérsékelten, és abban a példásan igazságos szellemben oldjuk meg, ahogyan a szomszédos hatalom idevonatkozó törvényes rendelkezései járnak el.⁷⁰

Az utcai támadásokat az egységes kormánypárt ifjúsági tagozata készítette elő. Nacionalista aranyifjak és fasiszta gárdisták utcai és kávéházi botrányokat provokáltak. Követelték a zsidó kézben lévő földbirtokok elkobzását, a zsidók és cigányok kizárását a honvédelemből. A nemzet „erkölcsi és szellemi tisztaságának” megőrzése érdekében zsidók ne vehessenek részt a közéletben: tiltsák ki őket a sajtóból, a művészi és tudományos életből. Számos intézményben a rasszizmus spontán, mintegy alulról jövő kezdeményezésre érvényesült, ellentétben a törvényes szabályozással. A prágai orvostudományi kar tanári testülete úgy határozott, hogy az elkövetkező két szemeszterben zsidó származású hallgatót nem vesznek fel. A zsidók jogfosztására tett javaslatok előkészítették a protektorátusi kormány későbbi intézkedéseit. Chvalkovský külügyminiszter és Mastný nagykövet Berlinben megígérte német tárgyalópartnereinek, hogy a második köztársaság készen áll a zsidókérdés náci elképzelések szerinti megoldására.⁷¹

Csomópontok (6) – Protektorátus, holokauszt

Az első antiszemita rendeletek a német megszállást követő hetekben kerültek terítékre, de mivel a protektorátusi kormány enyhébb korlátozásokat javasolt, elutasítva a nürnbergi törvények életbe léptetését, Konstantin von Neurath, birodalmi protektor a maga hatáskörébe vonta a „zsidókérdés rendezését.” Neurath 1939. június 21-én adta ki a zsidó tulajdont „árjásító” rendeletét, s a végrehajtást a német hatóságok, a Prágába érkező Adolf Eichmann kezébe helyezte. A továbbra is az egykori agrárpárt által dominált kollaboráns kormány két tűz közé került: a megszállók követeléseinek a cseh fasiszták akciói adtak nyomatókat.⁷² Az országot elárasztják az antiszemita röpiratok, a fasiszta rohamcsapatok tömeges zsidóveréseket rendeznek.⁷³ Az év során megszületnek mindazok az intézkedések, ame-

⁷⁰ Uo., 105.

⁷¹ Uo., 113–118.

⁷² A cseh fasizmus történetéhez lásd: Tomáš PASÁK: *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Práh, Praha, 1999.

⁷³ Áttekintés a német megszállás időszakának antiszemita irodalmáról: Jiří BRABEC: *Antisemitická literatura v době nacistické okupace*. In Uő.: *Panství ideologie a moc literatury*. Akropolis, Praha, 2009. 167–195.

lyek elveszik a nürnbergi törvények alapján definiált zsidók tulajdonát, kitiltják őket a nyilvános helyekről, s hétköznapi életvitelüket aprólékos rendszabályokkal korlátozzák. A tömeges deportálás 1941 októberében indul meg, s a következő két-három hónapban a zsidó lakosság túlnyomó részét a terezini erődből kialakított gettóba kényszerítik. Többségüket innét továbbviszik a lengyel és balti térségben felállított haláltáborokba, ahol 87 ezer csehországi zsidót pusztítanak el. Az áldozatok összlétszáma megközelíti a százezer főt. A mintegy 15 ezer túlélő többsége 1945 után elhagyja az országot, s a korábbi emigránsok egy része sem tér tartósan vissza. A zsidó származású cseh lakosság mai létszámát a szakirodalom csupán néhány ezer főre teszi.⁷⁴

A csehországi holokauszttörténetével kiterjedt irodalom foglalkozik.⁷⁵ A tárgabb kontextus elemzésekor nem lehet kétséges, hogy a zsidók deportálását a megszálló német hatóságok döntötték el és hajtották végre. Az árnyalt megközelítésre törekvő újabb szakirodalom azonban arra figyelmeztet, hogy a zsidók üldözésével kapcsolatos reakciók mind a cseh, mind a helyi német közösségben összetett képet mutatnak: az együttérzéstől és a tevőleges szolidaritástól a közömbösséig és a gyűlölet kifejezéséig.⁷⁶ A háború alatti cseh közvélemény antiszemita érzületéről tanúskodik az a több helyütt is idézett 1943-as hangulatjelentés, amelyet a hazai cseh ellenállás juttatott ki Londonba: „Az antiszemitizmus valószínűleg az egyetlen dolog, amelyet a náci ideológiából részlegesen átvettünk. A cseh emberek ugyan nem értenek egyet a zsidók elpusztításának brutális német módszerével, de úgy vélekednek, hogy a zsidók többségével az történt, ami kijárt nekik. Az eljövendő új államtól az emberek azt várják, hogy a szabályok úgy lesznek megalkotva, hogy a zsidók ne lehessenek ismét a cseh nép munkáján élőködő elemek. Általában nem gondolnak arra, hogy a zsidók legalább részben visszatérhetnek, hiszen akkor is a németek közé lesznek besorolva”.⁷⁷

1945 nyarán a hazatérő túlélők és emigránsok valóban az elutasítás falába ütköztek. Állampolgárságuk nem állt automatikusan helyre, s számosan közülük a kitelepítendő németek transzportjaiban találták magukat. Jónéhány, önmagát zsidónak tekintő katona, aki a nyugati fronton harcolt a németek ellen, öngyilkosságot követett el. A németek által „árjásított” zsidó tulajdont elkobozták, az

⁷⁴ Miroslav KARNÝ: *Židé mezi Čechy a Němci*. In Walter KOSCHMAL, Marek NEKULA, Joachim ROGALL (szerk.): *Češi a Němci: Dějiny – kultura – politika*. Paseka, Praha–Litomyšl, 2001. 85.

⁷⁵ Milena JANISOVÁ (szerk.): *Osud Židů v protektorátu 1939–1945*. Trizonia, Praha, 1991; Helena KREJČOVÁ, Jana SVOBODOVÁ (szerk.): *Postavení a osudy židovského obyvatelstva v Čechách a na Moravě v letech 1939–1945. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf, Praha, 1998; Miroslav KARNÝ: „Konečná řešení”: Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Academia, Praha, 1991.

⁷⁶ Eva SCHMIDT-HARTMANNOVÁ: *Zastírání a zlehčování faktů: Konec židovské části obyvatelstva v českých zemích podle vybraných českých a sudetoněmeckých publikací*. In Ivona ŘEZANKOVÁ (szerk.): *Cesta do katastrofy: Československo-německé vztahy 1938–1947. Ústav mezinárodních vztahů, Praha, 1992. 101–111.*

⁷⁷ Idézi PASÁK, 127.

eredeti birtokosaik nem kaphatták vissza. Számos vezető politikus nyilatkozott úgy, hogy mivel a németül beszélő zsidók a germanizáció eszközei voltak, javaikat az állam kisajátítja.⁷⁸ A szovjet típusú "anticionista" zsidóellenesség ugyan megjelent a Slánský-per, illetve az 1968-as inváziót követő megtorlás idején, de a társadalom ebben az időszakban már nem reagált a hivatalos propagandára.⁷⁹ Az 1989-es rendszerváltozás után az antiszemitizmus periférikus jellegű maradt, a közvélemény és a média egyöntetűen elutasít minden ilyen jelenséget.

Irodalom és emlékezet

A cseh irodalom zsidó vonatkozásairól (zsidó származású szerzők, zsidó témák) mindmáig alapl műnek számít Oskar Donáth két kötetes régi munkája.⁸⁰ Adatok tekintetében ezt egészíti ki az a legújabb, lexikon jellegű, ugyancsak két kötetes vállalkozás, amely szinte hiánytalanul tartalmazza az összes csehországi (cseh és német nyelvű) zsidó író életrajzát és legfontosabb műveit, megtoldva ezt azoknak a nem zsidó cseh szerzőknek a címszavaival, akik behatóan foglalkoztak a zsidó tematikával.⁸¹ A cseh irodalom antiszemita vonulatainak feltérképezéséhez kiindulópontként Alexej Mikuláš könyve ajánlható, amelyet kisebb-nagyobb szemléleti hibáiért ugyan sok kritika ért, de jól dokumentálja a legismertebb zsidóellenes szerzők életművének antiszemita vonatkozásait (s mintegy 150 oldal faksimile anyagot is tartalmaz).⁸² A legismertebb cseh írók közül elsősorban Jan Neruda (1834–1891), Otokar Březina (1868–1929), Petr Bezruč (1867–1958) és Jakub Deml (1878–1961) antiszemita nézeteit tárgyalja kritikai nézőpontból az elmúlt negyedszázad szakirodalma. A lehangosabb vita a nemzeti klasszikusnak számító Neruda „*Félelem a zsidók miatt*” című politikai röpirata körül alakult ki („Pro strach židovský”, 1870, idézőjel az eredetiben). A súlyosan előítéletes cikksorozat a korabeli zsidóellenes sztereotípiák szinte teljes körképét nyújtja (eredetileg 1869-ben öt részben névtelenül jelent meg a *Národní listy* című nemzeti liberális lapban,

⁷⁸ Az 1945 utáni antiszemitizmusról lásd: Helena KREJČOVÁ: *Čechy na úsvitu nové doby: Český antisemitismus 1945–1948*. In *Antisemitismus v posttotalitní Evropě*. Nakladatelství Franze Kafky, Praha, 1993. 103–110.

⁷⁹ A kommunista korszak hivatalos antiszemitizmusához lásd: Livia ROTHKIRCHENOVÁ: *Státní antisemitismus 1948–1989*. In UO, 111–121; Jana SVOBODOVÁ: *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 1994.

⁸⁰ Oskar DONATH: *Židé a židovství v české literatuře 19. století: I. Od K. H. Máchy do Jar. Vrchlického*. A. Píša, Brno, 1923; Uó: *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století: II. Od Jar. Vrchlického do doby přítomné*. A. Píša, Brno, 1930.

⁸¹ Alexej MIKULÁŠEK et al (szerk.): *Literatura s hvězdou Davidovou: Slovníková příručka k dějinám česko-židovských a česko-židovsko-německých vztahů 19–20. století I–II*. Votobia, Praha, 1998, 2002.

⁸² Alexej MIKULÁŠEK: *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století*. Votobia, Praha, 2000.

s egy évvel később az író önállóan is kiadta a saját neve alatt). A jeles szerző János evangéliumának két passzusát idézve (19,38; 20,19) Jézus híveinek a zsidóktól való félelmére hivatkozik, s ezt aktualizálva a 19. század második felének cseh társadalmát úgy ábrázolja, mint a zsidó túlhatalom áldozatát. A röpirat később bekerült a szerző több gyűjteményes kötetébe, legdurvább passzusait újra kinyomtatták a német megszállás idején többször is kiadott antiszemita antológiában.⁸³ Neruda szövegét a legutóbbi időkig szinte teljes hallgatás övezte, mígnem 2012-ben megjelent egy szaktanulmányokat tartalmazó kötet, ami aprólékos elemzéssel napvilágra tárta a nemzeti klasszikus antiszemita nézeteinek rendszerét.⁸⁴ A kötet vegyes fogadtatásban részesült, különösen az ismert irodalomtörténész, Aleš Haman utasította el Neruda minősítését.⁸⁵ A vitacikkekre a kötet négy szerzője (Michal Frankl, Jindřich Toman, Kateřina Čapková és Marek Nekula) kimerítő választ adott, melyekben meggyőzően igazolták eredeti érvelésüket.⁸⁶

A valamilyen értelemben zsidónak tekintett cseh írók listája viszonylag rövid. A legismertebb huszadik századi szerzők: Richard Wiener (1884–1937), František Langer (1888–1965), Karel Poláček (1892–1944), Jiří Weil (1900–1958) Egon Hostovský (1908–1973), Viktor Fischl (1912–2006), Jiří Orten (1919–1941), Ludvík Aškenazy (1921–1986), Arnošt Lustig (1926–2011), Ota Pavel (1930–1973), Ivan Klíma (1931–). A sor kiegészíthető még két jelentős esszéista-irodalomtörténésszel: Otokar Fischer (1883–1938), Pavel Eisner (1889–1958). Az említett szerzők önbesorolása igen változatos képletet rajzol ki, nem hozható közös nevezőre.⁸⁷ Többségük a cseh és a zsidó identitás valamilyen ötvözetét alakította ki magában, ami az élete során is változott. Fischl például cionista volt, 1948 után izraeli diplomata, de műveit élete végéig csehül írta. Weil a harmincas években kommunista volt, de szovjet riportkönyve miatt kizárták a pártból, majd átélve a német megszállás alatti zsidóüldözést, a cseh holokausztirodalom egyik legjelen-

⁸³ Fr. KOMURKA (szerk.): *Co řekli naši velikáni o Židech*. Hanácká knihtiskárna, Olomouc, 1942, 7–10.

⁸⁴ Michal FRANKL, Jindřich TOMAN (szerk.): *Jan Neruda a Židé: Texty a kontexty*. , Akropolis, Praha, 2012.

⁸⁵ A kötet alapjául az a workshop szolgált, amelyet a prágai Zsidó Múzeum és a Cseh Tudományos Akadémia Cseh Irodalmi Intézete (Ústav pro českou literaturu AV ČR) közösen rendezett 2010-ben. Az ott elhangzottak alapján még a kötet megjelenése előtt heves vita alakult ki a *Tvar* című irodalmi lapban, amelynek centrumába Neruda zsidóellenes nézeteinek minősítése állt. (Lásd *Tvar*, 2010/20, 2011/2, 3, 10.) A vitatott tanulmányok először angolul jelentek meg a *Judaica Bohemiae* 46. évfolyamában (2011/2-es szám). A cseh nyelvű kötet kiadása után a *Česká literatura* című irodalomtudományi szaklap egy ankét keretében három vitacikket közölt, melyek a korabeli kontextus alapján részben árnyalták, részben mentegették Neruda nézeteit, s vitatták a könyv szerzőinek érvelését. (Lásd ezek közül: Aleš HAMAN: *Ideologický předpojatá kritika Nerudova díla*. In *Česká literatura* 61, 2013/5, 783–787.)

⁸⁶ *Česká literatura* 62, 2014/3, 434–469.

⁸⁷ A cseh-zsidó írók életművének körképét igyekeznek megrajzolni az alábbi, jobbára alkalmi írásokat tartalmazó cikkgyűjtemény: Leo PAVLÁT (szerk.): *Českožidovští spisovatele v literatuře 20. století*. Židovské muzeum v Praze, Praha, 2000.

több képviselőjévé vált.⁸⁸ Poláček Auschwitz-ban halt meg, Ortent egy német mentőautó ütötte el Prágában. Aškenázy a csehszlovák hadsereg tisztjeként tért haza a Szovjetunióból, de 1968-ban emigrált, s ettől fogva németül írt. Lustig 1945 tavaszán megszökött a halálmenetből, az ötvenes évek végén a holokauszt témáját rendhagyó módon ábrázoló kisregényeivel robbant be a cseh irodalomba (a szenvedést a bűn és szexualitás ironikus terében értelmezve), s 1968 után ugyancsak emigrált. Klíma gyermekként a terezíni gettó foglya volt, de személyes identitását nem köti a zsidósághoz.⁸⁹

Kétségtelen, hogy mai szemmel nézve a zsidó származású írók közül Hostovský életműve a legjelentősebb.⁹⁰ Kétszer emigrált, 1939-ben a németek, 1949-ben a szovjet típusú rendszer elől. Fiatalon a cseh-zsidó identitás aktív építőjeként a *Kalendář českožidovský* egyik szerkesztője volt, zsidó tárgyú regényeiben Freud és Adler nyomán a „belső gettó” komplexusát ábrázolta, a származásból fakadó elmagányosodást és kisebbségi érzést. Kafkára emlékeztetve a valódi és a megálmodott világ egymásba csúsztatásával teremtette meg a nyomasztónak nem valami külsődleges, hanem belső állapotát. Háború előtti legfontosabb regényében (*Gazdátlan ház – Dům bez pána*, 1937) egy szabadgondolkodó rabbi négy gyermeke keresi az élet értelmét és az igazságot, de a körülöttük burjánzó élet tele van hazugsággal és szemfényvesztéssel. Emil, az elbeszélő anyagi csődje mintegy kifejezi a család talajvesztését, a zsidó hagyomány ellehetetlenülését. A négy testvér végül mindenéből kifosztva, elhagyatva ébred rá arra az igazságra, amit az apának már nem sikerült közölnie velük a halálos ágyán, hogy az élet értelme csak a szeretet lehet... Ebben a kontextusban Hostovský elveti az ortodox örökséget és a cionizmust is, vallási felfogásában erősebb a keresztény, mint a zsidó tradíció. Emigrációban írt regényeiben többnyire már nem zsidó származású a főhős, hanem a nyugalmas helyet kereső otthontalan ember, akinek sorsa filozófiai allegória a kapcsolatok elvesztéséről. *Hétszer a főszerepben* (*Sedmkrát v hlavní úloze*, 1942 New York, 1946 Praha) című bonyolult szerkezetű regénye a háború által felszínre hozott szellemi krízisről szól: az intellektuel gyengeségéről és árulásáról (mert a pusztá önfenntartásra beállítódott értelmiségi tudás nem áll összhangban a közelgő katasztrófával). Magyarul is olvasható legjelentősebb regénye, amely a modern cseh próza egyik csúcspontjának tekinthető (*Általános összeesküvés – Všeobecné spiknutí*), a konformista élethazugságok egyetemesre

⁸⁸ A közelmúltban magyarul megjelent regénye: Jiří WEIL: *Mendelssohn a tetón*, Park, Budapest, 2013.

⁸⁹ Az említett szerzők munkásságáról kimerítő tájékoztatást nyújt: Vladimír FORST et al (szerk.): *Lexikon české literatury 1–4*. Academia, Praha, 1985–2008; Pavel JANOUŠEK (szerk.): *Slovník českých spisovatelů od roku 1945*, 1–2. Brána, Praha, 1995–1998.

⁹⁰ Két életrajzi monográfia: František KAUTMAN: *Polarita našeho věku v díle Egona Hostovského*. Evropský literární klub, Praha, 1993; Vladimír PAPOUŠEK: *Egon Hostovský*. H & H, Praha, 1996.

tágított vízióját teremti meg, amelyben „őrültségre” van szükség, hogy a sarokba szorított egyén megpróbálja átmászni az „általános fogház” képzeletbeli falán.⁹¹

Az emlékezet tematizálása sokáig nem volt erőssége a „zsidó kérdést” feldolgozó cseh tudományos irodalomnak. Éppen ezért hiánypótló jelentősége van annak a négy szerző által írt kötetnek, amely az újabb nemzetközi diskurzust alkalmazva a holokauszt/soá traumatikus örökségét vizsgálja az 1945 utáni cseh irodalom és filmművészet területén.⁹² Kiemelkedik a kötetből Jiří Holý terjedelmes bevezető tanulmánya, amely kivételesen gazdag anyagon mutatja be a cseh holokauszt szűkre szabott és ellentmondásos recepcióját, kitekintve a szlovák, kis részben a lengyel és a magyar irodalom hasonló folyamataira is.⁹³ A szerző röviden kommentálja szinte az összes szóba jöhető cseh könyvet és filmet, bőven tárgyalva Weil és Lustig prózáját, s figyelmet szentel a nem-zsidó írók vonatkozó műveinek is (Fuchs, Škvorecký, Topol).⁹⁴ Az emlékezet működését a modern korban – mint narratív identitást – Petr Málek tanulmánya igen kiterjedt filozófiai apparátus bevonásával elemzi a cseh holokauszt irodalmi anyagára vonatkoztatva: a „végső megoldást,” mint a mitikus erőszak reprezentációját, csak egy hasonlóan radikális gondolati alakzat képes folyamatosan ellenpontoszni, a jelen idő ellenanyagával hatástalanítani.⁹⁵ Igaz ugyan, hogy a mai cseh kultúrában az emlékezést megelőlegező párbeszéd – s az esetenként kialakuló viták – csak szűk szakmai köröket érintenek, de a „zsidó kérdést” tárgyaló értekező irodalom immár mintaszerű szövegtörzset hozott létre.

⁹¹ Angolul 1961, csehül 1969, magyarul 1994.

⁹² Jiří HOLÝ–Petr MÁLEK–Michael ŠPIRIT–Filip TOMÁŠ: *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti*. Akropolis, Praha, 2011.

⁹³ Jiří HOLÝ: *Židé a šoa v české a slovenské literatuře po druhé světové válce*. In *Uo.*, 7–65. (Magyar vonatkozásban csak Kertész Imre Nobel-díjának felemás fogadtatását említi: „A magyar kulturális nyilvánosság egy része kifejezte azt a nézetét, hogy Kertész műve nem elég hazafias”. In *Uo.*, 11.)

⁹⁴ A kötetben önálló tanulmány is foglalkozik Lustig nevezetes kisregényeivel és Škvorecký életművének zsidó tárgyú írásaival: Filip TOMÁŠ: *Král promluvil, neřekl nic*. In *Uo.*, 203–225; Michael ŠPIRIT: *Vzpominky o zkáze*. In *Uo.*, 227–252.

⁹⁵ Petr MÁLEK: *Holocaust a kulturní paměť: Obrazy, figurky, jazyk*. In *Uo.*, 67–134.

MILAN ŽITNY

Franz Kafka életművének szlovák és cseh recepciója

Néhány megjegyzés

Nemrégiben a *Brücken* című nemzetközi folyóiratban megjelent tanulmányban tettem kísérletet a Kafka-recepció kultúrpolitikai áttekintésére.¹ A téma olyan szerteágazó, hogy önmagában kitöltene egy konferenciát. Előadásomban emiatt a recepció 1945 és 1989 közötti időszakát illetően csupán néhány mozzanat jelzésére szorítokozom, mondanivalóm lényegi része viszont az 1945 és 1969 közötti időszakot öleli fel.

Kafka szlovák recepciója 1992-ig a csehek és szlovákok közös munkájának eredménye volt. A szlovák recepció ugyan bizonyos késéssel zajlott, de összességében úgy jellemezhetjük, mint komoly és jelentőségteljes reflexiót az európai irodalom egy fontos jelenségére. Nem elhanyagolható az sem, hogy a szlovák recepció sok tekintetben a cseh recepcióra adott válasz volt.

Szlovák fordítási és recepciós stratégiáról csak a múlt század 30-as éveitől beszélhetünk. Addigra épültek ki Szlovákiában a recepció intézményes és személyi feltételei. Szlovákiában figyelemmel kísérték a cseh folyóiratokat, amelyek bőséges információkat közöltek az európai irodalmak irányzatairól és trendjeiről. Ismerték a Kafka-elbeszélések 20-as és 30-as évekbeli fordításait. Értékesek Ladislav Novomesky költő és publicista korabeli beszámolóit, ugyanis ő már 1936-ban szoros kapcsolatot látott a szlovák és a cseh recepció között. Tudatában volt a cseh közvetítés fontosságának a 20-as, 30-as években, de úgy vélte, hogy szükség lenne önálló befogadásra Szlovákiában:

A szlovák kulturális élet önálló megfigyelőállomása kell, hogy legyen az európai kulturális folyamatoknak, már csak azért is, mert az újabb európai irodalom a cseh fordításirodalomban a cseh kulturális nyilvánosságnak a

A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének munkatársa.

¹ Milan ŽITNY: *Kafka in der Slowakei*. In: *Brücken*. Neue Folge 17. Praha 2009. 1–2. 345–364.

mienktől eltérő szükségleteit és követelményeit figyelembe véve jelenik meg.²

Amikor Szlovákiában végre valóban eljutottak a világirodalom jelenségeinek közvetlen befogadásához – ezt bizonyítják a Thomas Mann, Gerhard Hauptmann, Erich Kästner, Stefan Zweig, Bernhard Kellermann és más német szerzők műveiből készült fordítások –, kitört a második világháború. A háború alatt nem fordítottak Kafkát, zsidó származása miatt tabu volt. Megjelentek viszont az ún. konzervatív forradalmat képviselő német szerzőktől fordítások, elég nagy számban (Hans Carossa, Hermann Stehr, Rainer Maria Rilke, Hermann Sudermann, Hanns Johst, Ernst Wiechert, John Knittel). Ezenkívül először jelentek meg nagy számban fordítások olyan 18. és 19. századi szerzőktől, mint Lessing, Goethe, Schiller, Kleist, Grillparzer, Büchner, Nestroy, Storm, C. F. Mayer, Sudermann és mások.

Alexander Matúška (1910–1975), az egyik legjelentősebb kritikus és esszéista már 1946-ban kritikusan nyilatkozott a recepció állapotáról. A *Szlovákosítók vagy fordítók* című esszében kikelt az ellen, hogy a szlovák fordítók még mindig a cseh fordítók után mennek. Üdvözölte a Don Quijote elkészült fordítását, ahogyan azt a kezdeményezést is, hogy Makszim Gorkij műveit alaposabban ismertessék meg a szlovák olvasókkal, ugyanakkor kritizálta a szlovák recepciót, amiért mechanikusan másolja a csehet. „Lassacsán meglesz Bromfield, az egész Buck vagy Maugham szlovákul, de nem lesz se Faulknerünk, se Kafkánk. Olyan ez, mint a hipnózis, ezek a cseh fordítások.”³

Matúškának ezek az 1946-ból való szavai azt bizonyítják, hogy Szlovákiában tudtak Kafkáról már a háború alatt is. A kritikus egyértelműen kárhoztatja, hogy Kafka nincsen meg szlovákul, ebből jól látszik, hogy pontosan értette és tudta, mi Kafka esztétikai és irodalmi jelentősége. S az is kiderül, hogy Kafka cseh fordításban sem volt meg, még a háború után két évvel sem.

További kérdés, honnan eredtek a Kafkáról szóló információk Szlovákiában?

Az intenzív francia közvetítés az egyik lehetséges forrás: Szlovákiában regisztrálták Kafka műveinek francia fordításait. Tegyük hozzá, a prágai *Listy pro umení a kritiku* nevű folyóirat 1946/47-es számában közölte Albert Camus Kafkáról szóló írását, amelyben a szerző Kafkát az egzisztencializmus szempontjából értelmezi. Minden valószínűség szerint ezt a cikket is ismerték Szlovákiában.⁴

Tekintsük át röviden Kafka szlovák és cseh recepcióját a második világháború után. Kevésbé ismert, hogy már két évvel a háború után megjelent Prágában egy

² Ladislav NOVOMESKY: *Dnešný stav a vývoj slovenskej kultúry*. In: *Manifesty a protesty*. Bratislava 1970, 247.

³ Alexander MATÚŠKA: *Za a proti*. Vybrané spisy, 1. Bratislava 1975. 364.

⁴ Július PAŠTEKA: *Kafkovská mozaika* (Informácie, citáty, poznámky). *Slovenské pohľady* 79, 1963/7. 51–70.

tanulmánykötet *Franz Kafka és Prága. Emlékezések. Tanulmányok. Dokumentumok* címmel, Hugo Siebenschein, Edwin Muir, Emil Utitz és Petr Demetz írásaival, valamint fotókkal és illusztrációkkal.

A szövegeket kiváló germanisták írták, akik később is foglalkoztak Kafkával. Meglepő a viszonylag magas példányszám (2000) és a szolid grafikai kivitelezés, amely a háború utáni években nem lehetett magától értetődő. A tanulmányok kérdésfelvetései és hipotézisei azt bizonyítják, hogy ez idő tájt készen állt a talaj Kafka életművének színvonalas recepciójára. Hugo Siebenstein (1889–1971) cseh germanista bevezető tanulmányában arra a kérdésre keresett választ, milyen mértékben volt Kafka a tér és a korszak része. Bár nem említi név szerint Max Brodot, úgy véli, ideje megszabadulni az elhasznált ítéletektől és előítéletektől, attól a fajta nemzedéki megközelítéstől, amelyet Brod művelt.⁵

Azt gondolom, ezt úgy lehet értelmezni, mint annak határozott jelzését, hogy Max Brod Kafka-értelmezésének egyes elemeit kritikailag felül kell vizsgálni. A recepció további menete megmutatta, hogy ez a kritika még az 50-es, 60-as években született Kafka-értelmezésekben is feltűnik.

Hugo Siebenschein az európai szürrealizmus közelében helyezi el Kafkát, és felhívja a figyelmet a Picassóval, Fillával és másokkal való rokonságára. Elsősorban az *Amerika, A per* és néhány elbeszélés elemzésére építi vélekedését. Ami Kafka Prágához fűződő viszonyának kultúrpolitikai aspektusát illeti, Siebenschein tárgyyszerűen konstatálja, hogy az I. Csehszlovák Köztársaság létrejöttét Kafka és németül beszélő prágai honfitársai nem fogadták kedvezően.

Németajkú zsidó lakosságunk nem tudta olyan gyorsan magáévá tenni az 1918-as politikai fordulatot, mint az arra lélekben felkészült cseh nép [...] Az, hogy Prága alapos átalakulás eredményeként cseh nagyvárossá fejlődött, számukra még Kafka halálának idejére sem volt befejezett tény.⁶

Kevésbé meggyőzőek Siebenschein magyarázatai arra vonatkozóan, hogy mi készítette Kafkát élete végén zsidóságának intenzív megélésére – valamiféle válaszfalról beszél, amely Kafkát mind a német, mint a német-zsidó társadalomtól elválasztotta, ez azonban mint érvelés nincs eléggé kifejtve.

Kafka angol fordítója, a skót író és kritikus Edwin Muir (1887–1959), aki 1945 és 1948 között Prágában élt, tanulmányában Kafka néhány irodalmon kívüli párhuzamára irányítja a figyelmet, elsőként szól Kafka és Kierkegaard világértelmezésének hasonlóságáról. Néhány angol szerzővel is összekapcsolja Kafkát (Rex Warner és William Sansom).

Petr Demetz (1922) a prágai német és a cseh kultúra kiváló ismerője *Kafka és a cseh nemzet* című írásában azt a kérdést teszi fel, miként viszonyult Kafka a cseh

⁵ Hugo SIEBENSCHIN: *Prostředí a čas. Poznámky k osobnosti a dílu Franze Kafky*. In: *Franz Kafka a Praha. Vzpomínky. Úvahy. Dokumenty*. Praha 1947. 7.

⁶ Uő, i. m., 12.

nemzeti küzdelmekhez, a nemzeti eszméhez, illetve hogyan hatott rá a Monarchia bukása és az I. Köztársaság létrejötte. „Van valami, ami őt a cseh néphez köti? És mi az? Felfedezhető-e ennek a kapcsolatnak valamilyen lenyomata a műveiben?”⁷

A csehekhez való viszonyát illetően Rilkével veti össze Kafkát. Mindketten prágai születésűek, de a nemzethez fűződő viszonyukat illetően más-más táborokhoz tartoznak. Míg Rilke számára Prága elsősorban kulissza csupán, és hiányzik belőle a városhoz fűződő bizalmas és szívélyes viszony, Kafka esetében intenzív szerelmi viszonyról van szó:

Kafka szeretete ez iránt a város iránt egy állandóan égő és hűsleges lánghoz hasonlítható, amely csak akkor alszik el, amikor a halott visszatér a zsidó temető falai közé.⁸

Ennek igazolására Demetz Kafka 1903-as verséből idéz, amelyet a barátjának, Oskar Pollaknak küldött:

Menschen, die über dunkle Brücken gehn,
vorüber an Heiligen
mit matten Lichtlein.
Wolken, die über grauen Himmel ziehn
vorüber an Kirchen
mit verdämmernden Türmen.
Einer, der an der Quaderbrüstung lehnt
und in das Abendwasser schaut,
die Hände auf alten Steinen.⁹

Demetz szól Kafka cseh nyelvtudásáról, és a cseh kultúra iránti érdeklődéséről is. Arra a következtetésre jut, hogy ez idővel egyre inkább elmélyült. Kitér arra is, hogy Kafka Zürauban Božena Němcová levelét olvasta csehül. Ezt az információt egy levélre hivatkozva közli, amelyet Kafka a barátjának, Felix Weltsch filozófusnak írt 1917. október elején. Demetz javasolja, hogy a készülő New York-i Kafka-kiadásba kerüljenek bele Kafkának a cseh irodalomról vallott nézetei is.¹⁰

Az 1948-as kommunista fordulat a kultúrpolitika drasztikus revíziójához vezetett. Az ezt követő évtizedet úgy lehetne jellemezni, mint Kafka recepciójának ellehetetlenítését. Egy sort sem írtak le Kafkáról. Ennek oka az, hogy a karkai életmű távol állt az akkoriban propagált szocialista realizmustól, de szerepe lehetett annak is, hogy zsidó-német származású szerzőről volt szó. Mintegy tíz éven át szinte csak negatív véleményeket közöltek róla, egyebek közt annak a Howard

⁷ Petr DEMETZ: *i. m.*, 43.

⁸ Uő, *i. m.*, 51–52.

⁹ Uő, *i. m.*, 52–53.

¹⁰ Uő, *i. m.*, 50.

Fastnak a megsemmisítő ítéletét, akit akkor a legnagyobb élő amerikai írónak neveztek.

Fast visszataszító fekete madárnak nevezi Kafkát, aki a nyugati reakció kulturális szemétdombján ül.¹¹ Kafka a legjobb esetben az elszigetelt burzsoá szerző példája volt. Rudolf Toman prágai germanista *Nástin dějin německé literatury* című német irodalomtörténetében (1954) értékeli Kafka cizellált nyelvét, másfelől viszont kritikával illeti azokat a furcsa hangulatokat és helyzeteket, amelyek mintha valamiféle szürkületben jelennének meg, afféle se nem nappal, se nem éjszakában.

A létezésből való félelme Kafkát manapság a dekadens nyugati irányzatokhoz viszi közel, amelyek igyekeznek őt maguknak kisajátítani.¹²

Hasonlóan szubjektív értékítéletet fogalmaz meg Max Brodról és Franz Werfelről, a prágai német kultúra két másik képviselőről.

A korán elhunyt Kafka kiadója az ugyancsak prágai születésű cionista író, Max Brod, akinek művei szürrealista vonásokat hordoznak.¹³

Hozzátennem, hogy Werfelt két mondattal intézi el, és alkotó módszerét így általánosítja: „Életművét jobbára a valóságból a misztikába menekülés jellemzi.”¹⁴

1956 után, az SZKP XX. kongresszusát követően az olvadás a „nyugati” kultúra befogadásában is változást hozott. Még 1956-ban megalapították Prágában a *Světová literatura (Világirodalom)* című lapot, amelynek éppen az lett a feladata, hogy közvetítse a világirodalmat. Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy a 6. számban meg is jelent egy írás Kafkáról, Franz Carl Weiskopf tollából. Prágai születésű irodalomkritikus volt, aki 1951-től az NDK-ban élt. 1957-ben megjelenik Prágában *A fegyvenctelepen* című Kafka-elbeszélés, majd a *Der Bau* című novella fordítása, végül egy évvel később *A per* című regény Pavel Eisner fordításában. Amikor 1959-ben Jiří Hájek pártideológus közölte *Vita Franz Kafkáról* című írását a *Tvorbában*, felizzott a vita Kafka körül. Hájek ugyanis úgy jellemezte Kafkát, mint olyan szerzőt, aki pontosan mutatta be az elidegenedés jelenségét a kapitalizmusban, a szocializmusban azonban nem aktuális, illetve nem káros.

A kulturális mezőben ezt úgy értelmezték, mint annak engedélyezését, hogy ismét lehet Kafkával foglalkozni. Kafkára ugyanaz volt érvényes, mint az összes többi 1948 után betiltott szerzőre: a totális ignorálás és tabuizálás után elkezdték csehre és szlovákra fordítani. Pavel Eisner 1958-as *A per* fordítása és utószava éles

¹¹ Josef ČERMÁK: *Zápas jménem psaní. O životním údělu Franze Kafky*. Brno 2009. 18.

¹² Rudolf TOMAN: *Nástin dějin německé literatury*. Státní pedagogické nakladatelství, Prag 1954, 144–145.

¹³ Uő, i. m., 145.

¹⁴ Uő, uo.

reakciókat váltott ki Szlovákiában. A kritika szerzője Ján Rozner (1922–2006) volt. Rozner cikke Eduard Goldstücker és Július Paštéka írása mellett a legfontosabb Kafka-tanulmány. Rozner mérleget készít Kafka 1945 utáni recepciójáról, és bírálja a szerző és az életmű egyoldalú és inkorrekt értelmezését. Felhívja a figyelmet arra, hogy *A per* 10 ezer példányban jelent meg, és bestseller lett. Rozner felteszi a kérdést: hogy lehet, hogy az a szerző, akit évtizedeken át elhallgattak, egyszeriben ilyen népszerű lett. Kritikailag szemlézi az 50-es évek második felének tanulmányait, és elutasítja *A fegyenctelep*nek azt a szerinte elstetett értelmezését, amely szerint az a gépi civilizáció és a Gestapó-féle törvénykezés horrorisztikus víziója lenne, és más, autentikus szemantikai gesztusok után kutat.¹⁵ Eisner utószavát is kritikával illeti, afféle cseh kabarétréfának nevezi, és azt sem helyesli, ahogy a bűnt értelmezi. Eisner szerint ugyanis Kafka hőse, Josef K. „langyos”, és az ilyenekről már évezredekkel ezelőtt megírta az Írás, mi fog történni velük.¹⁶ Ezt Rozner egyszerűen abszurdnak nevezi. Eisner ráadásul még büszke is a saját értelmezésére, merthogy azt egy szocialista ugyanúgy magáénak érezheti, mint ahogyan egy teológus.¹⁷ Kafkát Rozner szerint nem szabad erkölcsprédikátorként értelmezni. Eisnernek szemére hányja, hogy félreértelmezi Kafkát:

Ítéldék meg önök, vajon nem vagyunk-e a legabszurdabb fantazmagóriák világában? Kafka félőriült hisztérikus vagy elvadult szadista lenne, Hitler tébolyult elődje, aki az ítéletével fizikailag megsemmisíti az embert, csak mert az élethez polgár módra viszonyul?¹⁸

A továbbiakban még ezt írja: „Akkor már jobb lett volna figyelembe venni Kafka végakarátát, és valamennyi kéziratát *A perrel* együtt elégetni.”¹⁹

Rozner ehhez hasonló inkorrekt értelmezéseket pécéz ki más cseh folyóiratokban, például a *Květen* 1958-as évfolyamában, de másutt is. Az idézett források egy sor abszurd jellemzést adnak a szerzőről: „Kafka vallási misztikus, Kafka egzisztencialista, Kafka Oidipusz-komplexus áldozata, Kafka a hitleri szörnyűségek prófétája...”²⁰

A cseh germanisták értelmezéseit Rozner téveseknek tartja:

néhány alapvető életrajzi tényből, amit a kortársai, az adott környezet jó ismerői láttak, olcsó szociologizálásba mennek át, és általánosításokat fogalmaznak meg anélkül, hogy egy szemernyi megértés lenne bennük Kafka

¹⁵ Ján ROZNER: *Prípád Kafka. Nad českým vydaním Procesu*. Slovenské pohľady 75, 1959/2. 123.

¹⁶ „Langymeleg ember ő, és az ilyenekről már ezer éve meg van írva, mi történik majd velük. Számukra [...] nincs megbocsátás, nincs felmentő ítélet. Nem fognak belépni a Törvény kapuján.” vö. Pavel EISNER: *Doslov*. In: Franz KAFKA: *Proces*. Praha, 1958. 213.

¹⁷ Ján ROZNER: *Prípád Kafka. Nad českým vydaním Procesu*. Slovenské pohľady, 75. 1959/2. 127.

¹⁸ Uő, uo.

¹⁹ Uő, uo.

²⁰ Uő, uo.

filozófiájának specifikuma tekintetében, márpedig enélkül a szépirodalmi életmű hétszeresen is kulcsra van zárva.²¹

Ján Rozner azonban nem áll meg ennél a kritikai mérlegnél. Vitázik az egzisztencialista és teológiai, misztikus interpretációkkal is, amelyek a bűn fogalmára épülnek. Itt főleg egy lengyel esszéista, Roman Karst írására hivatkozik.²²

Rozner szerint az egzisztencialisták nem véletlenül vagy önkényesen választották irodalmi atyjuknak Kafkát:

Ismeretes, hogy Kafka nem annyira Boženu Němcovát, hanem sokkal inkább Sören Kierkegaardot olvasta, aki halála után Heideggernek adott alapanyagot filozófiája megalapozásához.²³

Rozner úgy véli, Kafka és az egzisztencializmus viszonyát illetően legfeljebb valamiféle affinitásról beszélhetünk, amely Kafka magányából, a valóság világtól való tudatos elzárkózásából, ennek a világnak a tagadásából eredt.²⁴

Rozner cikkének azért szenteltem több figyelmet, mert szerintem fontos kísérlete ez a szlovák irodalomtudománynak a Kafka-jelenséggel való megbirkózásra. (Hozzáteszem, hogy a kritika nem volt haszontalan Rozner részéről, mert *A per* későbbi kiadásaiban Eisner előszavát Eduard Goldstückerével cserélték fel.)

Ján Roznertől egyenes út vezet Július Paštekához, aki rendkívül fontos utószót írt *A per* szlovák kiadásához (1964), de ennek egyik előkészülete volt már a *Kafka-mozaik* című *Információk, idézetek, megjegyzések* című munkája, amelyet Kafka születésének 80. évfordulójára írt.

Pašteka a modern világirodalom kontextusában értelmezi Kafkát, az író francia, japán és amerikai recepciójából kiindulva. Az életmű iránti érdeklődés növekedését nemcsak a háborús kataklizmával és a totalitárius diktatúrákkal, valamint a háborút követő szellemi és lelki atmoszférával magyarázza, hanem felhívja a figyelmet a befogadókban időközben lezajlott benső, lelki változásokra is. Pašteka szerint Kafkának az írók tőzsdéjén igen magas az árfolyama, ideértve Thomas Mannt is.²⁵ Ami Kafka Prágához fűződő viszonyát illeti, Pašteka Siebenschein és Eisner nyomán halad, habár hozzájuk képest kisebb jelentőséget tulajdonít annak a hatásnak, amelyet a város Kafka művére tett. Pašteka szerint Kafka csak azt emelte át Prága valóságából a szövegeibe, ami már eleve benne volt műveinek belső atmoszférájában, mintegy része volt művei belső tájainak. Kafka megszurte, cenzúrázta, mintegy szublimálta a prágai valóságot. Arra a kérdésre, mi volt Kafka hazája, Pašteka ezt válaszolja:

²¹ Uő, *i. m.*, 126–127.

²² Uő, *i. m.*, 126.

²³ Uő, *i. m.*, 131.

²⁴ Uő, *uo.*

²⁵ Július PAŠTEKA: *Kafkovská mozaika (Informácie, citáty, poznámky)*. Slovenské pohľady 79. 1963/ 7. 52.

Az ő végtelenül magányos lelke, amely telve volt nyugtalansággal és vágyakozással, víziókkal és álmokkal, szakadékokkal és kízóeszközökkel.²⁶

Pašteka megvilágítja Kafka szövegeinek bonyolult keletkezéstörténetét, és egyúttal kitér az ezzel kapcsolatos elméletekre is: a Kafka-kutatás három fázisáról beszél. Eszerint a 30-as évek Kafka-kutatására az volt a jellemző, hogy az életmű sajátos vonásait kutatták, a 40-es évek a legellentmondásosabb, legszubjektívebb értelmezések időszaka, az 50-es évekre jut el a kutatás az egzakt irodalomelméleti megközelítéshez.

Ehhez az elemző-szintetizáló korszakhoz sorolhatjuk Pašteka kutatásait is, tessez hozzá. Pašteka hangsúlyozza, hogy a hatvanas években eljött az ideje a korábbi kutatások kritikai felülvizsgálatának: „Eljött az idő Kafka újraértékelésére. Ez elsősorban a szövegek autentikusságának kérdése, amely általános figyelmet keltett.”²⁷ Egyszersmind aktuálisnak is tekinti Kafkát, aki megelőzte korát néhány évtizeddel: „Mi pedig? A kortársai vagyunk.”²⁸ Ebből következik, hogy Kafkát a lehető legteljesebb formában hozzáférhetővé kell tenni a szlovák és cseh olvasó számára: Kötelessége annak az országnak, amelyben élt és alkotott [...] – tekintettel arra, hogy pere már évek óta húzódik– hogy végre kinyissa a kapuit, engedélyezze a belépést.”²⁹

Metaforikusan azt követeli a kutató a kultúrpolitika irányítóitól, hogy oldják fel a publikációs tilalmat:

Lassan eltávolítják a szögesdrótot Kafka életművéről. Amikor majd művei megjelennek fordításban, akkor elmondhatjuk, hogy valóban hazaérkezett, valóban bejutott végre a kastélyba.³⁰

Amikor Pašteka esszéje született, a Prága melletti Liblicében magyar, cseh, szlovák, osztrák és német kutatók kísérelték meg értelmezni Kafka életművét az ún. létező szocializmus szemszögéből.

Bár a konferencián az NDK-beli és a csehszlovák kutatók között ellentétek mutatkoztak, a rendezvény mégis jelentős lépés volt az életmű befogadásában. Az osztrák Ernst Fischer így foglalta össze a konferencia hozadékát:

ahelyett, hogy Kafkát legyőzöttnek tekintenénk vagy félnénk tőle, ki kellene adnunk a könyveit, és magas szintű vitát kellene nyitnunk róla.³¹

²⁶ Uő, uo.

²⁷ Július PAŠTEKA, *i. m.*, 68.

²⁸ Uő, uo.

²⁹ Uő, uo.

³⁰ Uő, uo.

³¹ Ernst FISCHER: *Kafkovská konference*. In: *Liblická konference. Franz Kafka*. Editori Eduard Goldstücker, František Kautman a Pavel Reiman. Praha, 1963. 151.

Látható, hogy Fischer és Pašteka gondolatai összecsengenek. Sok hozzászólásból mégis a kommunisták azon igyekezete látszott, hogy a maguk szempontjainak rendeljék alá Kafka életművét. Emiatt olyan vélekedéseket is hallani, amelyek szerint a konferencia tévútra vitte Kafka értelmezését. Néhány példa.

Pavel Reiman, a CSKP Történettudományi Intézetének igazgatója Kafka aktualitását az új szocialista embertípus etikájával hozta összefüggésbe, és arra a lehetőségre hívta fel a figyelmet, hogy a mai társadalom ellentmondásainak ábrázolóját lássuk benne.³²

Az előadások egy része megpróbálta Kafkát a csehszlovák irodalmi kontextusba behelyezni. Az ehhez hasonló bizarr megnyilatkozások nem számítottak kivételeseknek. A már említett Pavel Reiman a konferencia zárszavában megpróbálta Kafkát „csehszlovákként” beállítani: „Noha Kafka németül írt, életműve sokkal inkább a mi csehszlovák kulturális és irodalmi hagyományainkhoz kötődik, mintsem Németországhoz.”³³

A liblicei konferencián kritikát nem fogalmaztak meg az életművel kapcsolatban, ahogyan például Rozner tette 1959-ben.

Szenteljünk most egy kis figyelmet annak, hogyan jelent meg Franz Kafka az irodalomtörténetben. 1963-ban megjelent Szlovákiában egy kétkötetes, vas-kos világirodalom-történeti kézikönyv. Az *Osztrák irodalom a századfordulón* című fejezetben egy alfejezet foglalja közre Franz Kafka életművét. Amellett, hogy tárgyyszerű az adatközlése, nem tulajdonít esztétikai értéket Kafkának, és elismétli azokat a már ismert nézeteket, amelyek szerint a „burzsoá” nyugati irodalomtudósok állítólag túlértékelik Kafkát. Bár találunk itt elismerő szavakat a stílus világosságáról, kifejezőképességéről, tárgyilagosságáról, a záró megjegyzés nem hagy kétséget afelől, hogy Kafka politikailag csütörtököt mondott:

F. Kafka irodalmi hagyatéka annak bizonyossága, hogy a burzsoá értelmiség sok képviselője látta ugyan a kapitalista világrend krízisét, de túlzottan passzív volt ahhoz, hogy nyíltan kiálljon a burzsoázia ellenében, és aktívan harcoljon a munkásosztály oldalán.³⁴

Ezek a dogmatikus kitételek éles ellentétben állnak J. Pašteka vagy E. Goldstücker Kafka-tanulmányaival. Hangsúlyozni szeretném, hogy a fordítások tekintetében erőteljes aktivitás mutatkozott meg: 1968-ig gyakorlatilag minden Kafka-művet lefordítottak csehre (beleértve az aforizmákat és a Milenához írt leveleket is), a szlovákok azonban nem voltak ennyire gyorsak.

Szlovákiában Perla Bžochová és Zoltán Rampák voltak Kafka úttörői. Rampák lefordította *A pert*, amely 1964-ben jelent meg 10400 példányban J. Pašteka

³² Pavel REIMAN: *Závěrečné slovo*. In: *Liblická konference. Franz Kafka*. Praha 1963. 276.

³³ Uo.

³⁴ Milan PIŠŮT (ed.): *Dejiny svetovej literatúry*, 2. köt. Bratislava, 1963. 71.

utószavával. Bžochová először lefordított néhány novellát, majd *A kastélyt*. A regény hihetetlenül magas, 25 ezres példányszámban jelent meg E. Goldstücker utószavával.³⁵

Az utószóban Goldstücker a liblicei konferencián elhangzottakat mélyíti el. Ő is Max Brod kritikájával kezdi, vitázik Broddal, aki szerint a regény eszmei magva K. földmérőnek az a szándéka, hogy beilleszkedjen a falusi társadalomba. Brod úgy véli, K. földmérő küzdelme sikerrel végződhetett volna, ha kapott volna munkát a kastély uraitól, és letelepedhetett volna a faluban.

Goldstücker azzal érvel, hogy K. földmérő és a falusiak közötti ellentétek csakúgy, mint a K. földmérő belső ellenállása a falusiakkal szemben már eleve jelezve van a szövegben. Mindez arra utal Goldstücker szerint, hogy a földmérőnek egészen más célja volt: „szeretett volna bejutni a kastélyba, és kilesni titkát.”³⁶

Más szóval ez a cél olyannyira fontos a főszereplő számára, hogy ebben látja az élet értelmét, képes mindent feláldozni érte, társadalmi állását, a szeretett nő viszonzszerelmét és saját életét is. Csak azért akar közeledni a falusiakhoz, mert úgy véli, ezzel is közelebb kerül céljához. Goldstücker szerint Kafka művének alapvető vonása az az érzés, hogy az egyén és a világ között hamis homlokzat emelkedik, amely eltakarja valódi életünket. Kafka emögé a hamis homlokzat mögé szeretne behatolni, eltávolítani minden hordalékot, amely megakadályozza az embert abban, hogy kitegye magát a valódi élet történéseinek a bonyolult modern társadalomban. Goldstücker néhány, a regény írása idejéből való naplójegyzetre alapozza érvelését. Fontosabb azonban az a megállapítása, hogy *A kastély* annak a burjánzó bürokratikus gépezetnek a projekciója, amely végigkíséri az ember életét a születéstől a halálig. Goldstücker szerint K. a regényben az emberi élet valódi viszonyaihoz akart eljutni. A kastély a kikerülhetetlen következő fok azoknak az erőknek a megismerésében, amelyek az életét meghatározzák. A prágai tavasz reformtörekvéseinek likvidálását követően valósággal abszurd módon igazolódott Kafka művének aktualitása. Az új urak, az ún. normalizáció irányítói – és nemcsak ők, hiszen ideológiai segítséget is kaptak közvetlenül az NDK-ból –, a csehszlovákiai ún. „ellenforradalom” egyik okát éppen a liblicei konferencia eredményeiben látták. Határozottan erre hivatkoztak sok pártdokumentumban, nem utolsósorban az ún. *Tanulmányban. A válsághelyzetből adódó tanulság a CSKP XIII. kongresszusa után* című dokumentum 1970-ben jelent meg, ez volt a prágai tavasszal való leszámolás dokumentuma. Ezt olvashatjuk benne:

A szocializmus elleni harcban jelentős befolyásuk volt azoknak az erőknek Csehszlovákiában, amelyek a cionizmussal, a nemzetközi imperializmus

³⁵ Eduard GOLDSTÜCKER (1913–2000) szlovákiai születésű cseh irodalomtörténész, 1958 és 1968 között a prágai Károly Egyetem germanisztikai tanszékének vezetője volt.

³⁶ Eduard GOLDSTÜCKER: *Zámok v diele Franza Kafku*. In: Franz Kafka: *Zámok*. Bratislava, 1965. 329–337.

és antikommunizmus egyik irányzatával fogtak össze. Vezető képviselői nálunk F. Kriegel, J. Pelikán, A. Lustig, E. Goldstücker, A. J. Liehm, E. Löbl, K. Winter, és mások.³⁷

A cionizmusra vonatkozó megjegyzés, amelyet ez esetben annak a Goldstückernek a nevével hoztak összefüggésbe, aki az egyik fő szervezője volt a libicei konferenciának és az egyik legaktívabb kutatója Kafkának, mindazok számára baljós jel volt, akik a jövőben szerettek volna Kafkával foglalkozni. Néhányan, mint Goldstücker, Dagmar Eisnerová, vagy Alexej Kusák, emigráltak, František Kautmant elbocsátották a Csehszlovák Tudományos Akadémiáról, ami egyben publikálási tilalmat is jelentett számára. És ami legalább ennyire sajnálatos: Kafka művei mintegy két évtizedre eltűntek a könyvesboltokból és a könyvtárakból.

A *Kastély* utolsó cseh fordítása még a prágai tavasz idején, 1968-ban megjelent. A nyolcvanas évek közepéig nem jelent meg több fordítás sem cseh, sem szlovák nyelven. Csupán egyoldalú kommentárok láttak napvilágot vele kapcsolatban, amelyek azt szuggerálták, hogy Kafka kritikája kizárólag a kapitalista világ abszurditása ellen irányul, tehát nem lehet a reális szocializmus viszonyaira alkalmazni.

Ezt példázza az az irodalmi enciklopédia, amely 1978 és 1987 között jelent meg három kiadásban, összesen 100 ezer példányban.

Az elidegenedés és a magány, a kapitalista világ abszurditása jelenti kétségtelenül a cselekmény lélektani motivációját *A per* című regényben.³⁸

Ebben az egyébként tisztességes színvonalon megcsinált kézikönyvben ilyen mondatokat olvashatunk Kafkáról:

Visszaéltek vele különböző emberellenes ideológiák, mint amilyen a nihilizmus és az egzisztencializmus. A 60-as években az egzisztencialista filozófia Nyugaton kultuszt teremtett Kafkából, amely abban is megmutatkozott, hogy helytelenül, nem marxista módon értelmezték.³⁹

Mindez azt bizonyítja, hogy Kafka életművét nem sokkal fordulat előtt még dogmatikásabb szellemben értelmezték, mint az 50-es évek második felében. E tekintetben markáns különbség van a magyar, a lengyel vagy az NDK-beli helyzethez képest Szlovákiában, ahol 1968 és 1989 között a szerzőtől nem jelent meg semmi. Csak a 80-as évek liberálisabb légkörében szüntették meg a szerzőt és az életművet érintő tiltásokat. Ez azonban már egy újabb intenzív kutatás tárgyát képezheti.

Fordította: Balogh Magdolna

³⁷ *Poučení z krizového vývoje v straně a společnosti po XIII. Sjezdu KSČ*. Brno 1985, 12.

³⁸ *Encyklopédia spisovateľov sveta*, 1987. 277.

³⁹ Uo.

A holokauszt (és következményei) a lengyel irodalomban

A második világháború eseményeinek és a holokauszt tapasztalatának kettős következménye volt a lengyel-zsidó irodalomnak nevezhető jelenségre. Először is, a lengyel területen élő zsidóság tömeges kiirtása visszafordíthatatlanul megszakította Európa e részén a társadalmi-kulturális folytonosságot. A két háború közötti évtizedekben Lengyelországban az összes adottság megvolt ahhoz, hogy létrejöjjön a lengyel irodalom keretein belül egy zsidó irodalmi iskola. Ekkor alakult ki ugyanis a lengyel-zsidó irodalom fogalma, mely azokra a szövegekre vonatkozik, amelyek a zsidó tematika révén írhatók le ilyenként, illetve azokra, amelyeknek szerzője zsidónak vallotta magát, és kötődött a zsidó tradíciókhoz és kultúrához. A két háború közötti időszak meghatározó volta mellett érvel többek közt Władysław Panas, a kiváló lublini tudós is: a kérdést alaposan körüljárja *Írás és sebek. Vázlatok a zsidó problematikáról a lengyel irodalomban* (Lublin 1996) c. könyvében.¹

A két háború közti időszak irodalmában a zsidó nemzeti öntudat kialakulásával egyidejűleg mindinkább az a meggyőződés kristályosodott ki, hogy a teljes asszimiláció lehetetlen, s ez a cionista eszmék iránti érdeklődésnek kedvezett. Ez idő tájt jelenik meg egy új irodalmi alak – a zsidó, aki zsidónak vallja magát, és egyszerre szól a zsidó és nem zsidó olvasókhoz. Ezt az alakot az készlettel szólásra, hogy átérzi önnön másságát, idegenségét, személyisége meghasonlottságát, amit ki is kell mondania. Ez a tapasztalat a második világháború idején jegescesedik ki, és a kultúrák határán való létezés tudata mellett éppen ez lesz a lengyel-zsidó irodalom megkülönböztető jegyév.

Ahogy a két háború közötti időszakban az asszimilációs törekvések kudarca volt a zsidó nemzeti öntudat kialakulásának egyik oka, a háborús megrázkódtatás nem egyszer vezetett a zsidóság, a zsidó sors vállalásához, illetve motiválta a megírást, a zsidó közösség életének megörökítését. A holokauszt lehetetlenné tette a lengyel irodalomban a zsidó iskola további fejlődését, azonban éppen

A szerző a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalmi Kutatások Intézetének munkatársa.

¹ Władysław PANAS: *Pismo i rana. Szkice o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej*. Wyd. DABAR, Lublin 1996.

a holokauszt után vált a lengyel irodalomban minden addiginál láthatóbbá a zsidóság jelenléte. „Kegyetlen paradoxon” – így jellemzi ezt a jelenséget Jan Błoński *Szegény lengyelek nézik a gettót* c. könyvében.²

A háború utáni lengyel-zsidó irodalom gyakori témája a gyász és a szenvedőkkel való együttérzés kifejezésének igénye. További fontos témái az elpusztított nemzet emlékének megőrzése, a megmenekültek bűntudata, a túlélők képtelensége a háború utáni valóságba való beilleszkedésre, az elidegenedés érzése, az identitás problémája, a személyiség és a nemzettudat széthullásának érzése. A fenti elemek különböző hangsúlyokkal és konfigurációkban jelennek meg például Adolf Rudnicki, Julian Strykowski, Artur Sandauer, Bogdan Wojdowski vagy Henryk Grynberg műveiben – hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Az önmeghatározás problémája (nemzeti és kulturális hovatartozás)

Artur Sandauer önéletrajzi könyveiben (*Zapiski z Martwego Miasta, Byłem... / Feljegyzések a halott városból, Voltam...*)³ nagy hangsúlyt kap ez a probléma. A szerző leírja egy kelet-lengyelországi vidéki városban, Samborzban töltött fiatalkorát, lvovi iskolaéveit, és a város megszállásával kapcsolatos élményeit.

A kisváros az idő tájt két külön világból állt: a szegény és elmaradott zsidó világból, és a jobbnak, vonzóbbnak érzett lengyel világból, amelyhez maga az elbeszélő is tartozni akart. Sandauer ezen a modellen mutatja be az asszimiláció csapdáját. Hiszen az asszimiláció mindig a saját identitás elvesztése árán megy végbe, így tehát végső soron lehetetlen. A személyiség meghasonlásához vezet, hiteltelenségre ítéli az egyént, és cserébe csak az örök fenyegetettséget kínálja, hogy valaki felhántorgatja az asszimilált egyénnek a zsidóságát...

Az önmeghatározás problémájáról ír Julian Strykowski is a *Ocalony na Wschodzie (Aki megmenekült Keleten)* c. könyvében.⁴ Értelmezése szerint a zsidó a vallása megváltoztatásával megszűnik létezni. Strykowski hosszú utat járt be, míg végül visszatért gyökereihez. Fiatal korában vallástalan, később, a cionizmus iránti lelkesedés lecsengése után kommunista lett. Csak a háború nyomán volt képes újra megélni zsidó identitását.

² Jan BŁOŃSKI: *Biedni Polacy patrzą na getto*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1994.

³ Artur SANDAUER: *Zapiski z Martwego Miasta*. Autobiografie i parabioografie. Czytelnik, Warszawa, 1963., *Byłem...* Autobiografia. PIW, Warszawa, 1991.

⁴ Julian STRYKOWSKI–Piotr SZEWC: *Ocalony na Wschodzie*. Editions Noir sur Blanc, Mont-richter, 1991.

A háború és az emlékezet

Úgyszólván az egész háború utáni lengyel-zsidó irodalom visszatérő témája, hogy a zsidók a háborús tapasztalatok hatására azonosulnak saját nemzetükkel. Sok megmenekült zsidó számára a háború és a holokauszt lett az origó, ami új identitásuk megtalálásához vezetett: ez volt az a pont, ahonnan elindulhattak. Ezt a folyamatot láthatjuk a már említett Artur Sandauernél is:

a megszállás kirántott magányomból és összekapcsolt a társadalommal (még ha az már pusztulóban volt is); elhelyezett egy városrészben (még ha azt már lerombolták is)...⁵

Ugyanezt látjuk Aleksander Hertznel is, aki csak a háború után (amelyet az USÁ-ban élt át) döbben rá, hogy az elpusztított néphez tartozik. A probléma megjelenik Henryk Grynbergnél is, aki a háborút gyermekként élte át. Később „abszolút emlékezete” segítségével rekonstruálta háborús élményeit, és újraértelmezte azokat – ez lett élete és alkotásai mozgatórugójává. Művésze a szolidáris emlékezet megnyilvánulása, írásainak egyetlen témája a zsidóság. Ugyancsak a háborús szenvedéseknek tudható be, hogy megtalálta helyét a zsidó társadalomban az az Adolf Rudnicki, aki még a háború előtt kezdett el a zsidósággal foglalkozni írásai-ban (*Lato /Nyár/, 1938*), s aki legfontosabb műveit a holokausztnak szenteli. Julian Strykowski szintén saját zsidósághoz tartozásáról tesz tanúságot az írásaiban, és ezzel együtt meg akarja őrizni azt a zsidó világot, amely szinte egyik napról a másikra tűnt el.

A túlélők büntudata

A túlélők büntudata a holokausztról szóló háború utáni művek egyik legfontosabb témája. Az orvostudományban „a megmenekültek szindrómájának” nevezik ezt a jelenségegyüttest, amelyet többek között Hanna Krall írt le könyveiben. Lényege, hogy az egyén bűnösnek tartja magát csak azért, mert megmenekült. Ez a tudat érthetetlen kiválasztottságérzéssel párosul, és azzal a gyötrő tudattal, hogy a megmenekülés ára mások halála volt. Innen nézve az élet ténye maga válik bűnné, mert elvette másoktól az élet lehetőségét. Adorno a *Negative Dialektik* c. művében a megmenekültek életével kapcsolatban ír e gyötrő büntudatról, arról, hogy az egyént további életében:

⁵ Artur SANDAUER: *Zapiski z Martwego Miasta. Autobiografie I parabiografie*. In *Uó: Proza*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1974. 158.

szörnyű álmok gyötrik, azt képzelem, hogy már nem él, hogy 1944-ben elgázosították, és a további élete csak egy húsz évvel ezelőtt meggyilkolt ember kísértetének képzelése⁶

Azok, akik megmenekültek, nem mindig adnak hangot nyíltan büntudatuknak: ez az érzés olykor úgy jelenik meg, mint az írásra, a már nem élők emlékének megőrzésére irányuló késztetés; azaz a büntudat az alkotás hajtóerejévé válik. Időnként azonban nyíltan is jelentkezik, mint például Henryk Grynbergnél, aki úgy jellemzi magát, mint aki egyszerre él az élők és a holtak világában.

Adolf Rudnicki műveiben a bűn(tudat) más formát ölt: a kultúra alkotóinak felelősségeként jelenik meg. Az író humanistaként, az európai kultúra, a művészet és a fejlett civilizáció képviselőjeként érez felelősséget – hiszen mindezek az értékek sem tudták megakadályozni a holokauszt tragédiáját.

A szépirodalom arra tanított bennünket, hogy tiszteljük az embert. Mi meg mit láttunk nap mint nap? Egy olyan világot, amelyben az emberekből szappant, a lányok hajából matracot csinálnak. Olyan világot, amihez fogható nem létezik. Arról a világról, amely nekünk kijutott hétköznapiaként, soha azelőtt nem beszélt nekünk a művészet. A szépirodalom semmit nem produkált, nem tett semmit, amivel megakadályozta volna egy ilyen világ létrejöttét. [...] az irodalom nem teljesítette alapvető feladatait, vagyis bűnrészes volt, része volt a felelősségben.⁷

Rudnicki bizonyos értelemben előfutára volt azoknak a későbbi vélekedéseknek, amelyek szerint a holokauszt kifejezhetetlen, elmondhatatlan. Némiképp paradox módon azonban, noha Rudnicki meg van győződve arról, hogy a határhelyzetek tapasztalata leírhatatlan, mégiscsak a holokauszt lett az írói életmű elindítója.

A lengyel holokauszt-irodalom terjedelme és változatossága egyaránt rendkívüli: versektől a különféle személyes dokumentumokon át egészen a prózáig, a drámáig és az esszéig terjed. A korszak krónikásai, emlékirat- és naplóírói az okokra is kitérnek, belefoglalják műveikbe, mi az, ami miatt írnak. „A tapasztalat átalakítása tanúsággá” – ahogyan Jerzy Jedlicki fogalmaz –, és a hit, hogy a tanúságtételt egyszer majd elolvassák. Feljegyzik, megmarad a jövő nemzedékek emlékezetében, figyelmeztetéssé válik, és a tudás forrása lesz. Ezen túl, a lejegyzés értelmet ad a szenvedésnek és a halálnak. Tágabb perspektívából szemlélve a lejegyzés a folytonosság érzésének helyreállításához járul hozzá, egyszersmind bekapcsolódás az élet romjain kialakuló újabb élet körforgásába.

⁶ Theodor W. ADORNO: *Dialektyka negatywna*, przeł. K. Krzemieniowa, współpraca S. Krzemięń-Ojak, PWN, Warszawa, 1986. 509.

⁷ Adolf RUDNICKI: *Piękna sztuka pisania*. In *Uó: Opowiadania wybrane*. Wrocław, 2009. 136.

Az események nyomása olyan erősnek bizonyul, hogy egyfajta kényszer alakul ki a lejegyzésükre. Miközben az áldozatokat megfosztják maradék emberi méltóságuktól, és embertelen vegetálásra ítélik őket, az elkerülhetetlenül közeledő halál tudata mellett az irodalom a saját állapotukon való felülemelkedés gesztusává válik, lehetővé teszi a kultúrába való újbóli bekapcsolódásukat. Az írás révén az egyén ismét emberré válik, visszanyeri emberi identitását, és ez marad az egyetlen módja a belső szabadság kifejezésének – mindannak ellenére, amit az új, külső világ rendje parancsol.

A holokausztról szóló irodalmat nem lehet az irodalom szokásos mércéjével mérni. Az értékelés elmaradása, az esztétikai értékelés felfüggesztése mögött a holokauszt-irodalom morális dilemmája húzódik meg. Nem értékeljük esztétikai szempontból a hiteles tanúságtételeket (a személyes dokumentumokat), azonban az írói mesterség eszköztárát alkalmazó irodalommal (a „szépirodalommal”) kapcsolatban felmerül az értékelhetőség kérdése: megjeleníthető-e irodalmilag, fikcióként a szenvedés?

A holokauszt-irodalom, amely az áldozat-tanú-hóhér háromszóggal írható le, nagyon különös, zárt terület, ugyanakkor erős külső nyomás alatt van, két irányból is: a zsidó és a lengyel tapasztalatok felől. A perspektívák különbözősége, valamint a sorsok és tapasztalatok összehasonlíthatatlansága miatt – Jan Błoński szavaival – „ez az irodalom – kegyetlen szükségyszerűségből – egyetlenegy, de két hangon szól.”⁸

Adódna a holokauszt-irodalom kettős felosztása, amely kizárólag a közvetlen résztvevők kettős perspektíváját venné figyelembe; attól függően, hogy a szöveg szerzője áldozata vagy tanúja a holokausztnak, de ez a felosztás nem kielégítő. Az anyag belső rétegződése több szintű, magában foglalja az események közvetlen átélőinek, áldozatoknak és szemtanúknak a szövegeit, későbbi visszaemlékezéseket, illetve kortárs szerzőket is.

A holokauszt emlékeit leíró irodalom, akár „megkésett tanúságtétel” (e típus szerzőinek előbb le kellett küzdeniük magukban a pszichikai korlátokat), vagy évek múlva írott emlékezés, amely a hozzátartozók emlékét őrzi, vagy a saját múltjával néz szembe, hogy visszahozza az életbe a folytonosságot; vagy akár olyan művek, amelyek csak a túlélők életét mutatják be, akik nem találják a helyüket az életben a katasztrófa után, mert elpusztították a világukat, és elszakították őket gyökereiktől – mindez háborús irodalom a szó tág értelmében, ezek a szövegek máig élők, ellenállnak az időnek.

A holokauszt közölhetetlenségének motívuma, a szavak tehetetlenségének témája nemcsak a közvetlenül a szenvedésre reflektáló szövegekben jelenik meg, hanem a későbbi, irodalmi feldolgozásokban is. A holokauszt leírására egy olyan meggyőződés készíti az írókat, miszerint az addig ismert irodalmi kifejezésformák

⁸ Jan BŁOŃSKI: *Biedni Polacy patrzą na getto*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1994.

nem képesek átfogni ezt a problémát; hogy a társadalmi rend széthullása az összes addigi fogalom és kritérium széthullásához, ezzel együtt pedig az irodalmi mű eszközeinek inadekváttá válásához is vezetett. Gyakran vetődik fel egy általánosabb kérdés is, amely arra irányul, hogy van-e az irodalomnak joga a holokauszttal foglalkozni; joga van-e ahhoz, hogy irodalmi és művészi szempontok szerint dolgozza fel. Ezek az elgondolások egy tágabb szellemi áramlatba illeszkednek: az európai kultúra kritikájának folyamába, amely kritika szemrehányásokat fogalmaz meg, amiért a kultúra tehetetlen volt a holokauszt civilizációs katasztrófájával szemben. Ennek a kultúrakritikának szélsőséges esete az a vélekedés, amely szerint a holokauszt elkerülhetetlen volt, és az európai kultúra fejlődése immanens módon vezetett el odáig.

Az az érzés, hogy a létező irodalmi formák inadekvátak, olyan saját nyelv keresésére ösztönöz, amely által leírható a holokauszt egyedisége. A nyelv, a forma és a leírás módjának megválasztása gyakran nézőpontválasztás és egyben egy meghatározott világnézet kifejeződése is.

Általánosságban tekintve a dolgot, a kérdésnek két megközelítési módja van. Az általános tendencia a konvencionális művészi eszközök elhagyása volt az egyszerűség nevében. Ez a célként kitűzött egyszerűség vagy a legaszketikusabb, már-már „áttetsző” forma révén érhető el, ami gyakran nem-irodalmi, köznyelvi formákból merít; vagy pedig a forma „szétverésével”, tudatosan torz, az olvasó elvárásaira rácáfoló formával közelíthető meg.

Ezekkel a tendenciákkal áll szemben a hagyományos irodalmi formák tudatos választása. Ebben az értelmezésben a holokauszt nemcsak az európai kultúra fejlődésének végső következménye, hanem az európai értékektől való elfordulás is. Irena Maciejewska *Męczeństwo i zagłada Żydów w zapisach literatury polskiej* c. úttörő munkájának *Próza* c. fejezetében a következőt jegyzi meg:

A holokausztról szóló prózai művekben a szemtanúk beszámolóí, a szenvedés és a bűn e jegyzőkönyvei a legfontosabb elemek. Ezek jelölik ki a próza fejlődésének útját. Még a kifejezetten művészi prózáét is, amelyet hivatásos, és gyakran már korábban is elismert írók alkotnak.⁹

Az irodalomban (főként a prózában) a holokauszt emlékei között felmerül a fikciós és nem fikciós irodalom közötti határ kérdése; a közvetlenül írt feljegyzések, és a későbbi visszaemlékezések közötti különbség kérdése. A feljegyzések stílusa protokolláris, a tartalmuk mindig a tényekre támaszkodik.

A holokausztról szóló írások művészi igazsága nagyon különös módon megegyezik ezen írások nem-művészi igazságával, mert a legmélyebb ré-

⁹ *Męczeństwo i zagłada Żydów w zapisach literatury polskiej*. Wybór, opracowanie, wprowadzenie Irena MACIEJEWSKA. Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa, 1988. 21–22.

tegüket olyan tények feljegyzése adja, amelyek nem estek át alkotói beavatkozáson, sem irodalmi kozmetikázáson.¹⁰

Innen ered a hitelesség különleges jelentősége is, ami a háború kezdetétől fogva a mai napig érvényes, valamint a fikciótól a tények igazsága felé fordulás. A holokauszt-irodalomnak ez a része magában foglalja (a különféle személyes dokumentumokon kívül) a sajtóanyagokat, a rekonstruált emlékeket, valamint az áldozatokkal és a szemtanúkkal való beszélgetéseket.

Az irodalomkutató számára felvetődik a művészi próza és a személyes dokumentum, illetve a fabularizált emlékezés közti különbségtétel problémája. Külön problémakört alkotnak a háború alatti lengyel-zsidó kapcsolatok, a hamis papírokkal való bujkálás esetei, a zsidómentések, a besúgás és a zsidók szerepe a földalatti kommunista mozgalomban. Mindez összefügg a holokauszt morális következményeivel is.

A következő nagy tematikus csoportok köre szerveződik a holokauszt-irodalom:

- a háború előtti irodalomban megjelenő tiltakozás;
- kitaláltság: lét és topográfia (gettó, tábor, az árja oldal);
- az ember tárgyként kezelése, az emberi lét határai (ember a lágerben, „muzulmánok”);
- bujkálás (lengyel-zsidó kapcsolatok, rablások, besúgások, segítség);
- a túlélők dilemmái (gyökértelenség, identitás, bűntudat);
- irodalmi kérdések (az ábrázolás kérdése, a hagyományos eszközök adekvát-sága);
- az irodalom szerepe, az irodalom mint mint tanúság;
- kérdések a kultúráról: a kultúra és művészet kritikája;
- reflexiók az antiszemitizmusról;
- kérdések Istenről, töprengés a holokauszt értelméről;
- narratív stratégiák (kettős perspektíva: gyerek/felnőtt, töredékesség, ön-életrajziség, dokumentumok);
- az emlékezés problémái (lengyel és zsidó emlékek, a zsidó tapasztalat különlegessége, zsidó lét a holokauszt után).

A háború utáni lengyel irodalom politikai nyomás alá került, a kulturális politika hol szigorúbban, hol lazábban határozta meg a megengedett témákat és esztétikai normákat; ez vonatkozik a holokauszttal és az ún. zsidókérdéssel foglalkozó irodalomra is.

A kommunista hatalom viszonya a zsidó közösséghez – a változó politikai és ideológiai körülményektől függetlenül – az egész időszakban pragmatikus

¹⁰ Irena MACIEJEWSKA: *i. m.*, 20.

volt; a zsidóság kérdése sokszor kényelmes és hatékony eszköze volt a politikai taktikázásnak.

A háború utáni politika bizonyos elemeire, mint például az etnikai, vallási és kulturális kisebbségek iránt hirdetett toleranciára és a zsidó kisebbség támogatására, az antiszemitizmus hangzatos üldözésére (ami valójában ellentétben állt a ténylegesen követett politikával) úgy kell tekintenünk, mint az új politikai rendszer ideológiai kirakatának fontos építőelemeire. A hatalom tisztában volt e jelszavak hatalmas politikai-és propagandaerejével, főként a háború és a holokauszt után. Elsősorban a határon túli közvéleménynek és kormányoknak, illetve a lengyel értelmiségnek szánták őket.

A sztálinista politikai és ideológiai kurzus átvételével egyből kiderült, hogy a fenti jelszavak csak deklarációk voltak; az irodalomban ez az egyetlen kizárólagos, kötelező „új alkotói stílus” a szocialista realizmus általánossá tételével járt. A zsidóságot és a holokausztot érintő kérdéskör, mivel nem volt összhangban az új, kommunista rendszer építésével, szinte teljesen ki lett zárva a szocreál kultúrából. Ez azzal függ össze, hogy a lengyel társadalmi élet teljes sztálinizálása egyidőben zajlott az ún. kozmopolitizmus elleni harccal a Szovjetunióban, ami a sztálini rendszer nagyszabású újbóli konszolidációja volt; kiemelkedő helyet foglalt el a kozmopoliták elleni harcban egy agresszív antiszemita kampány. A lengyel kommunista párt hűségesen, bár némileg mérsékelt formában vette át a szovjet párttól az új kurzust. A lengyel hatalom képviselői az imperializmus elleni harcra helyezték a hangsúlyt, az antiszemita felhangokat tompítva, azokat ugyanis az aktuális társadalmi helyzetben szükségtelennek tartották. Mindenesetre azért kizárták a zsidó tematikát a kulturális életből. Az antiszemitizmushoz mint politikai eszközhöz később nyúltak: először 1956-ban, majd a „kis stabilizáció” viszonylag nyugodt időszak után, 1968 márciusában.

A lengyel kultúra (hiszen ez volt az egyik fő színtere) számára a fenti események óriási jelentőséggel bírtak. A zsidó témát érintő számos szerzőt és könyvet betiltottak, sok értelmiségi és író emigrált, köztük olyanok is, akiknek az életműve a zsidóság sorsával, és a lengyel-zsidó kapcsolatokkal foglalkozott. Másrészt 1968 márciusával elkezdődött a lengyel társadalom tudatának radikális átalakulása, ami a nyolcvanas évek változásaihoz vezetett, azután pedig a lengyel és az egész közép-kelet-európai politikai rendszer széthullásához. A minket foglalkoztató kérdésben is cezúra a '89-es év, innentől fogva kezdődik meg a történelem fehér foltjainak – máig is tartó – kitöltése, amelynek során számos munka született a lengyel-zsidó történelemről és a holokauszt eseményeiről.

Fordította: Balogh Magdolna

II. Portrék

GÖRÖZDI JUDIT

Magyar-zsidó írói identitások Szlovenszón

Szenes Erzi és Szabó Béla önéletírásai

A Csehszlovákia létrejöttkor a nullpontról induló ún. *szlovenszói magyar irodalom*¹ a megváltozott feltételek között új keretet jelentett a magyar irodalom művelésére² és az ittmaradt, hirtelen nemzetiségi helyzetbe szorult alkotók számára. A magyarországitól különböző társadalmi feltételek az 1920-as, 1930-as években szabadabb szellemi légkört képviseltek, emiatt sok baloldali és liberális értelmiségi (köztük sok zsidó származású) emigrált Csehszlovákiába hosszabb-rövidebb időre. Sokuknak volt fontos szerepe a csehszlovákiai magyar irodalom kibontakoztatásában és a provinciálisból való kiemel(ked)ésében (mások mellett Barta Lajos, Ignótus, Sas Andor, Mácza János, Balázs Béla, Gábor Andor, Antal Sándor, Benjámin Ferenc).³ Ezzel függött össze az is, hogy a *numerus clausus* 1920-as magyarországi bevezetése következtében nagyobb számú magyar zsidó diák tanult Prágában, köztük például a később egy szlovenszói irodalmi pályázaton (1931) regénydíjat nyert Bálint Aladár.⁴ A prágai magyar szellemi életet egyébként a szintén zsidó származású és zsidó témákat is feldolgozó Szenes Piroska írta le, aki a korszak szlovenszói magyar irodalmának jeles alkotója több más zsidó származású író és költő mellett, mint: Egri Viktor, Forbáth Imre, Vozári Dezső vagy a kétnyelvű (német, magyar) Neubauer Pál.⁵ A témával foglalkozó Turczel Lajos hívja fel a figyelmet arra, hogy „a zsidó származású írók meglepően nagy

A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének munkatársa.

¹ A terminus az 1919–1945 közötti időszakot jelöli, 1945 utánra a *csehszlovákiai magyar irodalom* megnevezés használatos az irodalomtörténet-írásban, 1990 után pedig inkább a *szlovákiai magyar irodalom*.

² Vö. FÁBRY Zoltán: *Írók és irodalom Szlovenszón*. In *Kúria, kvaterka, kultúra*. SVKL, Bratislava, 1964. 55–60.; FÓNOD Zoltán: *A kisebbségi irodalom kialakulása és korszakai*. In: *Tegnapki önismeret*. Madách, Bratislava, 1986. 35–51.

³ Vö. CSANDA Sándor: *Első nemzedék*. Tatran, Bratislava, 1968.

⁴ Vö. TURCZEL Lajos: *Bálint Aladár zsidó környezetű regénye*. In *Uő: Arcképek és emlékezések*. Madách–Posonium, Pozsony, 1997. 83–91.

⁵ Uő, uo. 83.

helyet foglaltak el írói közösségünkben”,⁶ azaz a két háború közötti csehszlovákiai magyar írók közösségében. A feljebb felsorolt élvonalbeliek mellett a „derékhadba” tartozóként említi a további alkotókat: Berkó Sándort, Földes Sándort, Jarnó Józsefet, Kaczér Illést, Lányi Menyhértet, Sándor Imrét, Sebesi Ernőt, Szenes Erzsit, Szabó Bélát.

Csak zsidó származású szerzőkkel foglalkozó szlovákiai magyar irodalomtörténet természetesen nincsen, az ilyen tárgyú tanulmányok is csupán részjelenségekre vonatkoznak. Némely alkotó bekerült az „egyetemes” magyar zsidó irodalomtörténeti munkákba, például a Komlós Aladár írásaiból összeállított magyar-zsidó szellemi történet 2. részében⁷ a korszak szerzői közül Berkó Sándor és Sebesi Ernő neve bukkan fel, Kőbányai János *A magyar-zsidó irodalom története* c. munkája Forbáth Imre, Sebesi Ernő, Szenes Piroška és Szenes Erzsiként említi.⁸ Többkevesebb figyelemmel mindannyiukat tárgyalja az általános (cseh)szlovákiai magyar irodalomtörténet; szerepelnek az akadémiai irodalomtörténet⁹ vonatkozó kötetében is (Sebesin, Neubaueren és a nőírókon, Szenes Piroskán és Szenes Erzsiként kívül).

Ez a besorolási egyenetlenség egyben a jelenség – a szlovákiai magyar zsidó irodalom mint olyan – érzékeny pontjaira is rávilágít. Az utóbbi évtizedben ugyanis több irányból kérdésessé vált maga a *szlovákiai magyar irodalom* kategória is, hiszen más és más halmazt jelöl, ha a szerzők születési vagy lakóhelye, esetleg intézményekhez kötődő tevékenysége (magyarországi vagy szlovákiai írószervezeti tagság, publikálás stb.) vagy az irodalmi téma, a nyelvi sajátosságok felől próbáljuk meghatározni.¹⁰ Ezt tovább bonyolítja a zsidó szempont felvétele. A nyelvi megközelítés nem jelent segítséget, hiszen magyar nyelven írt műveket vizsgálunk. Amennyiben az irodalmat szövegek összességének tartjuk, a biografikus megközelítés, vagyis a szerző származása, identitása sem tekinthető elégséges szempontnak. A tematikus-motivikus feltétel is csak nagyon erős megkötésekkel alkalmazható, hiszen egy-egy művön belül a zsidó téma, motívum, környezetrajz keverten szerepelhet mással, illetve megtévesztő lehet. Példaként említhetjük Heller Ágnes *A Pál utcai fiúk*-értelmezését¹¹ amely a nem zsidóként ábrázolt szereplők esetében is kimutatja a „tipikusan zsidó” életstratégiákat; vagy

⁶ Uo.

⁷ KOMLÓS Aladár: *Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig*. In: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba. Kivirágzás és kiszántás*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2012. Válogatta és kötetbe rendezte Kőbányai János. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1997/2009.

⁸ KŐBÁNYAI János: *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2012.

⁹ SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története VI*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

¹⁰ Vö. H. NAGY Péter (szerk.): *Disputák között. Tanulmányok, esszék, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról*. Fórum Intézet–Lilium Aurum, Somorja – Dunaszerdahely, 2004.

¹¹ HELLER Ágnes: *Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban*. In: TÖRÖK Petra (szerk.): *A határ és a határolt*. Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, Budapest, 1997. 349–362.

Nádas Péter *Emlékiratok könyvét*, amelyben Sanders Iván¹² a zsidó réteget fejt fel, Dobos István¹³ pedig ugyanennek a szövegnek a háttérében a keresztyén megváltástörténetet fedezi fel.

Az askenázi kultúra ezer éve c. kötetben közölt tanulmányában Régine Robin a nem zsidó nyelvű zsidó irodalom meghatározásának öt elméleti álláspontját sorolja fel: az első egyáltalán nem tekinti zsidó irodalomnak a más nyelveken írt szövegeket, a második kizárólag az írók etnikai-kulturális gyökereit veszi számításba, a harmadik a zsidó tematikát, a negyedik az alkotónak a zsidó közösségbe való és műveiben is hangot kapó beágyazottságát, az ötödik a zsidó irodalom archetípusainak a jelenlétét tartja kritériumnak.¹⁴

A magyar nyelvű zsidó irodalom mint irodalomtörténeti jelenség leírója és rendszerezője, Komlós Aladár életrajzi-pszichológiai szempontokat érvényesít. 1936-ban publikált *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet elé* c. alapvetésében elsődlegesen a szerző származását tartja meghatározónak tárgya körülhatárolásában, de másodlagosan azt is, „milyen fokú zsidóságból származik”, azaz mennyire asszimilálódott

a zsidó egyéniséghez való hűség és a nem zsidó környezethez való hasonulás harca milyen irányú és erejű feszültséggel töltötte meg a lelkét.¹⁵

Az asszimiláció számbavételét ennek az irodalomtörténeti jelenségnek a kapcsán a nyelvváltás indokolja, hiszen az hozzá egyáltalán létre ezt a sajátos formációt, valamint a belőle eredő és sok irányba ható inspirációkat. Turóczi-Trostler József 1941-es írásában egy írótipológia kidolgozását veti fel, amely az *asszimilatív* és a *disszimilatív* kategóriákkal számol mint olyan – a befogadó kultúrát a hozott zsidó kultúrával megtermékenyítő – alkotói helyzetekkel, amelyekből „az európai zsidó szellem [...] maradandó értékű és egyetemes érvényű” művei erednek.¹⁶ Kőbányai János *A magyar-zsidó irodalom története. Kivirágzás és kiszántás* (2012) c. nagyívű áttekintése a magyar-zsidó¹⁷ irodalmat a magyarországi zsidóság fokozatos gazdasági, politikai-társadalmi és szellemi térnyerésének és ezzel egyidejű (második) akkulturációjának szélesebb folyamatában tárgyalja (s mint ilyet a holokausztig

¹² SANDERS Iván: *Metakommunikáció haladóknak. Nádas Péter Emlékiratok könyvének zsidó olvasata*. In TÖRÖK Petra (szerk.): *i. m.*, 373–387.

¹³ DOBOS István: *Valaki figyel*. In BALASSA Péter (szerk.): *Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről*. Magvető, Budapest, 1988. 180–195.

¹⁴ Régine ROBIN: *Nem zsidó nyelvű zsidó irodalom*. In *Az askenázi kultúra ezer éve*. Kalligram, Pozsony, 2003. 492–500.

¹⁵ KOMLÓS Aladár: *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet elé*. In *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. *i. m.*, 75–81. Eredeti megjelenés folyóiratban: Libanon 1936/1.

¹⁶ TURÓCZI-TROSTLER József: *Zsidó író, zsidó irodalom*. In *OMZSA Naptár az 5702. (1941–42) évre*. Idézi: Kőbányai János: *i. m.*, 15–16. Idézet: 15.

¹⁷ *A magyar-zsidó irodalom kifejezés kötőjeles formája Komlós Aladártól származik.*

tartja szervesnek¹⁸). Álláspontja Komlós Aladár nyomán a magyar-zsidó irodalom fogalomkörébe rendel

minden zsidó által írt irodalma[t], minden zsidók által alapított és működtetett kulturális intézmény[t]. Ez egyszerre szociológiai és lelki feltétel. Az utóbbi a meghatározó, mivel a magaskultúra forrása a felszabadult lélek visszatükröződése és reprezentációja.¹⁹

Szabolcsi Miklós *A határ és a határolt* c. tanulmánykötethez írt bevezető írásában²⁰ a származással szemben a szövegi jellemzőket számba véve tekinti át, milyen szempontok szerint tárgyalták a magyar-zsidó irodalmat. Eszerint szempont lehet a *zsidó téma*, ezen belül a *felekezeti irodalom* vagy az ún. *mélyzsidó tartalmak* – ide tartozhat pl. a magyarországi helyzetre kevésbé jellemző misztikusság, esetleg a speciálisan zsidó érzékenység kérdése; de szempont lehet a *nyelv* (egyrészt a jiddis hatás, másrészt túlkompenzálásképpen a legklasszikusabb magyar nyelvhasználat) vagy a zsidó szerzőktől „túlképviselt” irodalmi irányzatok. Érdekes felvetése a magyar zsidó irodalomnak a nagy (egyetemes) zsidó irodalomtörténeten belüli tárgyalása, de ennek nyelvi akadálya van, hiszen abba jelenleg a héber vagy jiddis nyelvű műveket értik bele. Pedig, mint megállapítja: „Ezeket az irodalmi jelenségeket csakis kettős-hármas kötődés, ha tetszik, kettős-hármas identitás jellemezheti.”²¹ Szabolcsi Miklós megállapítása fokozottan érvényes a szlovenszkói helyzetre, amire az egyik választott szerzőm, Szenes Erzsi is reflektál.

Ami a legbensőmíg felkavar, ami a legmélyebben megfog, ami képzeletem a leginkább képes hevíteni, az magyar. A magyar irodalom, a magyar történelem, a magyar élet. S mindebből ki vagyok rekesztve. [...] S ezen kívül egy földrészen élek, ahol rab vagyok, mert zsidó vagyok. Zsidó és magyar, egyik is bűn, a másik is, a kettő együtt a legnagyobb.²²

Mindezzel azt vázoltam, amibe – mint a zsidó irodalommal alkalmoszerűen foglalkozó, tehát e vonatkozásban saját, a praxisban megméretett metodológiával nem rendelkező kutató – problémaként saját témaválasztásomkor ütköztem. A magam részéről a közép-európai nemzeti nyelveken írt zsidó irodalom jelenségeit kizárólag szövegszerűen tartom megközelíthetőnek olyan szövegek alapján, amelyek explicite magukon viselik szerzőjük zsidó háttérét. Vagyis a biografikus tényt és a vele kapcsolatos identitást elbeszélésbe fordított változatában, narratív összefüggéseiben vizsgálom, a narratív kategóriákra támaszkodva igyekszem elkerülni

¹⁸ Ld. KÖBÁNYAI János: *i. m.*, 117.

¹⁹ KÖBÁNYAI János: *A magyar-zsidó irodalom mint kérdés*. In *Uő: i. m.*, 19–31. Idézet: 19.

²⁰ SZABOLCSI Miklós: *Bevezető gondolatok*. In TÖRÖK Petra (szerk.): *i. m.*, 9–17.

²¹ Uo. 13.

²² SZENES Erzsi: *Napló 1938–42*. In *A lélek ellenáll*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 316.

az imagológia bizonytalanul mutatózó talaját, ami gyakran (és nem is feltétlenül megalapozottság nélkül) kifejtett vagy háttérnarratívát képező eleme a magyar zsidó irodalmat kategorizáló szakirodalomnak, de saját dolgozatomban hiteltelennek tartanám. Fontosnak tűnik azt is szem előtt tartani, hogy ezek a szövegek többes kötődésű identitást fejeznek ki, hiszen identitásunk minden esetben bonyolult struktúra. A nyelvet váltott zsidó alkotók esetében is, akiknél első pillantásra a zsidó és a magyar csoportazonosulás látszik relevánsnak, szerepet játszhat a multikulturális hagyományok/közeg hatása vagy a kisebbségi helyzet, a politikai/ideológiai elköteleződés, adott társadalmi osztályhoz tartozás, nemi szerepkörök stb.

Választott szerzőim a szlovákiai Nagymihályhoz (szlovákul Michalovce, Zemplén megye) kötődnek. Szenes Erzsi²³ (1902, Rajec–1981, Tel-Aviv) egy zsidó tanárcsalád gyermekeként ötéves korától élt ebben a kisvárosban, Szabó Béla²⁴ (1906, Nagymihály – 1980, Pozsony) itt született egy szegény sokgyermekes zsidó családban. Egymást jól ismerték, kapcsolatukat természetesen nem a zsidó származás,

²³ Költő, prózaíró, újságíró, a *Kassai Napló*, majd a *Prágai Magyar Hírlap*, a *Magyar Újság* szerkesztője volt; versei, cikkei megjelentek a *Nyugat*, a *Testvér*, a *Pesti Napló*, a *Pesti Hírlap*, a *Szép Szó*, a pozsonyi *Esti Újság* c. lapokban is. A szlovákiai zsidóüldözések elől Budapestre menekült, ahonnan 1944-ben Auschwitzba, majd Németországba deportálták. Hazatérte után Pozsonyban élt, majd 1949-ben kivándorolt Izraelbe, ahol újságíróként és előadóművészként dolgozott. Verseskötetei: *Selyemgombolyag* (Kassa, 1924), *Fehér kendő* (Budapest, 1928), *Szerelmet és halált énekelek* (Budapest, 1936). Próza-kötete: *Nyártól nyárig* (Budapest, 1943), Publicisztika: *Van hazám* (Tel-Aviv, 1956/1958). Irod.: CSANDA Sándor: *Szenes Erzsi*. In *Uő: i. m.*, 67–74.; FÓNOD Zoltán: *A társadalmi és „sorsköltész” megszólaltatói*. In *Uő: Üzenet. A csehszlovákiai magyar irodalom 1918–1945*. Akadémiai, Budapest, 1993. 130–135.; TÓTH László: „Nem vagyok többé azonos önmagammal...” In *Uő: Elfeleltt évek*. Kalligram, Pozsony, 1993. 64–69.; JABLONCZAY Tímea: *Nagymihálytól Jeruzsálemig*. *Szombat* 2014/6. [²⁴ Költő, író, újságíró, 1949-től nyugdíjazásáig a pozsonyi *Új Szó* szerkesztője, korábban szabósegédként vagy alkalmi munkákból tartotta el magát, sokat nélkülözött. Verseiben a társadalom perifériájára szorított szegények hangja szól, prózai munkáiban a kisvárosi zsidó gettóvilágot mutatja be. Verseskötetei: *Felszakadt gondolatok* \(Nagymihály, 1928\), *Pipacs* \(Kassa, 1929\), *Éhes vagyok!* \(Nagymihály, 1931\), *Érett szegénység* \(Nagymihály, 1935\), versválogatás: *Kenyér meg tej* \(Pozsony–Budapest, 1975\). Regényei \(mind Pozsonyban jelentek meg\): *Ezra elindul I–II.* \(1935\), *A menyasszony* \(1956\), *Mint szemünk fényét* \(1954\), *A család kedvence* \(1958\), *Ebek lázadása* \(1964\), *Évek sodrában* \(1967\), *Hűség* \(1968\), *Mindhalálíg* \(1972\). Ifjúsági regénye: *Marci, a csodakapus* \(1955\). Próza-kötet: *Az első ajándék* \(1951\). Publicisztika és vegyes kötetek: *Mocsár és láp helyén*, riportok \(1955\), *Napló 1956* \(1961\), *Párizsi ceruzajegyzetek*, útinapló \(1970\), *Nehéz búcsú* \(1981\). Irod.: *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona*. Főszerk. FÓNOD Zoltán. Madách-Pozsonium, Pozsony, 2004; CSANDA Sándor: *Szabó Béla*. In *i. m.*, 188–191.; TURCZEL Lajos: *Szabó Béla, a lírikus*. In *Uő: Portrék és fejlődésképek*. Madách, Bratislava, 1977. 56–61.; TURCZEL Lajos: *Szabó Béla fejlődése 1945 után*. In *Uő: Írás és szolgálat*. SVKL, Bratislava, 1965. 81–86.](http://www.szombat.org/kultura—m uvezstek/nagymihalytol—tel—avivig/Letoltve: 2015. január 28.</p></div><div data-bbox=)

hanem a közös irodalmi érdeklődés határozta meg.²⁵ Mint visszaemlékezéseikből kiderül, a művelt, irodalmi sikereket is magáénak tudható Szenes Erzszi segítette az autodidakta szabósegéd Szabó Béla irodalmi tájékozódását, indulását, sőt esetenként megélhetését is.²⁶

Mindketten a két világháború közötti időszakban hozták létre életművük jelentősebb részét, ez Szenes Erzszi esetében szinte a teljes életművet jelenti (később, 1956-ban már csak egy tárcakötetet adott ki Tel-Avivban), Szabó Béla esetében pedig esztétikai vonatkozásokat (*Ezra elindul* c. regény 1935, *A menyasszony* c. regény 1938 – folytatásos folyóirat-megjelenésben), hiszen ő a második világháború után is produktív volt, nagy lendülettel kapcsolódott a (cseh)szlovákiai magyar szocreál sematizmustól²⁷ sem mentes áramába.

Az irodalomtörténet egyiküket sem tartja számon a szlovenszkói magyar irodalom meghatározó szerzőjeként, de a kortárs kritika részéről kaptak figyelmet. Szenes Erzszi költészetét például Komlós Aladár, Ignotus, Fábry Zoltán, Radnóti Miklós méltatta,²⁸ kiemelve rövid szabadverseinek őszinte asszonyi hangját, dísztelenségét, formafegyelmét. Szabó Bélának inkább a bírálatból jutott, amit mégis értékelték művészetében – pl. Egri Viktor, Fábry Zoltán²⁹ –, az a szociális téma és a kisvárosi gettóvilág ábrázolása. Szabó Bélát mára teljesen elfelejtették, de Szenes Erzszi munkásságára újra felfigyeltek: *A lélek ellenáll* c. kötetét, amelyben az általam is elemzett *Napló* is szerepel, nemrégiben Jablonczay Tímea értelmezte újra nőirodalmi és önéletrajz-elméleti szempontok alapján.³⁰

²⁵ Mint Szenes Erzszi jegyzi le *Naplójában* 1939 nyarán: „Sz. B.-nek írom: – mirajtunk, úgy látszik, nem változtat semmi, ez a méreg, az irodalom, a mi orvosságunk, dajkánk, anyánk, mindenünk.” (36.)

²⁶ Ld. pl. Szabó Béla önéletrajzi írásaiban: *Anyám pénzt kér; Tanítok és tanulok; Viszonylagos nyugalom*. In Uő: *Az élet peremén*. Szlovákiai Szépirodalmi Könyvkiadó, Bratislava, 1959. 34–39.; 40–46.; 58–62.

²⁷ „...*Mint szemünk fényét* című sematikus riportregénye Szabónak, s egyszersmind a szlovákiai magyar irodalomnak egyik legkevesébé sikerült alkotása.” CSANDA Sándor: *Szabó Béla*. In: *i. m.* 189.

²⁸ KOMLÓS Aladár: *Magyar költészet Szlovenszkón. Nyugat* 1926/17. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00402/12467.htm> Letöltve: 2015. január 28; IGNOTUS: *Szenes Erzszi: Fehér kendő. Nyugat* 1927/22. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> Letöltve: 2015. január 28; FÁBRY Zoltán: *Nőíró Szlovenszkón. (1926)* In: *Kúria, kvaterka, kultúra. i. m.*, 61–65. RADNÓTI Miklós: *Szenes Erzszi új versei. Nyugat* 1936/6. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> Letöltve: 2015. január 28;

²⁹ EGRI Viktor: *Érett szegénység. Nyugat*, 1935/8. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18791.htm> Letöltve: 2015. január 28; FÁBRY Zoltán: *Egy nem mindennapi könyv*. In *Harmadvirágzás*. SVKL, Bratislava, 1963. 93–100.

³⁰ JABLONCZAY Tímea: *Megtalált identitás (?) Szenes Erzszi: A lélek ellenáll*. In DOBOS István, BENE Sándor (szerk.): *A magyarságtudományok önértelmezései. A doktoriskolák II. Nemzetközi konferenciája, Budapest, 2008. augusztus 22–24.* Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2009. 87–95. <http://mek.oszk.hu/07600/07689/html/index.htm> Letöltve: 2015. január 28.

A két szerzőtől választott önéletrajzi szövegekben az elbeszélők önnön életére (pontosabban életrajzszakaszára) érvényesített narratív stratégiákat, továbbá az életelbeszélés távlatát, valamint az így képződő narratív identitást igyekszem értelmezni. A narratív identitás elméleteinek azon tapasztalatából indulok ki, hogy minden életelbeszélésnek van az elbeszélő identitására vonatkozó tétje is.

A történetnek [...], amit az egyén önmagáról megfogalmaz, kitüntetett jelentősége lesz énjének kontinuitása, egysége, integráltsága és identitásának egyéb minőségei szempontjából.³¹

Az önéletrajzi szöveg ebben az értelemben tehát nem csupán lenyomata valami megtörténtnek, hanem identitás-helyreállító/-megerősítő/újraalkotó szereppel is bír, ami a narratív megalkotottságban teljesedik ki. A vizsgált szövegeket tehát abból a szempontból közelítem, miként reprezentálják az én-elbeszélőt, akinek a szerzővel való azonosságát a paratextusok és a metatextusok igazolják. Szenes Erzsí szövege eleve önéletrajzi műfajú, az önéletrajziséget továbbá a szerző által jegyzett előszó is aláhúzza. Szabó Béla *Az élet peremén* c. kötetének önéletrajziségét az életrajzi történések (helyszínek, dátumok, létező személyek) ellenőrizhetőségén túl a metaszövegek egyértelműsítik, sőt az első regényében feldolgozott „életanyag” folytatásának tartják: „*Az élet peremén* (1959) mintegy folytatása az *Ezra elindulnak*, de még inkább naplószerű és életrajzi jellegű.”³²

Szabó Béla ennek az írói naplónak igen sok anyagrészletét beolvasztotta már a regényeibe, elsősorban a hangsúlyozottan önéletrajzi jellegű *Ezra elindulba*. [...] A most könyv alakban megjelent írói napló az önéletrajzi jellegű vagy önéletrajzi vonatkozásokat tartalmazó regények hiteles élményanyagát, dokumentációját mutatja be.³³

Szenes Erzsí *Naplója* 1939–40–41-ben keletkezett, egy bádogdobozban elásva élte túl a háborút, nyomtatásban 1966-ban jelent meg a Szépirodalmi Kiadó gondozásában. Azt az időszakot tárgyalja, amikor a különböző országos, megyei és helyi rendeletek következtében megállíthatatlan fokozatossággal szűkült a zsidók élettere a szlovákiai Nagymihályon. Az előszóban a szerző arról is beszámol, hogy a napló folytatása, amely az 1941 májusától 1942 decemberéig, Szenes Erzsí Magyarországra szökéséig terjedő időszakot ölelte fel, elveszett.

Az életelbeszélés tekintetében tehát többszörösen is töredékes anyaggal van dolgunk, a töredékesség egyrészt magából a műfajból adódik, hiszen a folyamatos, naponkénti lejegyzés miatt hiányzik a retrospektív tekintet, amely valamiféle

³¹ LÁSZLÓ János: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2005. 115.

³² CSANDA Sándor: *Szabó Béla*. i. m. 190.

³³ TURCZEL Lajos: *Szabó Béla útja írói naplója tükrében*. In: *Írás és szolgálat*. i. m., 77.

(záró)pontból egybelátná az eseményeket, másrészt maga a publikált napló is csupán része a teljes naplónak.

Fontos viszonyítási felület viszont az a háttérnarratíva, amihez képest a szöveg íródik. Az elbeszélőt ugyanis kényszerű bezártsága, a dúló háború tudata, egy vállalhatatlan eszme terjedése készletbeli gondolatai lejegyzésére, az első lapokon olyannyira magának szólóan, tehát konkrét tények reflektálása nélkül, hogy a történeti háttérnarratíva ismerete nélkül csupán az emberi kiszolgáltatottságnak, a szellem tehetetlenségének egyetemes vonatkozásait érthetnénk meg. Amely sajátosság azonban mégsem csak a napló címzettségének a kérdésével függ össze, hanem írásstratégiát is jelent: *a lélek ellenállását* – ahogy Szenes Erzsébet fogalmaz –, a kultúra, a gondolkodás, a művészet létjogosultságába és értelmébe vetett hit fenntartásának a szándékát – éppen a megtörtént borzalmak ellenében. E stratégiából adódik például, hogy a szöveg sok reflexiót tartalmaz az irodalomról, íróársakról, az alkotási folyamat kérdéseiről, olvasmányélményekről.³⁴ Érdekes megfigyelni azt is, hogy e stratégia a külső (történeti) események durvulásával (zsidókra vonatkozó esti kijárási tilalom, kiköltöztetések, sárga csillag viselésének kötelezettsége) gyengül, a háttérnarratíva mozzanatai fokozatosan a bejegyzések részévé, sőt helyenként tárgyává válnak.

Minden önéletírás önprezentáció. Ha Szenes Erzsébet szövegéhez az *én* egységének és azonosságának kérdéseit az élettörténeti elbeszélésből magyarázó narratív pszichológia egyik tétele felől közelítünk, amely szerint az élettörténetnek célja az is, hogy olyan identitást segítsen létrehozni, amely az elbeszélő „belső állapotait és életvezetését tartja egyensúlyban”³⁵ akkor domborodik ki annak jelentősége, hogy a szerző íróként, gondolkodó értelmiségiként, tájékozott kultúrlényként szerepel saját elbeszélésében. Éppen a kényszerűen beszűkült lehetőségek ellenére (amelyek a szlovenszói kisvárosi helyzetből is adódtak). „A csirkékre kell gondolnom a ketrecben: ilyen szűk ketrecbe jutottam” – írja 1939-ben, naplója első bejegyzésében, s naplóírása e ketrec tágítását szolgálja. A napló utolsó előtti bejegyzésében 1941 májusából, amikor a szűket még sokkal szűkebbre szorították a különféle zsidóellenes intézkedések, a megtöréssel szemben szintén a szellem erejét vallva, nem utolsó sorban a varsói gettó „*magas színvonalú*” szellemi életén fellelkesedve buzdítja magát:

Magam is nemegyszer csodálkozom ezen az erőn, kimeríthetetlen tartalékaink vannak. Lelkünk, szellemünk egyaránt edzett és erős, évezredek óta taposnak rajtunk, s amit kisajtoltak belőlünk, az ellenállás ereje, olyan tüzes, éltető, mint az engedi bor, melyről az Énekek éneke beszél. (333.)

³⁴ Jablonczay Tímea mutat rá, hogy az olvasmányélmények *Napló*-beli felidézése a hüpomnémata funkciójával bír, és „a felé hajoló szubjektum szétszóródását [...] akadályozza meg.” JABLONCZAY Tímea: *Megtalált identitás (?)*. i. m., 91.

³⁵ LÁSZLÓ János: i. m., 28.,

Ez az idézet már érinti a csoportazonosulás kérdéskörét. A szöveg végéről származó idézet teljes azonosulást mutat a zsidósággal. A naplóírás folyamatában azonban tapasztalható elmozdulás e tekintetben.³⁶ A második naplóbejegyzés (1939. VIII. 13.) egy zsidó ünnepre, a jeruzsálemi Szentély pusztulására emlékező böjt napjára esik. A szöveg a zsidó vallást és tételeit ismerő, az Ótestamentumot forgató személynek mutatja az elbeszélőt. Jeruzsálem pusztulása Európa pusztulását hívja elő benne: „Mit kéne tenni – imádkozni, böjtölni, könyörögni? Hogyan nyerjem meg az Egek Urát?” (37.) – írja eksztatikusan. Az európai értékek széthullásának tragédiáját a zsidó nép szétszórását előidéző történelmi csapás párhuzamaként éli meg, minthogy ezt is, azt is sajátjának tartja. Ráadásul az európai értékek a számára – amint erről szövegszerűen is nyilatkozik – a magyar kultúrában, elsősorban a nyelvben, irodalomban konkretizálódnak.

A zsidó szerzők által nemzeti nyelveken írt irodalom fentebb említett többes kötődésével a *Napló* elbeszélője is foglalkozik: a kérdés azonban már ettől a második naplóbejegyzéstől kezdve konfliktusként jelentkezik. Hiszen a zsidósághoz és a magyarsághoz való természetes kötődését folyamatos támadás éri: s nemcsak a politika részéről, hanem a magyar társadalom, sőt az írástudók részéről is.

Kortársaink és barátaink csaknem kivétel nélkül eladtak bennünket. De legalább hallgatnának, de beszélnek, legalább ne írnának, de írnak. (38.)

A természetes kettős kötődést – amit a szociálpszichológia terminológiájával úgy fejezhetünk ki, hogy az egyén mindkét csoportot „mi”-ként éli meg – a kirekesztettség tapasztalata 1940 decemberére már „ők”-re és „mi”-re változtatja, fájdalmas hasadást indít, noha, mint vallja:

Mióta eszméletem bírom, semmi sem drágább, fontosabb nekem, mint a magyar szó. Gyerekkorom óta a szótár a bibliám. Szavakkal játszom, magyar szavakkal, erre tettem fel az életem. Mit adhatok még, s mit kívánhatnak még tőlem? Ha a zsidók nem beszélnének ebben a városban magyarul, aligha lehetne már magyar szót hallani. A zsidóknak ismételten eltiltják a magyar beszédet, de hiába tiltják el. (177–178.)

Az identitás ilyenén hasadása tematikusan is tetten érhető, a szövegben folyamatosan kapnak hangsúlyt a zsidó témák, amit feltehetően az elbeszélőnek a

³⁶ Jablonczay Tímea hívja fel a figyelmet arra, hogy Szenes Erzsike két háború között született műveiben „[a] magyar és európai irodalmi önreflexív elemek mellett a zsidó bibliai, rituális és irodalmi hagyomány az önmeghatározás és önkifejezés szerves része lesz, nem csupán stílus-elem. Ennek azért is van külön jelentősége, mert Magyarországon a cionizmus az irodalmon belül nem nagyon jelenik meg.” JABLONCZAY Tímea: *Marginalizáltság és határkezelés. Az identitás kereszteződései Szenes Erzsikénél*. *TNTeF = Társadalmi Nemek Tudománya* 2014/2. 18–36. Idézet: 24. <http://tntefjournal.hu/vol4/iss2/jablonczay.pdf> Letöltve: 2015. január 28.

külső – konkrét eseményekből, intézkedésekből eredő – impulzusokra adott belső válaszaként kell értelmeznünk, azonban mindenképpen jelzik az identitás-helyreállításban vagy identitás-újrakonstruálásban érdekelt elbeszélés hangsúlyainak áthelyeződését.

Ebben a vonatkozásban érdekes lehet a hazafelfogás változása, amely 1939. augusztusában egy fájdalommal telden is érzelmes „magyar haza”-vallomással indul³⁷ s noha az érzelmesség jócskán lekopik a fogalomról, mégis távlatként, az elszökés vágycéljaként az elbeszélés végéig fennmarad. 1941. március 14-én például arról ír, hogy elterjedt a hír a magyarok bejöveteléről, ironikusan szólva: a magyar haza házhoz jöveteléről. Ekkor az elbeszélő így fogalmaz:

Megváltás az sem lenne, de legalább kijutnék a ketrecből. Kitehetem a lelkemet, az ő szemükben „csak zsidó” leszek; s hogy énekeltem én is magyarul, az elől majd bedugják a fülüket. (263.)

A napló írását erőszakosan szakította meg 1941. május 12-én egy házkutatás, amely során „gyanús” irodalmat kerestek Szenes Erzsi családjának a házában. A naplót attól való félelmében ásatta el, közli a könyv előszavában, hogy szabad véleményt és gondolatokat tartalmazván ne hozzon bajt szeretteire. A napló elbeszélésébe foglalt életnarratíva tehát megszakad, az identitás további alakulásáról, változásairól csak a szövegen kívüli anyagból, más szövegekből kaphatunk jelzést. E vonatkozásban két szöveget említenék a hazafogalomhoz kapcsolódva.

Az egyik *A halott József Attilához* c. vers, amely a *Napló* függelékében jelent meg. A végéről idézek: „De hozzám e föld / halálomban sem lesz édes, / csak mostoha. / Én nem találok itt haza soha.” (379.) A másik a *pregnans* címet viselő önéletrajzi tárcakötet, a *Van hazám*, a szerző egyetlen háború után írt könyve, amely Szenes Erzsi 1949-es Izraelbe történő kitelepülését, ottani beilleszkedését dolgozza fel. Az új hazát üdvözlő, elfogadni törekvő lelkes hangnem (a műfaji jegyeken túl is) felveti annak gyanúját, hogy a kötet narratívájának az identitás újraalkotása is tétje.

A tárcákban elbeszélte narratíva identitásképleteit a *Naplóéival*, valamint a szerző költői művével Jablonczay Tímea vetette össze, hangsúlyozta az életmű darabjainak motivikus és intertextuális egymásba ágyazódását, egymásban tükröztetését, valamint egymásban továbbépülését. Tanulmánya *transznacionális feminista* megközelítésből vizsgálja az életművet, elsősorban az identitáskeresztetődések (magyar és európai irodalmi hagyományok, zsidó etnikai-vallási gyö-

³⁷ „Magyar népmeséket olvastam egész délelőtt [...] Gondolataim amúgy is ott járnak folyton-folyvást a magyaroknál: hogyan értem mindazt, ami történik, hogyan magyarázzam? [...] Tiltakozom és perlekedem, ezer és egy érvet hozok fel: megrugdalhatok ezerszer, megtagadhatok százszer, kiáltom: aztán lecsillapodva így felelek: – ez mind eltűnik majd, az iszap lesz, s ami majd feltör, kristályos tiszta víz lesz, s szívemben most csak egyetlen méltó hang van, egyetlen szó, mellyel eltelek, mely egészen betölt: Hazám!” (43.)

kerek és irodalmi tradíciók, többszörös kisebbségi pozíció), illetve a mozgásban tartott identitás (az „otthonalanság otthonossága”, női határ- és szerepátlépések) kategóriái segítségével elemzi.³⁸

Másik példaanyagom Szabó Béla *Az élet peremén* c. önéletrajzi prózakötete. A kötet ugyan csak 1959-ben jelent meg Pozsonyban, de az egyes szövegek a keletkezés idejének és helyének a megjelölésével is el vannak látva. Az első szöveg visszatekintés, mintegy előtörténete az íróvá válásról szóló nagy narratívának, ebbe illeszkedik a többi, az 1930 októberétől 1938 októberéig terjedő időszakot felölelő, helyenként régebbi élményeket felelevenítő írás is. Noha a paratextusok sugallnak némi naplószerűséget, pontosabban a lejegyzés aktuális, reflektálatlan megtörténtét, az egyes szövegek mégis lekerekített történetek, azaz narratíván szerkesztettek. Ez különösen jellemző az önéletrajzi narratívába ékelt – egy-egy érdekes sorsot, figurát felvillantó, vagy egy-egy társadalmi hangulatot megragadó – írásokra, amelyek a tárcanovella műfajához állnak közel.

A narratív szerkesztettség egyik fontos jegye a történetperspektíva, s minthogy énelbeszélésről van szó, a történetperspektíva megegyezik azzal a távlattal, amely felé az identitása megszilárdításában érdekelt elbeszélő tart. E tekintetben két identifikációs mintát emelnék ki Szabó Béla szövegeiből: az elbeszélő mint *öntudatos proletár*, az elbeszélő mint *író*. Ezek valamennyi történetének a középpontjában állnak, szóljanak bár a fojtogató kisvárosi közegből való elmenekülésről, az éhezés vagy a munkásrobot egymást váltó időszakairól, a publikálás küzdelmeiről, az értelmiségi körbe való bekerülés nehézségeiről, a szocialista eszmékkel ismerkedésről, személyes konfliktusokról, irodalmi kudarcokról és sikerekről.

A proletár mivolt felvállalása rögtön az elbeszélést indító, az otthon elhagyását alapozó konfliktus tárgya: az apa nem tűri a vallástalan kommunista eszméket, a fiú pedig hamisnak, szűk látókörűnek tartja a szegény ember részéről ezt az elutasítást. Az elbeszélő számára ez az – eleinte homályosan elképzelt, később némi tudással is megtöltött – szocialista eszmei keret adja a tartást, a gondolati kapaszkodót kiszolgáltatott élethelyzeteiben (pénzkérégetés, munkakeresés, a mindennapi életfeltételek biztosításával járó megalázkodás), s ez nyújtja az erőt pökhendi büszkeségéhez is, amikor ajtókat csap be maga mögött (és előtt). Az epizódok cselekményének is ismétlődő felépítése, hogy a hős (elbeszélőnk) érvényesülést keres, lehetőséget kap, helytáll, majd egy önérzetét sértő konfliktus során proletár öntudata kerekedik felül, amit a következményekre (éhezés) fittyet hányva vállal, s így erkölcsi diadalt arat. Az énelbeszélés narratíván (az elbeszélésnek az eseményeket és a szereplői motivációkat újrastrukturáló lehetősége által) szolgáltat morális igazságot: ez gyakran az adott vitapartnernek (pl. főnöknek) szóló replikában fogalmazódik meg, vagy saját szölamában fejt ki az elbeszélő.

³⁸ JABLONCZAY Tímea: *Marginalizáltság és határkezelés*, i. m.

A *bátor szegénylegény* narratív séma az *öntudatos proletár* azonosulási mintát cselekményesíti a történetekben, valamiféle „csakazértis-magatartást” képvisel:

Ha az ember szegény, ritkán marad meg annak, akinek tulajdonképpen lennie kellene, ritkán tudja megőrizni alaptermészetét, a körülmények éppúgy leigázzák, mint a vadállatot a ketrec meg a korbács. (63.)

A proletársors bemutatásának hangsúlyos eleme az *éhezés*, illetve a jóllakás lehetősége, ami sokszor az elbeszélés témája, máskor az elbeszélő cselekedeteinek motivációja, és egyben alakítója a történet menetének is, de narratíván nem értelmezhető helyzetben is előjön (pl. számba veszi, éppen evett-e vagy sem, milyen meghívásokat kapott stb.). Szövegbeli és a szövegen túlmutató funkcióját az elbeszélő így határozza meg:

... a kövérek nem írnak az evésről. Ők egyszerűen esznek és isznak. Nekem ez sajnos nem adatott meg, így hát írok róla, és nemcsak magamnak, hanem másoknak is étvágyat csinállok. Az az érzésem, ha egyszer mindenkinek megjön az egészséges étvágya, akkor majd tesznek valamit, hogy étvágyukat kielégítsék. (186.)

Irodalmi ambíciói kiteljesedésében is szerepet játszik az éhség, pontosabban az éhség tapasztalatának versbeli megszólaltatása. Az egyik első verspublikációjának történetét elmesélő, 1931 áprilisában keltezett részben az elbeszélő így kapcsolja össze proletárságát írói mivoltával:

... csak a zsebemben lapuló versek voltak az enyéim, a sajátjaim, árukat keservesen megfizettem, senki más nem írhatta őket, csak én. E téren, az éhség hirdetésében [...] verhetetlen voltam. (52.)

A szabósegédből költővé-íróvá válás küzdelmei képezik az elbeszélés valódi tárgyát. Turczel Lajos egyenesen írói naplónak nevezi a kötetet, amelyben

Szabó Béla hosszú és hányatott írói indulásának kínzó vágyait, szellemi és szociális vívódásait, lelki harcait, meg hasonlásait, belső és társadalmi hiányérzeteit írta³⁹

meg. A szubjektív elbeszélésből kirajzolódik a korabeli kassai, pozsonyi, prágai, budapesti lapszerkesztőségek működése, az egyes szerkesztők, írók, irodalom-szervezők alakja, az értelmiségi mozgalmak (pl. Sarló) belső élete, nyitottságuk, illetve tartózkodásuk az agrárszakadt, autodidakta poétával szemben, aki köztük akar tartozni. Az elbeszélő önértelmezésének kétségbevonását példázza

³⁹ TURCZEL Lajos: *Szabó Béla útja írói naplója tükrében*. In *Írás és szolgálat*. i. m., 76.

az a jelenet, amikor az éjjeli menedékhelyen egy munkanélküli pincérnek jó irodalmat ajánl: „Ugyan kérem, maga szabósegéd, mit ért maga ilyesmihez” (120.) – fogalmazza meg az a sokak tekintetéből ismert véleményt. Az elbeszélő írói identitásának bizonytalansága azoknak a reflexióknak a háttérében is jelen van, amelyek arról szólnak, miért akar író lenni.

Szabó Bélának ebben az 1930-as évekbeli életszakaszát tárgyaló könyvében az önéletrajzi elbeszélő érdekes módon kevésbé foglalkozik a zsidóságával. Pedig a szerző ez idő tájt írt regényeinek választott témáját, természetes világát alkotja a kisvárosi szegény zsidó környezet, sőt a zsidó identitáshoz való ragaszkodás kérdése, illetve mértéke, ami – a kritika által *Az élet peremén* előzményének tartott – *Ezra elindul* c. regény tárgya. Az *Ezra elindul* egy olyan iskolai jelenettel kezdődik, amelyben a gyerekeknek be kell diktálniuk vallásukat a magyar tanító-nak, vagyis idegen közegben kell vállalniuk identitásukat, dönteniük e vállalásról. A nevelődési regény aztán e vállalás különböző stációit, fokozatos átértelmeződését, tapasztalatok általi felülírását beszéli el. Az önéletrajzi kötet több motívuma összecseng a regényével (pl. az utcán fekvő döglött ló motívuma), viszont zsidó származását az elbeszélő a prózakötetben csupán imitt-amott jelzi. Még a téli reggeli templomba menést elmesélő történetben sem említi, hogy a templom, ahová apjával együtt megy, milyen templom (63–66.); vagy az első világháború alatt Lengyelországból érkező menekülteket is körülírással jellemzi: egy szakállas apáról és parókás anyáról (94.) beszél. Felvetődik az 1959-ben megjelent kötet anyagának utólagos zsidótlanító „kozmetikázása”, amire semmilyen irodalomtörténeti adat sincs, a gyanút mégis erősíti egy szöveghely: *A fehér ló* c. írásban egy kislány a döglött lovat sajnálva kérdezi, lesz-e a lónak mennyországa, és azt a furcsa, a szöveg alapján indokolatlan és értelmezhetetlen választ kapja, hogy nem, „mert a ló nem zsidó” (95.). A történetet az *Ezra elindul* c. regény is feldolgozza, ott a kislány kérdése logikusan következik azokból a dilemmákból, amelyekben a zsidó iskolában és apjától hallott világmagyarázatot próbálja összeegyeztetni gyermeki tapasztalásával.

Teljes elhallgatásról *Az élet peremén* narratívájában sincs szó, a zsidó kapcsolat azért megjelenik a szövegben (egyetlen helyen), amikor az elbeszélő közli, hogy öccse tanít apja helyett a zsidó iskolában (100.). Továbbá az utolsó írás utal még azokra a történésekre, amelyek a készülődő háború atmoszférájában a zsidókat fenyegetik. Az utalás kibontása azonban az olvasóra marad, a történelemből ismert háttérnarratívára hagyatkozhat, anélkül a kötet történetíve az otthont elhagyó lázadó világba menekülésétől a tapasztalatokkal felvértezett hazatérés belátásáig vezeti csupán: az elbeszélő ugyanis nem tesz említést sem saját zsidóságáról, sem a kort jellemző egyéb zsidó összefüggésekről, zsidóellenes intézkedésekről (talán éppen az 1959-es kiadás zsidótlanító gesztusa eredményeképpen). Az írás az elbeszélő hazautazását tárgyalja, az övével való azonosulást. 1938 októberében írja:

Haza kell mennem, most már nem annyira magamért, mint édesanyámért és testvéreimért. [...] eltökélt szándékom, hogy sorsukat vállalom: ami velük történik, teljesedjék be rajtam is. (343.)

Az írás zárlata (amely egyben a kötet történetperspektívái szempontjából is meghatározó) a vészjósló történelmi eseményektől mégis a nehezen kivívott írói identitást félti:

Ki tudja, írok-e még valaha? [...] Testem minden porcikájával éreztem, írói terveim, szándékaim mint zsugorodnak össze. Az irodalmat, az emberi szellem legdrágább kincsét még a magánügy sivár lehetőségeiből is száműzték. (349.)

Szenes Erzszi és Szabó Béla önéletrajzi szövegeiben azt vizsgáltam, hogy az önmagukról megfogalmazott elbeszélésük milyen narratív identitás létrehozásában érdekelt. Az életrajzi tények sok hasonlóságot mutatnak. Mindketten egy szlovákiai kisvárosból származó magyar zsidók, mindketten ugyanannak a kornak a gyermekei, mindketten írók, életük egy időszakban össze is ért. A nagyjából harmincas éveikben írt önéletrajzi szövegeik már jelzik azokat az identifikációs értékeket, amelyek később életük alakulásában is meghatározóak voltak. Szenes Erzszinél ez a zsidó mivolt konzekvens felvállalása, Szabó Bélánál pedig a szocialista íróvá válás, ugyancsak ennek konzekvenciáival.

Hogy mit jelent ez a nemzeti nyelveken írt közép-európai zsidó irodalom, jelen esetben (szlovenszkói) magyar zsidó irodalom mibenlétére vonatkozóan? Talán csak azt, hogy ahány író és életmű, a kérdésre majdhogynem annyi válasz.

Gejza Vámoš, a két háború közti szlovák irodalom letört ága

A próza-és drámaíró Gejza Vámoš (1901–1956) mind sorsa, mind pedig az addigi szlovák irodalom és kultúra hagyományától lényegesen elütő életműve okán a két háború közti szlovák irodalom egyik legérdekesebb alkotója. Filozófiai és természettudományos látásmódja ösztönzően hatott irodalmi működésére. Elutasította az olyan, hagyományosan a társadalom tartóoszlopainak tekintett intézményeket, mint a vallás, a család vagy a tekintélyelv.¹ Nyíltan írt korábban tabunak számító témákról, például a szexualitásról és a nemi betegségekről. Foglalkozott a nőkérdéssel és a zsidóság asszimilációjával. Az élet beteges, sőt patológikus aspektusaira irányította a figyelmet, eközben egy olyan univerzális elvet keresett, amely egyesíthetné a világot. Az új világ és az új ember iránti elkötelezett vágya magyarázza, hogy folyamatosan kritizálta a társadalmi viszonyokat, sőt magának az univerzumnak a rendjét, a teremtést is. Ez magyarázza, hogy kevésbé kötődött a hazai művészeti irányzatokhoz, jóval több köze volt az olyan európai művészeti áramlatokhoz, mint a dekadencia, a naturalizmus és az expresszionizmus. Az 1934-ben megjelent *Odlomená haluz (Letört ág)*² című regénye kapcsán kiobbant botrány, majd 1939-es emigrálása Csehszlovákiából pontosan mutatja, milyen mély volt a szakadék az író gondolkodása és a csehszlovákiai történelmi helyzet között.

Vámoš 1901-ben született a magyarországi Dévaványán, zsidó családban. Mivel apja vasúti hivatalnok volt, a család gyakran költözködött. Vámoš a gimnáziumot 1919-ben Nyitrán végezte. Majd 1919 és 1925 között Prágában tanult orvostudományt. Filozófiai tanulmányait is Prágában kezdte, majd az első világháború után Szlovákiában, a pozsonyi egyetemen folytatta, 1928-tól. Ugyanott lett a filozófia doktora 1932-ben. 1928 és 1939 között Pöstyénfürdőn praktizált. Minthogy a regénye körül kiobbant botrány nyomán egyre inkább úgy érezte, hogy élete

A szerző a pozsonyi Komensky Egyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója.

¹ Dobroslav Chrobák író, a Vámoš-életmű recenzense a harmincas években a szlovák irodalom „enfant terrible-jének” nevezte az író. Daniel Okáli, aki a hetvenes években írt róla monográfiát, egyenesen „lázítónak”, „felforgatónak” bélyegezte, akárcsak mai kutatója, Erika Lalíková.

² Peter Štrelinger alkalmazta elsőként a regény címét az író sorsára a róla írt irodalmi életrajzában. vö. Peter ŠTRELINGER: *Gejza Vámoš, odlomená haluz slovenskej medzivojnovnej literatúry*. Slovenské pohľady, 96.évf. 1976. / 1. 88–105.

veszélyben forog, és mizantrópiája is felerősödött, elhagyta az országot. Bár Tajvanra, majd Kínába (Tiensin) emigrálását sokkal inkább a társadalmi érvényesülés vágya motiválta, semmint a bekövetkező politikai események megsejtése, mégis jelzésértékű, hogy Csehszlovákiát az állam szétesésének előestéjén hagyta el 1939 márciusában.

A családi levelezésből tudjuk, hogy Vámoš apját a második világháborút követően kitelepítették.³

1947–48-ban Vámoš azt fontolgatta, hogy visszatér a megújult Csehszlovákiába, de volt íróbarátai – noha akkoriban a hatalom közelében voltak – nem segítettek neki a hazatérés körüli ügyek intézésében. Így azután a negyvenes évek végén úgy döntött, hogy Brazíliaba költözik (Muriaé-Minas), ahol haláláig orvosként dolgozott. Az emigráció éveiben nem foglalkozott írással.

Az, hogy csehszlovák állampolgár és szlovák író lett, részben a történelmi körülményeknek, részben személyes választásának tudható be: közvetlenül a fordulat után a család szlovák területen élt, s az újonnan létrejött Csehszlovák Köztársaság politikai, társadalmi, és nemzetiségi szempontból egyaránt ígéretes államnak indult. Szlovák nyelven Vámoš egyetemista évei alatt kezdett írni. Valószínűleg a szlovákiai származás magyarázza, hogy a szlovákot választotta irodalmi nyelvként éppen akkor, amikor az egységes csehszlovák nemzet és nyelv koncepcióját ültették át a gyakorlatba. Az idő távlatából ez a választás paradoxnak tűnik: Vámoš az irodalmat olyan eszköznek tekintette, amelynek révén hatni lehet az emberekre, változtatni gondolkodásukon. Csakhogy az akkoriban kis létszámú, és még éppen csak az emancipálódás stádiumában levő szlovák nemzet esetében nemigen tekinthetjük ezt ideális választásnak egy egyetemes küldetés eszközeként.⁴ Csehszlovák Köztársaságbeli működését Vámoš igazságosan osztotta meg Csehország (1919–1928) és Szlovákia (1928–1939) között, ám az idő távlatából a csehországi periódus látszik kiegyensúlyozottabbnak. Szlovákiában valószínűleg magyar-zsidó származása miatt gyűlölték, Csehországban viszont származása neutrális volt: szlovák író volt (noha a német nyelvű zsidó irodalmi közösség is foglalkozott műveivel).⁵ Vámoš a cseh-szlovák kérdéssel egyáltalán nem foglalkozott, valószínűleg teljesen azonosult a csehszlovák nemzet eszméjével. A két háború között minden könyve prágai kiadónál jelent meg (Mazáč Kiadó

³ Vámoš életrajza hiányos. Anyját még gyermekkorában elveszítette. Három nővére volt, akik közül Margit a 2. világháborút követően Prágában élt, Edit Argentínában, Veronról nincsen közelebbi adat. Vámoš sohasem nősült meg. Kínába utána ment egy bizonyos Irma, aki azonban egy idő után hazatért Szlovákiába.

⁴ Vámoš foglalkozott eszperantó nyelvvél, és 1929-ben tagja volt a Csehszlovák eszperantó szövetségnek, ami azt támasztja alá, hogy foglalkoztatta az egységes nyelv eszméje. vö. *Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine*. Levéltári szám: 72 P35 a72 K4.

⁵ Paul EISNER írt recenziót Vámoš *Atómy Boha* és *Odlomenú haluz* c. regényeiről: vö. Prager Presse (9. évf., 20. 1. 1929, 2., és 14. évf. 3. 6. 1934, 5). Eisneren kívül német nyelvű recenziót közölt A. Gregor Vámošról mint „Zola szlovák követőjéről” vö. *Lidové noviny* (6. 08.1930).

és Melantrich Kiadó). Úgy tűnik, mintha magyar és zsidó gyökereit megtagadta volna („letört ág”),⁶ ám azok kétségkívül integrálódtak az életműbe – részben az olvasmányain keresztül, részben pedig kulturális tájékozódása révén, még a szlovák irodalomba való hivatalos belépése előtt.

Vámoš műveit tematikailag és formailag invenciózusnak ítélték, a nyelv és a stílus szempontjából azonban nem tekintették kellően kimunkáltnak, s megjegyzték, hogy nemigen kompatibilis a szlovák kultúrával. Működése ugyanis nem volt összeegyeztethető a szűkebb értelemben vett „szlovák szellemmel.” Ez azt jelentette, hogy az adott történelmi időszakban a saját identitásáért küzdő nemzet nem tudta elfogadni a másságot.⁷

A két háború között Vámoš műveit azok a kritikusok és olvasók akceptálták, akik a modern és az avantgárd művészettel foglalkoztak. Ezzel szemben a konzervatív nemzeti szemléletű kritikusok elítélték. A huszadik század második felének irodalomtörténetében⁸ érvként használták fel annak igazolására, hogy a fordulat utáni irodalom diszkontinuus volt a korábbi korszakkal, esztétikai értelemben viszont plurális. Vámošt olyan szerzőnek tekintették, akinek sem elődei, sem követői nem akadtak. Vitatható kijelentés ez, hiszen lineáris és folytonos fejlődést tételez, miközben a nemzeti irodalom homogén és elzárkózó képét involválja. A mai szlovák irodalmi kultúra – az olvasókat is beleértve – befogadja, elismeri Vámoš műveit.⁹ Ma nem a „nemzeti szellem,” a származás vagy a kontinuitás szempontjából olvassák és kutatják.¹⁰ Világos, hogy éppen a Vámošhoz hasonló alkotók működése változtatta meg magának a nemzeti kultúrának az arculatát,

⁶ A levéltári anyagban van egy elszigetelt magyar nyelvű korai szövegrészlet, valószínűleg egy angoltól fordított anyag. A családi levelezés szlovák nyelvű, olykor áttér a levelekben a magyar nyelvre. A származását illető sajtóhelyreigazításban, amelyet a *Letört ág* című regény megjelenését követő botrány nyomán a *Selbstwehr* című prágai zsidó lap közölt, Vámoš nyíltan azt állítja, hogy nem magyar, hanem szlovák, nem is zsidó, hanem vallástalan. (ld. Vladimír BARBORÍK: *Prozaik Gejza Vámoš*. SAP, Bratislava, 2006. 103).

⁷ A kontrafaktuális történelemszemlélet jegyében el lehet gondolnodni azon, vajon miként fogadta volna őt a magyar irodalom, ill. kultúra.

⁸ Több mint húsz éves kihagyás után Vámošt csak a hatvanas években integrálta az irodalomtörténet-írás.

⁹ Főként a nyolcvanas évektől folyó kutatásoknak köszönhetően (Ján Števček, Vladimír Petrík, Miloš Tomčík, Július Noge), valamint Vámoš műveinek a kilencvenes években megindult újrakiadása óta. 1996-ban kiadták Vámoš *Princíp krutosti* c. doktori disszertációját, egy évvel később jelent meg a *Gejza Vámoš-burič?* című konferenciakötet, 2003-ban, hetven év után ismét megjelent az *Atómy Boha* (Dagmar Kročanová szerkesztésében). 2006-ban jelent meg Vladimír Barborík új monográfiája Vámošról, aki 2010 óta része a szlovák filozófiai gondolkodás történetének is (vö. Erika LALÍKOVÁ: *Realita a filozofia na Slovensku: Ján Lajčiak, Gejza Vámoš a Svätopluk Štúr*. Vydavateľstvo IRIS, Bratislava, 2010.) Magyar vonatkozású irod.: Sabatos, Charles Daniel: *Toward the Median Context: Comparative Approaches to Central European Literature*. World Literature Studies, Vol 5 (22), 2013/2. 29–38. (A tanulmány Márai és Vámoš műveinek lehetséges párhuzamairól szól.)

¹⁰ Ami azonban nem jelenti azt, hogy később esetleg nem zárják ki a szlovák irodalom történetéből.

és tette lehetővé, hogy tágabb európai összefüggéseiben szemlélhessük. Éppen műveinek állítólagos „nem-szlovák”¹¹ mivolta közvetítette a szlovák kultúrának a modern újításokat. A történelmi paradoxon abban áll, hogy Vámoš gondolkodása és a két háború közötti szlovák nemzeti ideológia divergenciát mutatott. Más szavakkal: miközben Vámoš azt feltételezte, hogy az emberiség az univerzalitás irányába halad, a szlovák nemzeti identitás éppen a nagyobb egészből kiválva jött létre.

Vámoš a szlovák egyetemisták szövetségének hivatalos lapjában, a *Mladé Slovensko*-ban közölte első írásait. Akkoriban aktív részese volt az egyetemista mozgalomnak, de nyíltan ellenezte a politikai témák dominanciáját és a pártosodást a hallgatók körében. 1922-ben alapították Prágában a *Svojet'* című lapot, amely a *Mladé Slovensko*-val szemben kulturális és pártok feletti folyóirat volt.

Vámoš¹² a lap szerkesztője lett, és ő volt a szerzője az első szám vezércikkének is, amely a jellegzetes *Čuj, národ náš drahý! (Légy éber, drága nemzetünk!)* címet viselte. A mozgósító erejű írás a szabadság új korszakáról beszélt, amelyben kibontakozhat a szláv lélek. A vezércikk programszerűen hangsúlyozza, hogy a fiatalok kulturális törekvései a nemzeti kulturális hagyományt viszik tovább:

Itt vagyunk, kopogtatunk szíved kapuján: a Te fiaid, a szlovák irodalmi és művészi ifjúság. Befogadsz-e a szívedbe, szeretett Nemzetünk? Tudod-e, hogy egy ideje furcsa, szép légkörben élünk, hogy a 'testvér' szóból most annyi szeretet, annyi őszinteség árad, mint soha azelőtt? Tudod-e, hogy megtaláltuk, amit olyan régóta keresünk: a közös eszményt, tudod-e, hogy megtaláltuk önmagunkat: jóságos, eszményien érző, mély, igaz szlovák Énünket? ... hallod-e emelkedett ifjú lelkünk szavait, szívedbe fogadsz-e bennünket, szeretett Nemzetünk?¹³

A kinyilvánított kontinuitás ellenére a folyóirat cikkeinek jelentős része a modern európai művészeti törekvésekre hajazott, és a hazai hagyománnyal való szakítást dokumentálja (no meg bizonyos mértékig a fiatal szerkesztők eltérő ízlését is). Hana Kučerová cseh irodalomtörténész szerint a *Svojet'* a szlovák expresszionizmus legegységesebb dokumentuma.¹⁴ Ezt a megállapítást elfogadva azt mondhatjuk, Vámoš vezércikke a szlovák expresszionizmus hiányzó manifesztumának

¹¹ Természetesen a mai gondolkodás szempontjából elfogadhatatlan a származás és a „nem-szlovák” szellem emlegetése.

¹² Vámoš a *Svojet'* c. lapot együtt szerkesztette Janko Alexyvel, aki akkor képzőművészeti főiskolás volt, később ismert szlovák festő és prózaíró lett. A lapot E. Pacovský festő támogatta, egy év után azonban a lap anyagi nehézségek miatt megszűnt.

¹³ V., G (VÁMOŠ, Gejza): *Čuj, národ náš drahý!* *Svojet'*, 1. évf. 1922/ 1. 1–2. A Vámoš-művekből vett idézetek e tanulmányban a mai nyelvi norma szerint hibásnak számító korabeli nyelvhasználatot követik.

¹⁴ HANA KUČEROVÁ: *Próza slovenského expresionismu v prvých letech poválečných*. Česká literatura, 16. évf. 1968/ 5. 514–533.

tekinthető, maga a lap pedig a szlovák írók fiatal nemzedékének új esztétikai érzékelését dokumentálja.

Ezek a korai, folyóiratban megjelent prózai írások adták a gerincét Vámoš első novelláskötetének, amely az *Edit szemecskéje és más elbeszélések* (1925) címet viseli. Ez volt az első kiadványa a fiatal szlovák írók újonnan alapított szervezetének (EMSA) a prágai Leopold Mazáč kiadónál. A korabeli recenziók általában elismerően nyilatkoztak Vámoš invenciózus témaválasztásáról, ugyanakkor felrótták nyelvi és stilisztikai hiányosságait. Ján Igor Hamaliar nacionalista kritikus ezt írta a szerzőről:

A szlovák Pöstyén szülötte, de semmi több. Nem a szlovák szellem szülötte. Éppen ezért nem is érti a mai Szlovákia kulturális szükségleteit [...] Szlovákia a földnek olyan sarka, ahol nem terem meg minden növény, csak ami itt honos. Szlovákul kell lélegeznie, szlovák módra kell örülnie, szlovák módra szomorkodnia, lelke meg kell, hogy teljen szlovák levegővel.¹⁵

A kritikus még azt is hozzátette, hogy egy olyan könyv, amelynek szerzője nem bírta elég jól a szlovák nyelvet, nem lehet egy reprezentatív sorozat első kötete.

Az *Edit szemecskéje* című kötet egyes darabjaiban Vámoš olyan irodalmi alakokat léptet fel, amelyek korábban nem léteztek a szlovák irodalomban. A szereplők között volt őrült, prostituált, paranoiás, öngyilkos, hipochonder, sátánista... Ezek az alakok mintegy az abnormalitás panoptikumából lépnek elő, és az a funkciójuk, hogy az ún. „élet” valódi képét közvetítsék. Az elbeszélés mód szubjektívizálódik, a környezetrajz és a cselekmény a háttérbe szorul. A sovány történetet filozófiai fejtegetések, tudományos kitérők, érzelmekeket festő részletek szakítják meg. Az elbeszélések összezavarják a lét ideális voltáról alkotott elképzelést. Jellegzetes ebből a szempontból a címadó elbeszélés. Története úgyszólván minimális: az elbeszélő hűgának szemét véletlenül kiszúrja a barátnője. Ez a véletlen esemény megérteti az elbeszélővel, mennyire sérülékeny az emberi test és maga az emberi élet, s ezt a Teremtő rosszindulatának tudja be. A mikroszkopikus elemzés, és a zavaros, sérült szem motívuma mind az elbeszélő, mind az olvasó számára is „megvilágosodás”: a jelenség helyett a lényeg mutatkozott meg (az igazság tárult fel). A szem perforálódása mindörökre elhomályosította a kis Editke látását, de nemcsak az övét, hanem a bátyját, az elbeszélőét is. Vámoš egyfajta érzelmi érintettséget kívánt kiváltani az olvasóból ezzel a történettel, egyszersmind megzavarni a teremtés ideális voltáról alkotott naiv elképzelését (s közvetíteni egy új „látásmódot”). Ily módon már a pályakezdő kötet is arról tanúskodik, hogy a szerzőnek az a szándéka, hogy az irodalom segítségével megváltoztasson bizonyos társadalmi attitűdöket. Támadta a hagyományos vallási nézeteket és a rögzült sztereotípiákat (mint pl. hogy a teremtés jó, a szenvedésnek értelme van, más

¹⁵ Ján Igor HAMALIAR: *Editino očko a iné novely*. Národné noviny, 56. évf. 1925. 107. 6–7.

írásaiban a család és a házasság szentségét, a nemiség és a szex tabuizálását stb.). Egy új, a természettudományokon, az orvostudományon alapuló „igazság” prófétája akart lenni, erről az igazságról akarta meggyőzni a társadalmat.

A társadalmi és kozmikus lázadás témáját állította középpontba következő művében, az *Atómy Boha (Isten atomjai)* című regényében is (1928).¹⁶ A regény címe explicit módon utal az Egész részekre bomlására, de egyszersemind egy új Isten-elképzelést is bevezet: Isten ennek a helyzetnek az okozója, a helyzet kiindulópontja. Az antik filozófia és egy monoteista vallás (a judaizmus) érdekes kombinációjáról van szó. A cselekmény elé illesztett bevezető, *Az élők testvérisége* stílusa – főleg emfatikus szókészlete és ritmikus tagolása révén az ószövetségi zsoltárokat, litániákat idézi.

Tudom, Uram, hogy kíméletlen vagy, és egyre megy, hogy dicsérlek, vagy átkozlak. De hát már nem átkozlak. Az átok gyengít, kihúzza a talajt a lábam alól, megfoszt a bizonyosságtól. Az a folytonos érzés, hogy gyűlölök, és úzött vagyok, szerencsétlenné tesz, erőtlenné, őszi légyként vergődöm a viharban... Ezért hánykódom előtted a porban. / jöjjön hát az áldott önámítás, a bizonyosság érzése, amire szükségem van a harcban, / világosítsa meg lelkemet végtelen bölcsességed sugárzó szikrácskája. / Mivel megengeded nekünk, hogy garázdálkodjunk, vergődjünk fékevesztetten, engedd nekem is fokozott mértékben. / Engedj vitéz módra küzdenem, nekem, Atomjaid kicsiny, tudatos gombolyagának. / Nem kívánok sokat, Uram. / Nem akarok mindent megjavítani, mert tudom, hogy erre az én rövidke kis életem nem elég.¹⁷

Az *Isten atomjainak* bevezetése úgy beszél a teremtésről, mint a kegyetlen, minden élőlény szenvedésében gyönyörködő Isten kíméletlen és rosszindulatú tréfájáról. A lényegi mozzanat itt is, ahogyan az *Edit szemecskéjében*, a mikroszkópba tekintés pillanata, amelyet a megvilágosodás megfelelőjének tekinthetünk. Feltárja a soksejtű élőlények bonyolult szervezetét, az embert is beleértve, s magát a halált úgy értelmezi, mint a sejtek degenerálódását vagy pusztító konkurenciáját. A mikroszkópba néző orvos hirtelen megértette az élet alapját: – ahogyan Vámoš írja –, „belelátott az élet mechanizmusába”, „belépett a Láthatatlan Kertjébe”¹⁸ Az orvos a siránkozó, tiltakozó és kérlelő Jób helyzetében van, aki mindazonáltal meghajol a tekintély előtt, és csupán a teremtés korlátozott korrekciójára kér lehetőséget.

¹⁶ Az *Atómy Boha* 1930-ban jelent meg csehül. A harmincas években lefordították németre, a hitleri Németországban azonban már nem jelent meg. Jelenleg angol fordítása és kiadása előkészületei zajlanak.

¹⁷ Gejza VÁMOŠ: *Atómy Boha*. EMSA, Praha–Bratislava, 1928. 25.

¹⁸ Uo. 14 , és 276.

A regény története a maga idejében botrányosnak számíthatott. A cselekmény nagyrészt kórházban játszódik, a nemi betegségek osztályán. A páciensek és az orvosok sorsa közeledik egymáshoz. A főszereplő dr. Karol Zurian, a fiatal orvos, aki először szembeszegül a kollégái versengő cselekedeteivel, csakúgy, mint a jellemzően Medúzának nevezett szeretőjével folytatott viszonyában felmerülő problémákkal.¹⁹

A regény második részében az emberiség üdvéért végzett nemes cselekedet kap hangsúlyt: Zurian önként megfertőzi magát nemi betegséggel, hogy saját szervezetén vizsgálhassa a kór lefolyását, és megpróbálja megtalálni a megfelelő gyógymódot. Kísérlete tragikus véget ér: a társadalmi ellehetetlenüléstől való félelmében nem kér segítséget kollégáitól, és közös öngyilkosságot követ el meg-erőszakolt és megfertőzött szeretőjével. A korabeli recenziók a cselekedet extrém voltát, ezenkívül a hősiesség kérdését hangsúlyozták. Az egyik oldalon megjelent az új hős, a tudós kutató alakja, a másik oldalon a főszereplő „rothadt hamleti jelleméről” beszéltek.²⁰

A nemiség témájával kapcsolatos tabudöntögetés volt minden bizonnyal a fő oka annak, hogy a korabeli kritika és az olvasóközönség is sokkolónak találta Vámošt. A szexualitás, a nőkérdés, a serdülés problémái az író egész pályája során foglalkoztatták. A szerelmet a szexuális ösztön elfedésének látta, az ösztönt magát is pusztítónak. A megtermékenyítés fragmentált komplexumot hoz létre (embriót, embert), amely versenyre és halálra van ítélve. (*Az Isten atomjaiban* Zurian ráveszi Medúzát, hogy vetesse el magzatát). A női szexualitás két standard megnyilvánulásának Vámoš a prostitúciót és a házasságot látta, a szabad szerelem koncepcióját pedig a nők körében propagálandó eszménynek gondolta. A serdülők szexuális felvilágosítását is fontosnak tartotta, ennek a témának szentelte a *Letört ág* egyik cselekményszálát, és a kiadatlan *Hrušovianski hriešnici (Körtvélyesi bűnösök)* című regényét, de szaktudományos recenziókat is közölt fiataloknak szóló, nemi éressel foglalkozó könyvekről.

Az Isten atomjai második kiadásakor a harmincas években Vámoš sajnálkozott, hogy nem tudta megváltoztatni a mű címét, illetve részben átdolgozni a regényt: szerette volna eltávolítani a szövegből az Istenre és a teremtésre vonatkozó utalásokat:

¹⁹ A név antik mitológiai alakra utal, az egyik Gorgóra, akire rátekintve az ember kővé vált. A *Félemler* című korai novella főhőse arról beszél, hogy Medúza maszkját hordja, amely megakadályozza, hogy kapcsolatot teremtsen a környezetével. A regénybeli Medúzát a kritikusok „élettelennék” tartották. Vö. Andrej MRÁZ: *Romány a ich autori*. In: *Slovenská prítomnosť literárna a umelecká*. Praha, 1931. 89. A nevet Freud szellemében Erősz és Thanatosz összekapcsolásaként lehet értelmezni: a szerető, a szexualitás, a szülés egyszersmind a halandóságra is emlékeztet. Zurian és Medúza kapcsolata az életben implicit módon benne rejlő halálra is utal.

²⁰ Daniel OKÁLI: *Román o „hrdinstve” a syfilise*. Slovenské hlasy, 6 / 1929. 52, 1.

Szeretném ebből a második kiadásból kicsit kiradírozni Istent... Vagy istenes a regény, és akkor jó, vagy istentelen, akkor meg minek legyen folyton ott az Isten? [...] Ezért ez a második kiadás kissé ízlésem ellen való ebben a kopott és túlzottan istenes uniformisban... Ha Mazáč el tudná küldeni a korrektúrát Londonba, legalább az „Isten” szót lecserélném a „természetre” vagy valami ilyesmire.²¹

Vámoš fenti fejtegetései arra utalnak, hogy a maga számára megoldotta „az elsődleges ok” kérdését, leszámolt a zsidó-keresztény hagyománnyal, s a vallás és a tudomány vitájában a tudomány mellett tette le a voksát. Szépirodalmi műveiben azonban ez nem ilyen egyértelmű: a rekonstruált világkép és az író megoldási javaslatai hibrid, következtelen és zavaros megoldások. Filozófiai írásaiban és esszéiben jóval következetesebb.

Az *Isten atomjai* című regényt maga Vámoš nevezte a pozsonyi Komenský Egyetemen 1932-ben megvédett doktori disszertációja szépirodalmi pandanjának. A *kegyetlenség elve* című értekezésben Vámoš azt fejtegeti, hogy a fajok evolúciója és organikus élete felesleges testi komplexitáshoz és elkerülhetetlenül a halálhoz vezetett: ebben áll a kegyetlenség elve, s ez jelenik meg az egyén szintjén is.

...azt az elvet, amely első alkalommal adott impulzust egy egysejtű lénynek, hogy osztódást követően szaporodjon, s amit különböző elnevezésekkel illehetünk, amelyeket a metafizika vagy a képi gondolkodás kínál. Hajlanék rá, tekintettel a későbbi következményekre, amelyek főleg a főemlősöknél nyomatékosak, az erőszak elvének, vagy ha épp úgy akarjuk, a kegyetlenség elvének nevezni.²²

Vámoš számára az élet felesleges kerülő, amely az egysejtű fázistól az egysejtű fázisig (a fogantatástól a nemzésig) vezet. Az élet bonyolultságának elkerülhetetlen összetevője a konkurencia és a hierarchia, azaz a küzdelem, az erőszak, a kegyetlenség és a halál (embereké, állat-és növényfajoké, sejteké, baktériumoké és mikroobáké). A társadalmi szféra legfeljebb másolja a természetet: ugyanúgy a darwini „struggle for life” elve érvényesül benne. A metafizika és a vallások megkísérelték megokolni, miért felesleges az élet, miért elkerülhetetlen a halál, és próbáltak valamiféle kompenzációt kínálni. Vámoš azonban nem hisz a halál utáni életben, vagyis abban, hogy az egyéni egzisztencia más formában fennmarad (mint „lélek” vagy „szellem”). Az emberiség tömeges öngyilkossága, másként szólva minden élő eliminálása jelentené szerinte a visszatérést az eredendő mozdulatlansághoz és egységhez, de nincs mód ezt kivárni. Ehelyett a teremtés folytonos, tudatos

²¹ Gejza VÁMOŠ apjának, Vojtech Vámošnak szóló levelében. Vö. *Archív literatúry a umenia SNK v Martine*, 72 O24.

²² Gejza VÁMOŠ: *Princíp krutosti (A kegyetlenség elve)*. Chronos, Bratislava, 1996. 32.

korrekciójára van szükség. Értekezése záró részében Vámoš azt tekintené kívánatosnak, hogyha a medicina és az irodalom az emberiség egységének tudatát erősítené: az orvostudomány eltávolítja a fizikai nehézségeket, az irodalom pedig segíteni fog a szellemi fejlődésben. Az orvos és az író saját gyakorlatában a megváltást hozza el, ha már egyszer a világegyetem sajnálatos módon létrejött (illetve megteremtették). Az orvostudomány és az irodalom közvetítésével Vámoš szerint korrigálni lehet az evolúció defektusait (amelyekről a disszertációban részletesen szól), illetve a teremtés hibáit (amelyekről a regényben beszél).²³ Az a megoldás, amelyet az értekezésben kifejt, a természettudományokba, a haladásba vetett pozitivista hitet kombinálja egy szekularizált utópiával (az új közösségre nevelés). Ahogyan a befejezésben megjegyzi, az *Isten atomjai* című regényt abban a tudatban írta, hogy a társadalmi változás eszközüvé a természettudományok és a filozófia impulzusait tekintetbe vevő irodalomnak kell lennie:

Ha a művészet, ahogyan mondani szokás, nemesít, az orvostudomány látni és gondolkodni tanít. Igaz, olyan orvostudománynak kell annak lennie, amelyet áthat a filozófiai gondolkodás... S ha ez a kapcsolat még nem jött létre, meg kell teremteni. E sorok írója megkísérelte ezt az Isten atomjai című orvosregényben... Ez az egyetlen, amit ma a tenni vágyó entellektüel tehet...

A filozófiát és az orvostudomány lelkét az olvasóközönséggel megismertetni, és ezzel legalább egy szikrányit teljesíteni az agyonidézett jelmondatból: felemelni a nép műveltségi szintjét.²⁴

A fenti idézetben „orvosregénynek” nevezi munkáját. A humán és a természettudományok közötti kommunikációra hivatkozást a szerző „naturalista expresszionizmusa” megnyilvánulásának tekinthetjük.²⁵ Hasonló hibrid jellegű irányzati besorolást adhatnánk következő regényére, az 1934-ben a prágai Melantrich kiadónál megjelent *Odlomená haluzra (Letört ágra)* is. A regény még megjelenése előtt második díjat nyert a kiadó belső versenyében, és ezzel öregbítette Vámoš írói hírnevét.²⁶

²³ Vallásos optikával az író és az orvos munkája permanens kinyilatkoztatásként és megváltásként értelmezhető.

²⁴ Gejza VÁMOŠ: *Princíp krutosti (A kegyetlenség elve)*. Bratislava: Chronos, 1996. 91, 93.

²⁵ A naturalista expresszionizmus kifejezést Ján Stevček alkalmazta az *Atómy Boha (Isten atomjai)* című regényről szóló tanulmányában. In: Ján ŠTEVČEK: *Moderný slovenský román*, Tatran, Bratislava, 1983. 80–90. Az irodalomtörténetben Vámošt felváltva nevezik megkésétt naturalistának vagy expresszionistának. Vö. Daniel OKÁLI: *Burič Gejza Vámoš (G. V., a lázító)*. Slovenský spisovateľ, Bratislava, 1971. Daniel Okáli marxista irodalomtörténész (Vámoš kortársa, akivel prágai tanulmányai alatt ismerkedett meg) romantikus, realista, és naturalista elemek kombinációjáról beszél.

²⁶ A regény *Aranykor* címmel szerepelt a versenyben.

Másrészt a *Slovenské smery* című irodalmi lapban 1933. novemberében és decemberében közölt fejezetek miatt bírósági per várt a szerzőre. Pöstyénben, ahol Vámoš orvosként dolgozott, a zsidó közösség és az orvoskamara is azzal vádolta az író, hogy a regényalakok valóságos, élő személyekre hasonlítanak. Egyes kritikák is szélsőségesen elutasító hangot ütöttek meg: az *-ok*²⁷ betűkkel jelzett szerző egy jegyzetben „fattyú irodalmat” emlegetett, és annak a véleményének adott hangot, hogy a szerzőnek egy „rendes szlovák Goebbels” kellene.²⁸ A zsidó közösséggel és az orvoskamarával folytatott vita (az ún. iszap-affér),²⁹ majd az ezt követő sajtóvita³⁰ megmutatta, mennyire problematikus volt az asszimiláció a szlovák közegben.

A vita egyszersmind az irodalom autonómiájáról és a művészi szabadságról is szólt: a hozzászólásokban főleg a valóság és a fikció viszonyáról beszéltek, s az írónak arról a jogáról, hogy kifejezze véleményét. A regény aktuális társadalmi tartalmáról kevesebb szó esett, ami talán azzal magyarázható, hogy a két háború közötti demokratikus Csehszlovákiában a zsidó kisebbséggel szemben elfogadóbbak voltak, mint másutt.³¹

Ennek ellenére nyilvánvaló volt, hogy a regény témája kulturális és regionális szempontból egyaránt érdekes. A kiadó éppen ezért fontolgatta, hogy lefordíttatja a regényt magyarra és németre.³² Az író azt tervezte, hogy az idegen nyelvű kiadás

²⁷ Peter Prídavokról van szó, aki ugyancsak emigrált 1939-ben, majd 1948-ban. Londonban élt.

²⁸ *-ok* (Peter PRÍDAVOK): *Bastardná literatúra*. Nový svet, 8. évf. 1933./13, 9.

²⁹ Az Iszap Pöstyént jelenti (fürdővárosról van szó, amelyben iszappal gyógyítanak. Részletesebben erről ld. *Aféra v Bahňanoch (Kapitola z medzivojnového literárneho života)*, in: Vladimír BARBORÍK: *i. m.*, 99–114.

³⁰ A cseh és szlovák nyelvű lapokon kívül a Csehszlovákiában megjelenő magyar és német nyelvű lapok is írtak az esetről. (*Déli Hírlap, Neues Pressburger Tagblatt, Prager Presse, Allgemeine Jüdische Zeitung*).

³¹ A Csehszlovák Köztársaságban a zsidók nemzetiségnek számítottak, többségük azonban a népszámláláskor csehszlovák nemzetiségűnek és zsidó vallásúnak vallotta magát. A huszadik század húszas éveiben körülbelül 350 ezren vallották magukat zsidó vallásúnak, ennek több, mint kétharmada Szlovákiában és Kárpátalján élt. Zsidó nemzetiségűnek kb. 180 ezren vallották magukat, háromnegyedük Szlovákiában és Kárpátalján élt. Annak ellenére, hogy a zsidóság számos alkalommal kinyilvánította lojalitását a Csehszlovák Köztársasághoz, a húszas években szaporodtak az antiszemita megnyilvánulások, és tovább folytatódtak a pogromok. A galíciai zsidó tömeges bevándorlása Csehországba nemtetszést váltott ki a társadalomban. A sajtóban a zsidók asszimilálásának szükségességéről cikkeztek, azt fejtegették, hogy a magyarokhoz és a németekhez hasonlóan nekik is a csehszlovák nemzethez kell tartozniuk. Az adatokat ld. Radka ČERMÁKOVÁ: *Československá republika – nový stát ve střední Evropě a židé*. In: *Židovská menšina v Československu ve dvacátých letech*. Židovské museum, Praha, 2003. 14–15.

³² Gejza Vámoš levelezése a Melantrich kiadóval, ld. *Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine*, 72 H 30. A fordításokból végül nem lett semmi.

számára átdolgozza a művet, s a zsidósággal kapcsolatos cselekményszálat állítja előtérbe.³³

A cselekmény egy kisvárosban, a szlovák vidéken, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveiben játszódik. Két problémakör kapcsolódik benne egybe: a zsidó asszimiláció, valamint a nevelés, az érlelődés, a felnőtté válás kérdése.

A főszereplő egy fiú, akit gyermekként, és felnőtté válása közben ismerünk meg. Šamko Krakauer zsidó családban, de házasságon kívül született, tehát már eleve különbözik kortársaitól. Nem elég, hogy szőke és kékszemű, de egyáltalán nem tiszteli a családi életet, és nem tartja meg a vallási hagyományokat sem (sábesz, Jom Kippur, kóser étkezés stb.)

Honnan vett volna egy ilyen fekete, göndörhajú zsidócska egy efféle szőghajú, kerekfejű, kékszemű utódot? A három idősebb fiú, Náci, Oszkár és Ferdinánd, egyforma vágásúak voltak.

Göndörhajúak, sápadtak, görbelábúak és görbeorrúak, jellemük habozó és félnék, Samkóval viszont az erő, a betyáros virtus, az önbizalom, a rózsás kerekdedség és a komisz pogány alak érkezett meg a családba.³⁴

Miután az anya észreveszi, hogy Šamko nem tartja be a rituális előírásokat a liba levágásakor, elzavarja a háztól: elküldi igazi apjához, a gój Michal Anjelmóhoz. Šamko hirtelen megváltoztatja a nevét, családját és világnézetét. Egyetlen éjszaka alatt Mikuláš Anjelmój lesz belőle, aki imádkozás helyett technikai találmányokkal foglalkozik, fizikát, elektronikát tanul, s a szabadgondolkodó apjával folytatott viták eredményeként megszabadul előítéleteitől és szüklátókörségétől (a hit, a szexualitás és az emberek egyenlősége kérdésében).

Nézte a sötétséget. Ma nincs itt senki. Elrepült Michael, Gábriel, Uriel, Rafael. Elröppent tőlem az isteni dicsőség is. Ők odatartoznak, ahol a libát rituálisan vágják, s ahol pajeszt viselnek... Mérnök leszek, aki alkot, orvos, aki gyógyít. De nem leszek bócher, aki verseket mormol, a végtelenségig mormolja az ébredező emberi öntudat primitív félelmeit. Nincs szükségem őrangyalokra. Saját lábamra akarok állni, és félelem nélkül akarok az ismeretlennel szembenézni. Pogány leszek, angyalok meg Šechína nélkül alszom el.³⁵

Noha Mikuláš apja nem vallásos, amikor beiratja a gimnáziumba, Hunyady Móric ortodox rabbihoz adja be, akit többre tart, mint a neológ Roth rabbit. Hunyady ismerteti meg Šamko-Mikulást a zsidó történelemmel és hagyományokkal.

³³ Vámoš, bár saját zsidóságát tagadta, figyelemmel kísérte a zsidóság helyzetét, ezt tanúsítják az archívumában található újságkivágások. Vö. *Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine* (72 AJ 1 Noviny a výstrižky).

³⁴ VÁMOŠ Gejza: *Odlomená haluz*. Melantrich, Praha, 1934, 13–14.

³⁵ *Uo*, 54–56.

Hunyady modern ember volt, igazi európaer... furcsa konglomerátuma volt a magyar hazafinak, a hithű zsidónak, a szabadgondolkodónak és a kozmopolitának. Híres szónok volt március 15-én, a magyar szabadság ünnepén, vagy a szomorú gyászünnepeken, október 6-án, amelyet a szégyenletes módon kivégzett tizenhárom tábornok emlékére rendeztek, akiket a Habsburg Őfelsége parancsára felakasztottak, mintha bűnözők lettek volna.

Jó zsidó volt, ha nem volt muszaj, nem vette le a kalapját, rituálisan étkezett, a gyomrával udvarolt Istennek, megtartotta a szombatot és félte az Istent. Tájékozott volt filozófiailag, a Talmudot majdnem olyan jól ismerte, mint a francia filozófusokat, és a legújabb kor istentagadóit... Hunyady igazi magyar-zsidó asszimiláns volt, aki fajtája sajátosságaiból csak a gyors észjárását őrizte meg. Felhagyott a kereskedéssel, és elsajátította a magyar nép egyenességét és nyíltságát.³⁶

A regényalakok rajzában Vámoš rájátszik a pozitív és negatív sztereotípiákra, bizonyos esetekben a karikatúra felé hajlik. A regényalakok funkciója, hogy a népesség nyelvi, etnikai és vallási tarkaságát dokumentálják. Megjelennek itt a jiddisül vagy németül beszélő ortodox konzervatív zsidók, az asszimilált magyar vagy német zsidók, akik megőrizték (ortodox vagy neológ) vallási hagyományukat, kikeresztelkedett zsidók, akik feljebb akarnak lépni a társadalmi ranglétrán, zsidók, akik ateisták lettek, valamint vannak nem zsidó szlovákok és magyarok, akiknek a vallási hovatartozásáról nem tudunk semmit. A zsidóság esetében Vámoš a nyelvi-kulturális asszimiláció stratégiáját hangsúlyozza, amely szerinte egy észak-dél tengely mentén helyezkedik el³⁷ Galícia–Szlovákia–Magyarország vonalán, s a legerőteljesebben asszimilálódott típus a déli:

a lengyel zsidó zárkózott, megközelíthetetlen, birkalelkű, isten bárányainak fanatikus nyája... a magyar zsidó az, aki a lehető legszívesebben lett magyarrá. A magyar közeg asszimiláló képessége csodálatraméltó... A szét-szóródott zsidóságot a magyar tengerben az agresszív, élő magyar kultúra ellenállhatatlan ereje veszi körül. – És ellen kellene állnia? Minek? A cionizmusról még csak nem is hallott. Minek? A környezete elfogadta, jogokat biztosított számára, megélhetést és békességet. A magyar zsidó az egészséges, úgyszólván teljes asszimiláció mintaképe lett. S ha megsemmisíthetné régi Istenét és prófétáit, egészen összeolvadna a magyarsággal.³⁸

A zsidóknak Szlovákiában nincsenek ilyen lehetőségeik az asszimilálódásra, mert a helyi népesség túlságosan zárkózott, félénk, a szlovák kultúra pedig fejletlen.

³⁶ Uo., 69.

³⁷ Az inkriminált folyóiratközlésről van szó: *Žid severu a juhu. (Az északi és a déli zsidó)*. A regényben ez a fejezet a második rész elején olvasható.

³⁸ Gejza VÁMOŠ: *Odlomená haluz*. Melantrich, Praha, 1934. 129.

Vámoš nem túl biztató képet ad a szlovákiai zsidóság és a nép lélektani és szociológiai jellegzetességeiről:

A szlovák zsidó nem elegyedett a néppel, és semmiféle közös vonása nem is volt a szlováksággal a rettenetes szlovák konyhanyelven kívül, amin valóban nem beszélt többet, csak amennyi tényleg elég a konyhában. A szlovák zsidó elszigeteltségének oka magában a népben van. A szerénységében, minden harciasságtól mentes félénkségében. A szlovák nép szegénységében, amely oksági kapcsolatban van igénytelen, tehetetlen természetével... senki sem akadt, aki a népet az idegenhez (ti. a zsidókhöz–D. K.) közelítette volna.³⁹ Ezért nem kerültek közel a néphez.

Mi is vonzhatta volna őket, amikor olyan kevés volt az, amijük volt? Nem voltak romantikus írók, akik a népet istenítették és a népi életet túl magas piedesztálra emelték volna... Ezért maradt a szlovák zsidó a környezetének bamba, a magyar zsidónak meg elviselhetetlen. Ezeket csak fifikás, idegen kupeceknek látták, akiket áthatott valamiféle félig német, félig magyar könyvízü kultúra, amit a felföldi iskolákban szedtek magukra, anélkül, hogy elsajátították volna, s anélkül, hogy valódi kapcsolatuk lett volna ezzel az élő magyar kultúrával. A felvidéki zsidó nem lett magyar, de szlovák sem volt. Egyszerűen csak kupec volt.⁴⁰

A cím, *A letört ág* a főszereplő sorsára utal, s a mű befejező részében nyer explicit magyarázatot. A szlovák zsidókat a genofond, azaz a vegyes házasságok révén is lehet asszimilálni (az egyik szereplő, a szlovák L'udo Lapajovič a zsidó Marta Majzlovát veszi feleségül). A vegyes házasságokat a gyümölcsfák oltásához hasonlítják. Lapajovič a magyar származású füleki és müleki Töhötöm Fölöstököm nevet viselő arisztokratával⁴¹ beszélgetve (akinek a neve és társadalmi hovatartozása ugyancsak a sztereotípiákat igazolja vissza), azt mondja: a zsidó nővel kötött házasság nem társadalmi öngyilkosság, hanem éppen ellenkezőleg, javítja a származást, hiszen ily módon nem a középkorig lehet visszavezetni, mint az arisztokratáknál, hanem Babilonig vagy akár az Atlantiszig. Lapajovič is rámutat arra, hogy a szlovákok a zsidók intellektusával és életképességével összehasonlítva „alszanak” (ez arra utal, hogy a szlovák falvakban csak a zsidó házak ablakában van világosság).

³⁹ Különös, hogy Vámoš így vélekedik, hiszen a szlovák romantikus és realista irodalomban kiemelt helyet kaptak a népi témák és a folklórelemek.

⁴⁰ Gejza VÁMOŠ: *Odlomená haluz*. Melantrich, Praha, 1934. 129–130.

⁴¹ A Lapajovič név a „lapaj”= betyár, lóköttő, gézengúz jelentésű szót tartalmazza. Krakauerből Anjelmój lesz, a zsidókat rendszerint Schwarzznak, Weissnek, Rothnak, Bienenstocknak, Bleiweisnek, Šmajkelesnek hívják, a magát német nemzetiségűnek valló kikeresztelkedett zsidó tiszt neve Artúr Politzer Patsmagh bárója.

Az apa – ahogyan maga az elbeszélő is – a regény számos részletében hangsúlyozza a zsidóság csodálatraméltó kultúrtörténetét. Kiemeli a zsidók életképességét és intellektusát. Kritizálja ugyanakkor a rituális hagyományhoz való ragaszkodásukat, valamint a kereskedés és a pénz iránti szenvedélyt meg az elzárkózás igényét. A regény üzenete az emberiség jövőjébe vetett hit, amelynek révén leküzdhetők az előítéletek és az elzárkózás. Ebben az összefüggésben emlékeztetnék arra, hogy *A letört ág* eredeti címe *Aranykor* volt.⁴²

Az aranykor allúziója eredetmitosz, lényegében egy visszatekintő utópia. Értelmezhetjük úgy, mint valamiféle modern kori visszatérést a vallásos misztikához – amely a restaurációt mint az emberiség egységéhez való visszatérést képzelel el. Az aranykor-mitosz közvetítésével Vámoš az *Isten atomjai* és *A kegyetlenség elve* című munkáinak gondolataihoz tér vissza, amelyekben azonban egy még alapvetőbb lépés megtételének szükségességéről van szó, nevezetesen az univerzum eredeti egységének helyreállításáról.

Vámoš asszimilációval kapcsolatos elgondolásai a zsidókérdés közép-európai megoldásáról folyó vitához kapcsolódtak. „Asszimiláció-teóriája” egyfelől a 19. század végi *Naturphilosophie* öröksége volt, meg orvosi hivatásából is eredt. Másfelől az I. Csehszlovák Köztársaság Masaryk elnöktől eredeztethető humanitárius ideáljaival is összefüggött, amelyek beépültek az új állam ideológiájába. Prágai egyetemi évei alatt a 20. század húszas éveinek elején Vámošt megérintette a lelkesült korszellem. Azok az elgondolásai, amelyek a partikularizmus meghaladásának szükségességére irányultak, filozófiai tanulmányainak köszönhetően pontosabban körvonalazódtak, és a modern zsidó misztikával is összefüggettek.

A letört ág Vámoš utolsó megjelent könyve volt. A harmincas évek második felében már csak a korábbi műveit adták ki újra. 1935-ben három tréfa⁴³ jelent meg, amelyek a korábbi *Ľazdecká legenda* (*Lovas legenda*) című novellával együtt életművének „swifti” karikatúra-vonulatát adják ki. Egy évvel később jelent meg az *Editke szemecskéje* második, átdolgozott kiadása, amelyhez az író négy, angol környezetben játszódó novellát csatolt. (*Pri Atlantiku, Tá mačka z Chelsea, Jim z Hyde Parku a Londýnsky kaderník /Az Atlanti-óceán partján, Az a Chelsea-i macska, Jim a Hyde Parkból, és A londoni fodrász.*)

A Hrušovianski hriešnici (*Körtvélyesi bűnösök*) című regényt Vámoš valószínűleg párhuzamosan írta *A letört ággal*. A serdülés témáját dolgozta fel, a Mazáč kiadó azonban gyengének és túlságosan obszcénnek találta, és nem adta ki. Egyes fejezetei a harmincas évek végén csak folytatásos regényként, folyóiratban láttak napvilágot. Az *Edit szemecskéje* „angol” novelláiban az elbeszélő a nagy-britanniai

⁴² A regényről angol nyelven írt tanulmányomat ld. *Neohelicon*, (Budapest–Dordrecht), (XXXII) 2005/ 1. 137–148.

⁴³ *Sterilizácia* (*Meddővé tétel*) egy, a húszas évek elején *Sterilní manželka* (*Meddő házaspár*) címmel megjelent rövid szkeccs kibontásából született írás, valamint a *Pisár notáriušov* (*A jegyző írnoke*) és *Ľarný sladolaď* (*Tavaszi fagyfalt*).

benyomásait dolgozza fel⁴⁴ olyan politikai és nagyhatalmi kérdésekről nyilatkozik, mint a kolonializmus és az imperializmus.

Az, ahogyan a briteket szemléli, csak részben vezethető vissza a Csehszlovák Köztársaság hivatalos geopolitikai irányelveire. A *Pri Atlantiku (Az Atlanti-óceán partján)* című műben az elbeszélő úgy írja le vendéglátóját, egy nyugállományú katonatisztet, mint aki mind az indiaiakkal szemben, mind feleségével szemben elnyomóként viselkedik. A veteránnak nincsenek érzelmei – a hivatali szférában Őfelsége parancsait teljesíti, a magánszférában viszont a rideg, álszent nevelés által deformált jelleme mutatkozik meg. Felesége, aki mellesleg legalább húsz évvel fiatalabb nála, rokonszenvesnek találja a nála tizenöt évvel fiatalabb elbeszélőt (ezt a cselekményszálat azonban, amely egy nem konvencionális viszony ábrázolásának lehetőségét rejti magában, nem bontja ki). Az elbeszélő „előnyére válik,” hogy érzékeny.⁴⁵

Az Anglia–Szlovákia oppozíció a racionalitás, a ridegség és a hatalom szembenállása az emocionalitással, az empátiával (*A Nyugat és a szlávság*). Míg *A letört ágban* az északi és a déli zsidó megkülönböztetésével a primitivitás és a kultúra oppozícióját állította fel, Anglia és Szlovákia szembenállásában a racionalista nyugat áll szemben az érzelmes kelettel. A *Tá mačka z Chelsea (A Chelsea-i macska)* című novellában ehhez az oppozícióhoz még egy elem társul – a Balkán. Míg az „elangolosodott” szlovák nem hajlandó meglátogatni az elszegényedett arisztokrata öregasszonyt, és kíméletlenül írja le a helyzetét, a fekete fiú a Balkánról⁴⁶ ironizál fölényeskedésén. A *Londýnski kaderník (Londoni fodrász)* című novella az angol úri fordászszalomban elvégzett műveletek humoros leírása révén állítja szembe a honi egyszerűséget a brit szokások kommersz, sőt már-már dekadens kifinomultságával. A *Jim z Hyde Parku (Jim a Hyde Parkból)* című elbeszélésben a kommentár a fentiekkel ellentétes: méltatja Nagy-Britanniát, a szólásszabadságot, az intellektust, a humorérzéklet és a barátságok szilárdságát. Érinti a szüfrazettek mozgalmát és a nőkérdést is: az érvek humoros kifordításával és egy gentleman-gesztussal (virágot ajándékozva) győzi le női vitapartnerét, aki harcias erkölcs- és állatvédő. A korábbi novellákban is felbukkan egy újabb sztereotípiája, miszerint a britek jobban együttéreznek az állatokkal, mint az emberekkel.

A huszadik század harmincas éveiben Vámoš prózapoétikája visszatér a realista hagyományhoz (az ironikus és karikatúrisztikus elemek ellenére is). Más baloldali szerzőkhöz hasonlóan jobban érdekli a művészet társadalmi funkciója, mint az esztétikai. Töpreng az ideológiai manipuláció és a propaganda eszközein is. *Argument skutočnosti (Objektív érv)* című, a harmincas évek második feléből való esszé-

⁴⁴ Több alkalommal megfordult Nagy-Britanniában (1929, 1930, 1932, 1935, 1936). A novellák 1934-ben jelentek meg a *Slovenské pohľady*-ban és a *Živenában*.

⁴⁵ A szláv érzékenységről már a *Svojeť* vezércikkében is beszélt. (vö. 13. sz. jegyzet).

⁴⁶ Gejza VÁMOŠ: *Tá mačka z Chelsea (A Chelsea-i macska.)* In: *Uó: Editino očko. Druhé, zmenené vydanie.* Ld. Mazáč, Praha–Bratislava, 1936. 247.

jében azt elemzi, hogyan képes az emberi gondolkodás meghajolni a megfelelően megfogalmazott „objektív érvek” előtt, amelyeknek van valami valóságalapjuk, s amelyek mintegy automatizálódnak a személyes vagy a társadalmi szférában. Az „objektív érvek” gondolkodás nélküli elfogadását kihasználhatja az ideológia és a propaganda. Vámoš károsnak tartja az „objektív érvekre” hivatkozást, de úgy véli, hogy pozitív módon is lehetne ezt alkalmazni – arra, hogy mintegy „beoltsuk” az embereket új eszményekkel és gondolatokkal. Az ezzel kapcsolatos fejtegetéseiben a „hatalom akarása” mutatkozik meg:

Tudjuk, hogy a tömegek feletti hatalom megszerzésének mechanizmusa valóban innen érthető és magyarázható: a valóság parancsoló szükségletének érvével leigázni a tömeget. A nyájszerű tömeg intelligenciájába és egészséges ösztöneibe vetett naiv hittől vezetettve nem adni lehetőséget ezernyi kicsi, megbízhatatlan, saját hasznát kereső apostolnak a homályos útmutatásra, hanem behódoltatni a tömegeket egyetlen koncentrált, feddhetetlen és tervszerű akaratnak, amely magában hordozza mintegy a garanciáját annak, hogy az embereket anyagi és szellemi felemelkedéshez vezeti.⁴⁷

Vámošnak ezek a szavai az első világháború utáni időszak paradox epilógusaként hatnak, hiszen az a korszak lelkesült a demokrácia és a szabadság eszményéért. A két háború között az európai társadalmi és politikai fejlődés többek között az „objektív érvekre” hivatkozással jutott el a totalitárius rendszerek felemelkedéséhez, ami aztán sok európai értelmiséginél kijózanodáshoz, szkepszishez és dezillúzióhoz vezetett.

Fordította: Balogh Magdolna

⁴⁷ Gejza VÁMOŠ: *Argument skutočnosti (Objektív érv)*. In: Gejza VÁMOŠ: *Princíp krutosti (A kegyetlenség elve)*. Chronos, Bratislava, 1996. 157–158.

Hová soroljuk Leopold Lahola műveit?*

Leopold Lahola (eredeti neve Leopold Arje Friedman) (Eperjes, 1918. január 30.–Pozsony, 1968. január 12.) drámaíró, novellista, költő, műfordító, forgatókönyvíró, rendező. A modern cseh és szlovák kultúra és művészet egyik legkülönösebb alakja. A Laholára vonatkozó kritikai irodalom egy része elsősorban prózaíróként tartja számon, egy másik része drámáit tartja többre, tágabb kontextusban szemlélve azonban alighanem főként filmes alkotóként ismerik, elsősorban a *Kalimagdora kedvese* (1968) című filmjének köszönhetően. Talán azt mondhatnánk, hogy különböző időszakokban más és más oldaláról mutatkozik meg. Életének krónikájából az derül ki, hogy a szlovák kultúrából többször is kitörölték alakját és az életművét egyaránt.

A szlovák irodalomban a második világháborút követően jelentkezett először, mindjárt három drámával (mindhárom mű szerepelt a Szlovák Nemzeti Színház repertoárjában). Ezek a drámák a háborús élményekből születtek (*Szélcsend Zuelben, Négy égtáj* [mindkét mű 1947-es]), *Merénylet* (1949.) Az említett színdarabokat az egész Csehszlovák Köztársaságban játszották a hivatalos színtársulatok. 1949-ben Lahola még állást kapott a Csehszlovák Állami Filmgyárban, de már ugyanennek az évnek a májusában kivándorolt Izraelbe. Annak ellenére, hogy legálisan vándorolt ki, amikor – csalódva az új környezetben – vissza akart térni hazájába, nem engedték. 1955-ben befejezte a filmet (*Minden mérföldön egy kő*), amelynek semmi visszhangja nem volt (mert durva neorealistára, és nem a kollektív izraeli új életet bemutatóra sikerült), 1956-ban végleg elhagyta Izraelt – tehát az 50-es évek közepén próbált „hazatérni”. (Filmes lehetőségek után ment Nyugat-Európába, először Ausztriába, aztán Münchenbe, de közben valószínűleg Kanadában, Párizsban is megfordult...)

A szerzőt is, és addigi életművét is tabuizálták: kizárták a csehszlovák kultúrából egészen a hatvanas évek közepéig, amikor több kísérlet is történt a rehabilitálására: kezdték újra játszani a drámáit és tévéjátékait. Az idő tájt, vagyis keletkezésük után csaknem két évtizeddel jelentek meg prózai művei. Mindössze tizennégy, *A végső dolog* című kötetben megjelent elbeszélés tartozik ide. A kötet

A szerző a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének munkatársa.

* Leopold Lahola művei magyarul: *Véletlen ismeretség*. Európa, Budapest, 1970. Ford. Bábi Tibor.

közvetlenül a szerző halála után, 1968-ban jelent meg, de sok tervbe vett munka már nem készült el. Pár év múlva Lahola megint csak eltűnt a hivatalos kultúrából, egészen a kilencvenes évek közepéig. Összegyűjtött verseit 1995-ben jelentette meg Eva Jencíková irodalomtörténész *A skorpió mérge* címmel. Az életmű kiváló ismerője, Jelena Paštéková azt írja *A végső dolog és más elbeszélések* című kötet záró tanulmányában, hogy „(Laholát) a kilencvenes években helyezték el a kultúrtörténet kontextusában.”¹ Maga az életmű egyetlen évben, 1948-ban volt ténylegesen része a kultúrának.

Ha egyetlen mondatban kellene összefoglalni, mi is jellemzi ennek a művésznak a személyiségét, az így hangozhatna: „Életét és művészetét végzettszerűen érintette meg a második világháború és a zsidóság tragédiája.” Nem véletlen, hogy ez a mondat különböző változatokban újra meg újra feltűnik minden vele kapcsolatos emlékezésben és irodalomtörténeti hivatkozásban.

Maga Lahola így foglalja össze életét:

Már sohasem leszünk képesek arra, hogy spontán módon és valóban örülni tudjunk a létezésnek. A szorongás ott bújik majd a gondolatainkban, nehezünkre esik tartósan letelepedni, a száműzött traumája bennünk lesz, nem leszünk képesek alkalmazkodni, összeolvadni az új környezettel. Nem egyszerűen a háború hagyott bennünk maradandó nyomokat, hanem az, hogy mi csak zsidóként voltunk benne... Nem élünk, pusztán csak életben maradtunk.

Talán még egyértelműbben fogalmaz Lahola nemzedéktársa, a hasonló háborús sorsot átélt Juraj Spitzer, aki *Nem akartam zsidó lenni* című esszékötetében arról a dilemmáról beszél, „hogyan maradjunk zsidók úgy, hogy közben szlovákok is maradhassunk.” Ugyanez az egyik központi problémája a szerző halála után kiadott *Hajnalodik, még ha teljesen sötét van is* című esszéjének. *A szkepszis és remény* című esszében ezt írja:

Szlovák zsidó vagy zsidó szlovák? Nagyon érzékenyen éltem át ennek a kérdésnek mindkét aspektusát, ugyanis életem során kijutott nekem a szlovákellenes és a zsidóellenes támadásokból egyaránt. Úgy válaszoltam erre, hogy szabadon parafrázeáltam Freudot: Amikor kénytelen voltam tudatosítani magamban, hogy egyre gyakoribbak az antiszemita előítéletek, intellektuálisan szlováknak tekintettem magamat. Azóta szívesebben veszem, ha zsidónak neveznek.²

¹ Jelena PAŠTÉKOVÁ: *Kádrový profil životnej energie*. In Leopold Lahola. *Posledná vec a iné*. Kalligram, Bratislava, 2007. 575.

² Juraj ŠPITZER: *Svitá, až keď je celkom tma*. Kalligram, Bratislava, 1996. 41.

Lahola sorsát akár modellértékűnek is nevezhetnénk: a bölcsészkarról állítólag zsidó származása miatt távolították el. Egyetemi hallgatóként a cionista *Haderech (Út)* című újságot, a Hasomer Hacair (Ifjú Gárda) nevű ifjúsági szervezet lapját szerkesztette. Ennek a lapnak a kiadásában jelentette meg a modern héber költészeti antológia fordítását *Chamsin* címmel (ekkor huszonegy éves volt), a hivatalos rezsim háta mögött. Rögtön ezután betiltották az újságot, Laholát pedig Kelet-Szlovákiába vezényelték: a Szlovák Hadsereg kötelékében teljesített munkaszolgálatot, onnan azonban nemsokára megszökött. A hegyekben bújkált, azután önként jelentkezett a Nováky munkatáborba, ahova már korábban internálták anyját és öccsét. Amikor az ő transzportjuk került sorra, Lahola megint önként jelentkezett, hogy csatlakozzon hozzájuk, ezt azonban barátja, Juraj Špitzer nem engedte neki. A koncentrációs táborból sikerült megszöknie, csatlakozott a partizánokhoz, s alhadnagyi rangban egészen Prágáig jutott a cseh-szlovák csapatokkal.

Dramáirói és írói karrierje a háború után indult. Miután a hadsereget otthagyta, a filmgyártásban szerzett tapasztalatokat: részt vett szlovák és cseh filmek készítésében, filmnovellákat írt, sőt maga is rendezett rövidfilmeket. Eközben azonban új területet talált magának: a drámáírást. A *Szélcsend Zuelben* című első drámájában (1947) látszólag kerüli a háború témáját, a konfliktus egy szerelmi háromszögre épül, amelyben két nő, egy érett asszony (a feleség) és egy fiatal egyetemista lány szereti ugyanazt a férfit. Tulajdonképpen önéletrajzi motívumról van szó: maga Lahola is úgy döntött, hogy elhagyja azt az asszonyt, akivel a háború utolsó éveit élte át, mert beleszeretett egy egyetemista lányba. A felkelés témáját feldolgozó *Négy égtáj* című, 1948-as dráma hozta meg neki a sikert. A darab első része a fronton, a partizánok között játszódik, akik levegőbe akarnak repíteni egy hidat. A második részben ugyanezek a partizánok fogságban vannak, és a kivégzésükre várnak. A darab két világot, két táborot állít szembe egymással: az egyik oldalon állnak a németek és a velük együttműködők, a kollaboránsok, a másik oldalon pedig a partizánok. Közöttük „semleges” alakok tűnnek fel, akik azt a kérdést testesítik meg, milyen mértékben felelős az ember a saját egzisztenciájáért. Ilyen „semleges” alak például Yorika, a festő, aki nem hajlandó részt venni a háborúban, mert az gátolná a művészi munkájában. Bár szemtanúja az ismerősei halálának, s a partizánok az ő pincéjében vannak bebörtönözve, sokáig nem hajlandó tudomást venni a háborúról mint olyanról. Végül, amikor a saját életéről kell döntenie, a partizánok oldalán köt ki. A darab hangneme és irányultsága jól illeszkedett a kommunista fordulatot követő társadalmi helyzethez, emiatt sokat játszották egész Csehszlovákiában. Ez volt az egyetlen időszak, amikor Lahola nagy sikereket ért el, és kétség sem fért hozzá, hogy munkái a cseh (szlovák) kultúra elidegeníthetetlen részét alkotják. Paštéková azt írja:

A holokauszttal tragikus kollektív tapasztalatával a háta mögött, az orosz partizánecsapat kötelékében harcoló katonaként, és az Első Csehszlovák

Hadsereg tagjaként is megbízhatónak számított, a háború utáni jelenben eszmeileg elkötelezett, emellett szorgalmas, tehetséges, sokoldalú ember volt, új családot is alapított.³

A sok jó pont, amit szerzett, mégis csupán egyetlen évre volt elegendő. 1949-ben volt a bemutatója a Heydrich elleni merénylet motívumait feldolgozó *Merénylet* című darabjának. Marek, Lukács, és Jakab egy templom kriptájában bújnak meg a német ostromgyűrűben. Odalép hozzájuk Krisztus, aki meggyőzi őket arról, hogy az erőszak nem megengedett. Végül hagyja, hogy lelőjék (másodszor is feláldozza magát). A darab a sztálinista cenzúra áldozata lett. Szinte mindenki támadta: azzal vádolták Laholát, hogy a szlovák kultúrától idegen egzisztencialista elemeket kever a műbe. A darabról vitát is rendeztek, amelyen felszólalt Juraj Špitzer, azt állítva, hogy

amennyiben a művésztől azt várjuk, hogy tartalmában szocialista, formájában nemzeti legyen, Lahola drámája se nem nemzeti, se nem szocialista, egyszerűen csak kozmopolitának nevezhetnénk.⁴

A dráma művészi színvonalát kritizálta a cseh színházi kritikus és műfordító E. A. Saudek, de még az olyan jelentős irodalomtudósok, mint A. Matuška vagy Ján Rozner is. A Pravda tudósítása a következő szavakkal végződik: „A vitába bekapcsolódtak munkások is, akik egyértelműen elutasító álláspontot foglaltak el a darabbal szemben, és érvelésük eszmei érettségről tanúskodott.”⁵ Az erősödő antiszemitizmus mellett éppen ezeknek a hozzá közel álló zsidó munkatársainak az árulása volt az, ami szinte azonnal az ország elhagyására készítette Laholát.

Kudarcnak lehet nevezni azt a kísérletét is, hogy gyökeret eressen a frissen megalakult Izraelben. Azért ment oda, hogy a filmgyártásban dolgozzon. Másokhoz hasonlóan az állam megalakulásakor telepedett le ott, de nagyon gyorsan elege lett a kollektivitás pozitív szelleméből, ami talán a légereket juttatta eszébe. Az ott tervezett filmjeit állítólagos „individualizmusuk” miatt utasították el. Érdekes, hogy miközben ma úgy emlegetik, mint az izraeli filmgyártás egyik alapítóját, a *Minden mérföldön egy kő* című, 1955-ben ott forgatott filmje nem kellett senkinek. Dalia Karpel szerint, aki filmet készített Laholáról, a filmből nem maradt másolat. Két tekerce elveszett – elvitték a végrehajtók, mert a filmstúdió csődbe ment a film elkészültét követően.

Nagyjából ez idő tájt változtatott nevet: Friedmanból lett Lahola. Ez talán annyiban fontos, hogy elfordult Izraeltől, világjáró próbált lenni, a Lahola pedig olyan „általános”, világjáró névnek hat.

³ Jelena PAŠTĚKOVÁ: *i. m.*, uo.

⁴ *Pravda*, 6, 27. 5. 1949.

⁵ *Pravda*, 6, 27. 5. 1949.

Újabb nyugtalan évek következtek különböző országokban, Szlovéniában, Olaszországban, Kanadában, Franciaországban, Angliában és Németországban. Münchenben telepedett le, mozi- és televíziós filmek forgatókönyvírójaként és rendezőjeként kereste a kenyerét, de akkori munkásságának nincsenek igazán dokumentumai – talán azért, mert többnyire kommersz filmeket készített (spagetti-westernek stb.). Utolsó filmje volt a legismertebb, a *Kalimagdora kedvese*, amely a cseh Jan Weiss *Spáč ve zvěrokruhu* című regényét dolgozta fel. A lírai történetben a főszereplő, Jónás egy év leforgása alatt kisfiúból ifjúvá serdül, majd férfivá érik, hogy azután az egész telet átaludja. Ezt a filmet már ismét „otthon” forgatta (ahová a politikai helyzet enyhülésével visszahívta megint csak Juraj Špitzer). Nem sokkal a film befejezését követően, a premier előtt három hónappal, 1968 januárjában Lahola meghalt. Bár a film az erotikus részleteknek köszönhetően népszerű lett, jelentősebb recepciója gyenge színvonala miatt nem volt. Még ugyanabban az évben, nem sokkal a szerző halála után megjelent *A végső dolog* című elbeszéléskötet.

A végső dolog

A végső dolog kötet elbeszélései megjelenésüket követően viszonylag nagy visszhangot váltottak ki. Az elbeszélések 1949 és 1956 között születtek. Vladimír Petrik azt írta a szóban forgó tizennégy elbeszéléstről, hogy szuggesztíven mutatják be, „hogyan viselkednek az emberek azokban a határhelyzetekben, amelyekben az ember benső lényege s annak tényleges alapja mutatkozik meg.”⁶

A szereplők ténylegesen olyan helyzetekbe kerülnek, amelyekben hol nyíltan, hol látens módon a halállal állnak szemtől szemben. A végzetes eseményektől való rettegés mintha minden egyes elbeszélésben erősödne. Az első szövegekben a téma a halállal való *esetleges* szembesülés (ahogyan a *Testről és lélekről*, az *Isten utcácskája*, vagy a *Madárdal* című elbeszélésben. Ez utóbbiban a zsidó Vogelt az egyenruhás őrszem nevetségessé teszi a kíváncsiskodók csoportja előtt: arra kényszeríti, hogy másszon fel egy fára és énekeljen). A későbbi, táborban, illetve a partizánok vagy a katonák között játszódó elbeszélésekben azonban a halál már a maga fizikai valóságában jelenik meg.

Egyetlen olyan elbeszélés sem akad, amelyben a szereplők képesek lennének feldolgozni a halált. A felelősségérzet összemosódik a büntudattal. A címadó, *A végső dolog* című elbeszélésben Melius tizedes a hegyekben holtan találja harcostársát, Nagy Jocót egy gránátámadás után. Jót akar cselekedni, be akarja tartani ígéretét, hogy gondjaiba veszi a holttestet. El szeretné temetni, de a test nagyon nagy, nem tudja egyedül elvégezni. A véletlen egy ismeretlen katonát

⁶ Vladimír PETRÍK: *Konfrontácie P/D*. Leopold Lahola: *Posledná vec*. Romboid, 31, 1996, 1, 27–28.

sodor az útjába, akit az elbeszlésben csak bajszosként említenek. A bajszos, miután megegyeznek, segít Meliusnak. Csakhogy rájönnek, ketten sem tudják a holttestet tovább vinni, ezért Melius úgy dönt, hogy kettéfűrészeli. Ezt követően a tizedes rájön, hogy a bajszos menekülőre fogta, emiatt lelövi.

A *Huszonkét* botütésben Brunner, a tábor újonnan érkezett lakója nyíltságának és bátorságának köszönhetően a munkatábor parancsnoka lesz. Azt a parancsot kapja, hogy készítsen elő 180 embert a koncentrációs táborba szállításra. A transzportba besorolja az apját is. A *Salva* című elbeszélés ugyancsak határhelyzetről tudósít. A partizánegységhez csatlakozik egy Feldmann nevű férfi a kisfiával. Miközben a németek elől bújkálnak, a gyerek sírni kezd, és nem tudják elhallgattatni. Az apa a körülmények kényszere hatására megfojtja a gyereket. A partizánok díszlövést adnak a tiszteletére.

„Lahola drámáiról a kritikusok azt írták, hogy a szereplők egy döntési folyamat hordozói. Ez érvényes a novellák nagy részére is”, írja Vladimír Petrík. Az ilyen műveket nevezi modellprózáknak.

Az ilyen típusú műveket az jellemzi, hogy a cselekmény elmozdul a realista irányból, és öntörvényű módon folytatódik. Az emberről mint olyanról mond el valamit. Az a kérdés áll a középpontban, ki is az ember, s az elbeszélések adekvát választ adnak e kérdésre. Itt érintkezik Lahola prózája azzal az emberképpel, amelyet a második világháború utáni egzisztencializmus filozófiája fogalmazott meg.⁷

Ennek talán legbeszédesebb példája a *Beszélgetés az ellenséggel* című elbeszélés, amelyben egy német fogságba eső partizánról van szó, aki nem hajlandó beköpní a társait, kineveti a helyi parancsnokot. Ezért átadják egy német katonának, akinek nyilván az lenne a feladata, hogy kivégezze valahol. A katonának azonban semmi kedve nincsen a kivégzéshez, sokkal inkább beszélgetni szeretne a foglyával. Az először nem akar, azután pedig megpróbál megszökni tőle. Útközben összeakadnak egy partizán csapatával, így aztán a fogoly és a fogvatartó szerepei felcserélődnek. A partizánok táborában hág a feszültség a csúcspontra, amikor is a parancsnok utasítja a volt foglyot, hogy lője le „irgalmas” őret. Hasonló módon értelmezhetjük a *David Krakower temetése* című elbeszélést is. A történet szerint Koloman Keldich azért utazik New Yorkba, hogy megölje azt a David Krakowert, aki három évvel korábban a zsidó családok tömeges kivégzése alatt siratót énekelt. Keldich úgy véli, hogy ezzel a tettevel Krakower az ölést, amely „az egyetlen olyan dolog volt, amely nem titkolta valódi értelmét,” a sirató „jogszerű temetéssé” változtatta. Ezért ő egyetlen dolognak szenteli életét, hogy tettéért megölje Krakowert. Krakower egy napnyi haladékat kér tőle, de Keldich már

⁷ Vladimír PETRÍK: *Leopold Lahola*. www.litcentrum.sk [id. 23.1.2015]. Elérhető: <http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelia/leopold-lahola>

nem jön el érte, mert belefut egy folyóba. David Krakower siratót énekel a temetésén.

Kevésbé tehetséges író esetében a modellpróza filozófiai értekezéssé szürkülhet, azonban Laholánál nincsen erről szó. Egész életműve tragikus élményeiből táplálkozik, így az, amit sugalmaz, a meggyőzés erejével hat, akárcsak érvei is, amelyekkel az olvasót az emberi létezés súlyos egzisztenciális kérdéseinek sűrűjébe vezeti. Ebből az is következik, hogy Laholát nem annyira az emberi szenvedés drámai képei érdeklik, sokkal inkább az emberi viselkedés mozgatórugói, azaz végső soron a személyiség, amelyből a körülmények, az alkalom hatására kitörhet az állatias erőszak és kegyetlenség egyfelől, másfelől azonban ugyanezek a tényezők előhívhatják a hősiességet is az áldozatból.

Azoktól a háborús témájú szlovák prózai művektől eltérően, amelyek a jó és a rossz éles szétválasztására épülnek (s amelyekben a kétpólusú ábrázolás elsősorban az alakok rajzában érhető tetten), Lahola komplex módon értelmezi az embert, pozitív és negatív tulajdonságok összességéeként. A szerzőt igazából nem is a két szemben álló tábor háborús összeütközése foglalkoztatja, sokkal inkább az emberi jellemek összezapása egyetlen táboron, mi több, egyazon emberen belül.

Maga Lahola ezzel kapcsolatban így nyilatkozott:

Az az elgondolás, amely szerint a kegyetlenség nem pusztán az ember osztályrésze, hanem inkább magának az embernek elidegeníthetetlen része, végül bennem is megszilárdult... Csak jóval később szereztem tudomást az úgynevezett tragikus életérzésről. De addigra már lassan rájöttem, hogy kizárólag az ember tud kegyetlen lenni, és egyedül az ember képes eltérni a kegyetlenséget. Megteremti. Szüksége van rá. Innen már csak egy kis lépés volt eljutni annak felismeréséig, hogy az ember képes önmagához is kegyetlen lenni. Így rajzolódott ki előttem az a kérdés, mi is az ember. Tudatosítottam magamban, hogy a világ teremtése napján nem létezett, éppen úgy, mint ahogyan nem létezett borotválkozó készülék sem. A természet önmagában se nem embertelen, se nem emberi. Nincs kizárva, hogy az emberi létezés célja az, hogy az emberi elemmel gazdagítsa a természetet, hogy megteremtse és megsokszorozza azt, s közben ne feledkezzen meg arról, hogy a humánus olyan, mint a banánfa, amely elszárad, miután termését meghozta.⁸

Josef Felix a modern pokol tizennégy köréhez hasonlítja a tizennégy elbeszélést.

Miféle poklóról van itt szó? Bizonyosan nem a dantei Poklóról. Ebben a pokoli univerzumban nincsenek se gótikus ördögök, se szimmetrikus

⁸ Leopold LAHOLA. www.litcentrum.sk, [id. 23.1.2015]. Elérhető: <http://www.litcentrum.sk/slovenski-spisovatelja/leopold-lahola>

körök, de még bűnösök sincsenek. Épp ellenkezőleg: Lahola pokla pontosan abban különbözik a középkori vallási elképzelésektől, hogy nála az ártatlan emberek szenvednek, illetve azok, akik csak annyira bűnösök, amennyire mindannyian azok vagyunk. Ez az Inferno azonban mégiscsak hasonlít Dante Poklához, ha nem is a külső megjelenésében, hanem a belső jelentésében. Valóban a Rossz birodalma, csak hogy nem a vallási vagy metafizikai értelemben vett Rossz, hanem csak és kizárólag a földi rossz. Úgy, ahogyan például Bernanos – aki egész életében a Rosszról írt – határozta meg a Rosszat, mint az Isten hiányát, Lahola számára a rossz az emberség hiányát jelenti.⁹

Kornel Földvári a világirodalommal való kontinuitást emeli ki a könyvről szólva:

[ezek az elbeszélések] európai útleveleinkhez tartoznak. Csak néhány olyan szlovák szerző van, aki epigonságtól mentesen képes ennyire lépést tartani a modern világirodalom szellemével és irányával.¹⁰

Az irodalomtörténet olykor úgy látja Laholát, mint aki kívül áll a szlovák próza körén s inkább a cseh, a lengyel, vagy éppen az olasz irodalom törekvéseihez áll közel. Minthogy azonban szlovák nyelven írt, kétségkívül a szlovák irodalomhoz tartozik. Az azonban kétségtelen, hogy művészete a szlovák irodalmon belül rokontalan. Azt mondhatnánk, Lahola művei valamiképpen a szlovák próza margóján helyezkednek el.

Ezeknek az elbeszéléseknek a kiindulópontja, ahogyan Jelena Paštéková írja:

az alakok egzisztenciális fenyegetettsége, a testi-lelki nemléte hullás lehetősége... A háború tapasztalatát [a szerző] úgy jeleníti meg, mint ábrázolhatatlan, és a végtelenségig variálható erőszakot. Az író számára fontos mozzanat az erőszak aktusában való részvétel... Az elbeszélés alapja egy krízishelyzet, amely a cselekmény során kiéleződik. A szereplők akaratuk ellenére válnak hőökké, hiszen nem önszántukból kerültek bele egy megoldhatatlan szituációba, ugyanakkor mégis cselekedniük kell – és a legrosszabb, amikor a rossz elerőtlenedik: „alakot ölt, és egy konkrét emberi arc részleteiben közeledik. Az ellenfél erre nincs felkészülve, emiatt pszichés védekezőképessége csütörtököt mond.”¹¹

Az eddig mondottak ellenére sem kerülhetjük meg a kérdést, vajon értelmezhetjük-e Lahola életművét a zsidó irodalom részeként? (A filmjeiről bizonyosan nem

⁹ Jozef FELIX: *Nad novelami Leopolda Laholu*. In *Posledná vec*. F.R. & G., Bratislava, 1994, 302–303.

¹⁰ *A Rozhovor s nepriateľom*, c. könyv (Slovenský spisovateľ, Bratislava, 2008; a *Posledná vec* új kiadása) borítóján.

¹¹ Jelena PASTÉKOVÁ: *I. m.*, 583.

állíthatjuk ezt, azok többsége amúgy sem tartozik a művészi értéket képviselő életműhöz). És egy másik, talán értelmetlen kérdés, vajon az elgondolható / feltételezett zsidó irodalomhoz tartoznának-e Lahola művei, ha csak egy kicsit is más korszakban születnek?

Milan Hamada irodalomtörténész a zsidó irodalom kontextusával kapcsolatban 1992-ben ezt írja:

Nem tudom, hányan voltak irodalmunkban, akik Leopold Laholához hasonlóan vállalták zsidóságukat, és hányan voltak, akik hozzá hasonlóan büszkén, de minden bizonnyal fájdalommal osztottak a kiteszítottak sorában. Miközben a cseh kultúra nagyon megértően és empatikusan fogadja be Franz Kafkát és más alkotókat... a mi kultúránk még mindig mostohán bánik nagy zsidóinkkal, akik közé Leopold Lahola is tartozik.¹²

Lahola zsidóságát még erőteljesebben hangsúlyozza (alighanem érthető okokból) Juraj Špitzer a második kiadáshoz írt előszavában, ahol arról is beszél, hogy a zsidó kultúra eltűnik Európából, és ezzel együtt a zsidóság kultúrája kihullik saját történeti kontextusából. Szót ejt a „kettéosztott” irodalomról, amelynek vagy zsidónak vagy németnek, franciának stb. kell lennie.¹³

Másfelől viszont a 2007-ben megjelent *A végső dolog és mások* című, a prózai művek, a versek s egy dráma mellett sok más anyagot, vázlatokat, levelezést, korabeli kritikákat is közreadó nagyszabású kötet összeállítója, Jelena Paštėková lemond arról, hogy a fentihez hasonló módon sorolja be az író életművét. Így érvel:

[Lahola] prózai szövegei nemcsak a zsidó, hanem a roma holokauszt tragikus tapasztalatát is megjelenítik. A *Madárdal*, az *Isten utcácskája*, a *Huszonöt botütés*, a *David Krakower temetése* vagy a *Fontetieri* című elbeszéléseknek nemcsak művészi értelemben, hanem témájukat tekintve sincsen párjuk a korabeli szlovák irodalomban. A második világháború lezárultával még nem volt egyértelmű, később pedig letagadták, hogy a megsemmisítő táborok áldozatai döntően zsidó identitású polgárok voltak, nem zajlott társadalmi vita sem a háborús Szlovák Köztársaságbeli „nagyobb és kisebb rossz”-ról, sem pedig a szlovákok bűnrészességének kérdéséről a zsidók sorsát illetően. *A végső dolog* című kötetet nem tekinthetjük olyan műnek, amely egységes világértelmezést sugall, egy eszmeileg pontosan meghatározott szerzői identitás nézőpontjából, legyen az akár zsidó, akár felkelő, akár katonai.¹⁴

¹² Milan HAMADA: *Nad prozaickou tvorbou Leopolda Laholu. Kultúrny život*, vol. 26, 1992/ 50. 11.

¹³ Juraj ŠPITZER: *Exil v exile*. In *Posledná vec*. F. R. & G., Bratislava, 1994. 10–12.

¹⁴ Jelena PAŠTĚKOVÁ: *i. m.*, 583.

Utószavában Paštéková nem fogadja el sem azt a besorolást, hogy Lahola rendszerek, rezsimek áldozata, sem azt, hogy külön világvándor. Azt ajánlja, hogy fogadjuk el az életművet „olyan, ma is érvényes értéként, amelyhez az ellentmondások is természetesen hozzátartoznak.”¹⁵ Ez az eljárás mindemellett jóval biztonságosabb is.

Fordította: Balogh Magdolna

¹⁵ Uő, uo.

TURI TÍMEA

Esetlegesség, közvetlenség, naivitás

Szép Ernő *Emberszag* című regénye és a zsidó identitás

(Egy buta meglepetés)

Ha Szép Ernő tudta volna, hogy az úgynevezett zsidó irodalom kontextusában is beszélnek majd a műveiről, valószínűleg elég kényelmetlenül érezte volna magát. És nem csak azért, mert Szép Ernő is jó példája annak az asszimilánsnak, aki igen keveset foglalkozott volna a saját zsidóságával, ha a kortárs antiszemitizmus nem juttatta volna újra és újra az eszébe. Már 1919-es *Patika* című színdarabjának szélsőjobboldali támadásai miatt egy ideig el is hagyta Magyarországot. Ideiglenes emigrációjából így ír Krúdy Gyulának: „Azt sem értem, miért kell nékem szegénynek és zsidónak lennem, amikor egyiket se kértem, csak danolni akartam, míg élek.”¹ A személyes és az irodalmi dokumentumok ugyanazt a szemléletet tanúsítják. A saját zsidóságról mindig az esetlegesség metaforáin keresztül beszél Szép Ernő. Zsidónak lenni „születési hiba”.² A zsidóságban szenvedni lehet, mint egy betegségben,³ a zsidónak úgy jut eszébe a zsidósága, ahogy „a mellbeteg csak arra gondol, hogy ő mellbeteg.”⁴ Zsidónak lenni a születés „buta meglepetése,”⁵ végeredményben a zsidóság szerencse – pontosabban szerencsétlenség – kérdése.⁶ A *Lila ákác* című, ugyancsak 1919-ben megjelenő regény zsidóságra vonatkozó részéből hosszabban is érdemes idézni:

A szerző a Magvető Kiadó szerkesztője.

¹ Idézi PURCSI Barna Gyula: *Szép Ernő*. Akadémiai, Budapest, 1984. 113.

² SZÉP Ernő: *Emberszag* In Uó: *Négy regény. Dali dali dal, Lila ákác, Ádámcsutka, Emberszag*. Noran, Budapest, 2003. [Továbbiakban: SZÉP] 667.

³ SZÉP 592.

⁴ SZÉP 178.

⁵ Uo.

⁶ „Ha zsidó vagyok, ez szerencsétlenségem”. Idézi VIDA Lajos: *Szép Ernő-könyv. Szép Ernő élet- és pályarajza*. Csokonai, Debrecen, 2007. 166. Egy keresztény az *Emberszagban*: „szerencsésebb felekezetű barátom” SZÉP 571.

Sokszor úgy voltam vele, mintha az egész csak egy rossz vicc lenne, amit éellenem találtak ki, hogy ilyen butaság miatt is szenvedjek. Egész életemben zsidó legyek! Tessék talán felosztani ezt, mint a katonaságot vagy mint egy közmunkát, mindenki szolgáljon.⁷

A zsidóság közteherviselésének vicce a lehető legtalálóbban mutatja meg, Szép Ernő hogyan tudott válaszolni arra a – mondjuk így – irritációra, amit a zsidósága jelentett.

A zsidó irodalom meghatározása a holokauszt sorsese ményé nővő traumája előtt és után egyaránt kérdéses, folyamatosan pontosításra szoruló fogalom, noha nyilván a holokauszt előtt és után nem jelenti teljesen ugyanazt. A magyar-zsidó irodalom ideáját tisztázni kívánó Komlós Aladár meglátása szerint például a magyar zsidó irodalomról való beszéd érvényességét a zsidó írók hasonló tapasztalatai teszik lehetővé, amit az azonos társadalmi kirekesztettség okoz. Az 1936-ban írt, tünetértékűen fontos *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet elé* című írásában így fogalmaz: „ha egy író zsidónak született, nem függ többé az elhatározástól, hogy zsidó író lesz-e, s a zsidó lélek és szellemtörténet kifejezője lesz-e vagy sem.”⁸ Sőt, Komlós Aladár szerint az asszimiláció jellegzetes elfojtó stratégiái csak méginkább a zsidó irodalomhoz kötik a zsidó írókat. Komlós több írásában visszatérő példája Szép Ernőnek a magyar folklórhoz való vonzódása, amit sajátos túlkompensálásnak, egyfajta hiperkorrekciónak tart. Komlós Aladár e korai írását mindenesetre azért tartom fontosnak megemlíteni, mert érzékenyen reagál arra a kettősségre, hogy a magyar-zsidó irodalom, ha van, voltaképpen egy hagyomány hiányának a hagyománya, egy sosemvolt hagyománnyal való szakítás igyekezete. A magyar-zsidó irodalom történetének, ha van, egyik fő tendenciája az, hogy olyan magyar írók története, akik azzal szembesültek, hogy zsidók, *pedig nem* érezték magukat annak.

Szép Ernő abszurd bon mot-ként idézhető vágya mindenesetre szembehelyezkedik Komlós Aladár modelljével, de szembehelyezkedik az asszimiláns stratégiákkal is. Szép Ernő nem tagadja, hogy zsidó, épp csak annyit mond, hogy zsidónak lenni esetleges, a zsidóság maga az esetlegesség. Magam úgy vélem, hogy az irodalom társadalomtörténeti és szociológiai szempontjain kívül a leginkább úgy válhat termékeny egy nemzeti-zsidó jelzőpárral ellátott irodalom összefüggésében beszélni egy-egy szövegről vagy életműről, ha azt vizsgáljuk meg, egy-egy szöveg vagy életmű miként reagál arra az irritációra, amit a zsidóság jelent a számára – a legtöbb esetben természetesen a szerző számára a saját zsidósága.

(Csak zárójelben jegyzem meg, hogy épp ezért érdemes lenne feltenni a kérdést, hogy amennyiben használjuk a „magyar-zsidó irodalom” fogalmát, beletartozó-

⁷ SZÉP 179.

⁸ KOMLÓS Aladár: *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet elé*. In Uő: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holokausztig II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Múlt és Jövő, Budapest, 1997. 75–81. 77.

nak véljük-e az olyan könyveket, amelyek a zsidó identitásproblémákon keresztül beszélnek az identitás általános problémáiról, vagy amelyek a zsidó emberek élettörténetének traumáit beszélik el, például Németh Gábor *Zsidó vagy?* című regényét, Borbély Szilárd *Haszid szekvenciák* ciklusát vagy a *Testhez* újraírt női holokausztvallomásait. Egy így feltételezett fantomszerű zsidó irodalom jelentős világirodalmi példája lehet W. G. Sebald munkássága.)

Irritációként – tegyük hozzá: termékeny irritációként – természetesen a leginkább azokban a 20. századi életművekben jelenik meg a zsidóság, amelyek szerzői számára a zsidóság, a szerzők saját zsidósága, nem vallási tapasztalat. Ebből a szempontból a legradikálisabb életmű nyilván Kertész Imréné, akinek a munkái – a *Sorstalanságon* kívül és után – mintha az individuum elpusztításának, elpusztíthatóságának bemutatásán túl paradox módon épp az individuum visszanyerésének programját kívánnák megvalósítani. Kertész Imre radikalitása azonban, úgy vélem, mélyen gyökerezik a Monarchia és a két világháború közti Magyarország asszimiláns szerzőinek szemléletében.

(Nem illik különbözni)

Szép Ernő szövegeinek világlátására egyfajta sajátos optika jellemző, amely a jelenségekre egy mindenkori megelőző nézőpontból tekint. Például: a felnőtt életre a gyerekkor, a városra a vidék szempontjából. Innen a nosztalgia szinte karikírozható anakronisztikussága, a mindenre rácsodálkozás naivitása. Szép Ernő műveinek tétje azonban nem a naivitás színrevitele, hanem a naivitás retorikájának a megvalósítása, amely noha nem lehet azonos a naivitással, mégse lehet hiteltelen, álnaiv. A továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy Szép Ernő munkaszolgálatos tapasztalatait megjelenítő regénye, az *Emberszag* ebből a sajátos perspektívából hogyan mutatja meg a zsidó identitás önértelmezését.

Az *Emberszag* „naiv” optikája is egy megelőző világrend perspektívájából próbál tájékozódni egy idegen világban. Voltaképpen a „polgári” normák, a polgári morál – vagy csak egyszerűen „a” morál – szempontjából nézi a vészkorszakot, ami körülveszi. „Mindennap elámul az ember.”⁹ Az abszurd jóhiszeműség példája, amikor az idősek megmenekülésének esélyét latolgatva az elbeszélő megjegyzi, „biztos villamoson viszik haza az öregeket, hiszen nem bírják már szegények”.¹⁰ Ha pofon vágják az embert, a meglepődés még felháborodni sem enged: „olyan komikus volt, hogy hatvanéves koromba fejbe vág ez a buta fiú, nagy kínomba került, hogy el ne nevessem magam”.¹¹ Néhol már keserű gúny is vegyül naiv

⁹ SZÉP 694.

¹⁰ SZÉP 609.

¹¹ SZÉP 663.

elbeszélésbe, amikor az éhezést és a fogyókúrát idézi. „Hasznos lesz Erdőváros azoknak az uraknak, akik az idén Karlsbadba nem mehetnek.”¹²

Mi mégis a legnagyobb veszteség, mi az, amit elvesz ez a történet az embertől? Épp magát a történetét. „Az embernek az életrajza: a gondolatai. A többi, ami velem történik, az mind idegen valami. [...] Gondolkozni mindig gondolkozunk, csak nem figyelünk oda”, olvashatjuk az *Emberszagban*, ám a munkaszolgálat épp a gondolatokra való visszaemlékezés lehetőségét veszi el: „nem bírtam semmit, de semmit abból visszakapni, amit elmém egész nap ásott, lapátolt. Oly hamar beleszívódik a gondolat a feledésbe, mint a földbe az eső.”¹³ Viszont mivel az ember életrajza a gondolatai, így ha az ember gondolatait veszik el, akkor az életrajzát. Már ez a szemlélet is rokon a *Sorstalanság* – gondoljunk már csak a címre – problémájával: hogyan beszélhetjük el önmagunkat, ha elveszik tőlünk önmagunk elbeszélésének lehetőségét, úgy, hogy lehetséges, hogy ez a lehetőség sohasem létezett?

Az *Emberszag* és a *Sorstalanság* másik mély rokonsága a munkaszolgálatban illetve a koncentrációs táborban töltött idő – jobb szót most nem találok – üresjáratainak elbeszélése.¹⁴ Az *Emberszag* szerint a munkaszolgálatban az unalom az egyik legdühítőbb dolog:

Állunk, állunk. Állunk, állunk, állunk. A kaszárnya udvarán kellett így állani és állani sorakozva, parancskiadásra várni. Állani, várni, várni, várni, fogyasztani a drága fiatal időt, majd megveszni az unalomtól, a türelmetlenségtől. Ezen mód preparálja az embert a katonaság, így csinál szófogadó tetemet belőle.¹⁵

Az unalmas óráktól pedig félő, hogy az elbeszélés is unalmassá válik. „Szegény olvasóm, hogy untatlak Téged.”¹⁶ Ezt a szemléletet nem gondolhatjuk „pusztán” ironikusnak. Ám ha azt olvassuk, hogy a csillagos házban töltött reggeleken „gyöngédtelenség” volt, ha a bombariadó épp a reggelit vagy a borotválkozást szakította meg,¹⁷ akkor a léptéktévesztés nem jelent szükségszerű részvétlenséget.

Fontos, hogy az *Emberszagban* színre vitt tapasztalat nem egyedülálló, nem előzmény nélküli még Szép Ernő életművében sem. A munkaszolgálat unalma felidézheti akár azt a *Pesti Hírlap*-beli 1935-ös tárcát, amiben a mindennapi vára-

¹² SZÉP 675.

¹³ SZÉP 671.

¹⁴ Erre már többen felhívták a figyelmet, többek között KÁLMÁN C. György: *A túlélés poétikai problémái*. In *A magyar irodalom története. 1945. Megjelenik Szép Ernő Emberszag című kötete*. In SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András (szerk.): *A magyar irodalom története 1920-tól napjainkig*. Gondolat, Budapest, 2007. 417–427.

¹⁵ Vö. SZÉP 572., 607., 615., 645., 686.

¹⁶ SZÉP 704.

¹⁷ SZÉP 571.

kozások – a villamosmegállóban, a telefonkapcsoláskor, a bankban, satöbbi – az emberi élet elvesztegetett idejeként adódnak össze:

Hol adják vissza ezeket a drága öt perceket, tízperceket, félórát, órákat, amelyeket ebben az életben élet nélkül töltöttem? [...] Ez alatt az idő alatt, amit az egyetlenegy életben várni kellett, várni vakon, örömtelen, és haszontalan, írhattam volna egy hűséges regényt.¹⁸

Ez a furcsa párhuzam – a hétköznapi várakozások és a munkaszolgálat unalmának analógiája – nem bagatellizálja az utóbbit, hanem kísértetiessé, baljósá teszi az előbbit. A holokauszt tapasztalata egyszerre idegen és ismerős a környezetében. (Csakúgy, ahogy majd a *Sorstalanság* végén, a visszatérő Köves Gyuri többek között egy kalauz képében találkozik ugyanazzal a személytelen gépezettel, amely eddig a megsemmisítésére tört, most csak megbüntetni akarta.)

Ám ne felejtjük el, hogy az *Emberszag* csupán a holdudvarát írja le a holokausztnak. Az *Emberszag* híres zárata így hangzik: „Hogy másnaptól [a hazatérés után], november 10-től mi történt velem, meg mindnyájunkkal, azt már nem mesélem. Azt leírni és azt elhinni érzésem szerint nem is szabad.”¹⁹ Ennek a szemléletnek is megvan az előzménye a kisprózákban. 1934-ben: „Nem hiszem, hogy valaha háború lesz még a világon. / Lehet a világon háború, az a világ dolga. / Az én dolgom az, hogy ne higgyem!”²⁰ 1937-ben: „Rossz álom a jövődő világháborúja. Bűn rettegni tőle, mert bűn hinni benne. Az is vét Krisztus ellen, aki csak elképzeli.”²¹ Majd 1945. júliusában: „Én nem hiszem, hogy még egyszer háború lesz a Földön. / A háborúban hinni is bűn, bűnrészesség.”²² Szintén egy 1945-ös tárcában így fogalmaz: akik meghaltak, azok „énbennem tovább is élnek, [...] nem tanúsítom a halálukat, nem fogadom el.”²³ Gondolhatnánk ezt naivitásnak, ám a naivítás itt erkölcsi alapállássá változik.

A naivítás, pontosabban a naivítás retorikája – ami nem azonos az álnaivitással – az *Emberszagban* újfajta jelentőséget kap. Az elbeszélés módja ugyanis az, ami valamit fel tud mutatni az ellen, amit elbeszél. Nem csak arról van szó – ahogy azt Kálmán C. György megállapítja –, hogy az elbeszél hang és az elbeszél történet feszültsége volna az irodalmiság forrása. Az elbeszélés módjának az elbeszél történettel való szembeszegülése szinte politikai gesztussá válik. A népszerűség előfeltételének kettős „logikája”, hogy nem csak elkülöníti a kisebbségnek nevezett csoportot a többségtől, de a kisebbség tagjait azonosítja egymással. Szép Ernő kis- és nagyobb prózai írásaiban gyakran használt stratégiája, a tömeg

¹⁸ SZÉP Ernő: *Kispanasz*. Gondolat, Nyilvánosság Klub, Századvég, Budapest, 1992. 111.

¹⁹ SZÉP 710.

²⁰ *Kispanasz* 117.

²¹ SZÉP 136.

²² SZÉP 36.

²³ SZÉP 246.

heterogén ábrázolása így válik az *Emberszag* környezetében politikai gesztussá. „Minden van köztünk”.²⁴ Bár az *Emberszag* elbeszélőjének állítása szerint rossz az emlékezőtehetsége, bár talán csak az úgynevezett „nagy” események esetében,²⁵ döbbenetes aprólékossággal számol be a tömegbe kerülő emberek apró különbségeiről, álljanak sorba a csillagos ház udvarán, legyenek épp az óvóhelyen, a menetben is lehet figyelni a különböző kalapokat és sapkákat, a hólyagok és a testi nyavalyák is különbözőek, ahogy még a kötelezően felvarrt sárga csillagokat is ki-ki a maga módján szabja ki, vasalja, választja ki az árnyalatát.

Szép Ernő prózai szövegeinek demokratikus alapállását ugyanis épp az határozza meg, hogy a tömegben mindenki egyaránt különböző. Vagyis nem a hasonlóságaink, hanem a különbségeink tesznek minket hasonlóvá. Az *Emberszag* visszatérő helyzete, hogy az elbeszélőt a különb mivoltára hivatkozva próbálják megmenteni. Amikor arról gondolkodik az elbeszélő, hogy éljen-e a neki felajánlott lehetőséggel, kérvényezze-e a sárga csillag hordása alóli mentességet, először úgy véli, szégyen, hogy egy írónak külön kell kérvényeznie mindezt, hiszen az egyébként is „küldetése révén a nemzet felé magasodik”, másrészt viszont „nem illik különbözni az embernek csillagos sorstársaitól, azok fölé kerülni”.²⁶ Ez a megjegyzés több szempontból is tanulságos: a sorsközösség vállalása nem morális kérdés, hanem illem kérdése. Másrészt ezt a sorsközösséget külső körülmények esetlegessége, és sem lényegi összetartozás határozza meg.

Az esetlegesség Szép Ernő munkáinak lényegi fogalma. A heterogén tömeg ábrázolása azt sejteti: azért csodálkozunk rá a saját életünk vagy mások életének esetlegességeire, mert voltaképpen ezek az esetlegességek azok, amelyek identikusan meghatároznak minket. Szép Ernő prózai írásainak poétikai ereje azonban épp abban rejlik, hogy ezek az esetlegességek úgy válnak lényegivé, hogy mégis totalizálhatatlanok maradnak. Az esetlegességek lényegi, a létezésünket meghatározó, de nem végső, nem mindent megmagyarázó tapasztalatok. Hogyan is foglalhatnánk össze az *Ádámcsutka* elbeszélőjének önértelmezését? Valahogy így: milyen érdekes, hogy kopaszodom, igen, én vagyok az, aki kopaszodik, pedig én nem is érzem magam annak, annyi más is vagyok. Kopaszodom, *pedig nem* kopaszodom. Vagy: hogyan is látja a *Lila ákác*-ban Csacsinszky Pál Tóth Mancit? Milyen érdekes, itt van egy orfeumi nőcske, semmi más különleges nincs benne, csak annyi, hogy egy orfeumban dolgozik, pedig igazából nem is oda való. Orfeumi nő, *pedig nem* orfeumi. Szép Ernőnél a személyiséget mindig esetlegességek határozzák meg: ezek az esetlegességek lényegiek, de totalizálhatatlanok. Ebből a szempontból a Szép Ernő-szövegek zsidóság-ábrázolása új fénybe kerül, hiszen zsidónak lenni is esetlegesség. Vagyis a zsidó olyan jel, ami lényeges

²⁴ SZÉP 670.

²⁵ „[J]elentékeny tehetséget kaptam arra, hogy a történelmi eseményeket roppant hamar elfelejtsem”. SZÉP 584.

²⁶ SZÉP 583.

(szubsztanciális), mégis esetleges és totalizálhatatlan, akkor is, ha ezt a jelet mi esetlegesen találtuk meg Szép Ernőt olvasva, sőt, lehet, hogy akkor a leginkább.

Az előbb azt mondtam: Szép Ernő szövegeinek alapállása demokratikus, noha egyaránt találhatunk szöveghelyet az életműben arra, hogy írónak lenni kivételes állapot – lásd: „küldetése révén a nemzet felé magasodik” –, és arra is, hogy nem az: „nem illik különbözni”. Amiért mégis azt lehet mondani, hogy – amennyiben egy irodalmi műről mondhatunk ilyet – ezek a szövegek valójában demokratikusak, az nem a szövegek tartalma, hanem retorikája miatt van. Amikor például az *Emberszagban* az orvos egy hamis lelettel mentességet ajánl a munkaszolgálat kemény fizikai munkája alól, az elbeszélő nemcsak a cselekményben, de az elbeszélés által is elutasítja azt, hogy ő különböző legyen: „Avval feleltem, amivel Te feleltél volna, kedves olvasó, a helyemben. [...] Szenvedni legalább annyi jogom van, mint más emberfiának.”²⁷

A Szép Ernő prózai szövegeiben uralkodó beszédhelyzet nemcsak a közvetlen társalgás formáját idézi meg, de magát az írást kísérli meg közvetlenné tenni. (Gondoljunk a *Lila ákác* híres kezdetére: „Elmondom neked, hogy csókoltam meg azt a lányt.”²⁸) Ez az, amit úgy szokás megfogalmazni: Szép Ernő úgy ír, ahogy egy társaságban cseveg az ember. A közvetlen társalgás imitációja a hosszabb prózai írásokban azonban más megvilágításba kerül: egy regényen belül következetlenek a megszólítások. Hol tegez, hol magáz. Néhol mintha egy embernek beszélne, máshol többnek, van, ahol úgy tűnik, csupa férfinak, máskor mintha nők is lennének a hallgatóságban. Vagyis az elbeszélés, pontosabban megszólítás által maga a megszólított olvasóközönség is heterogén tömeggé válik.

Az, hogy a társalgási helyzet elbeszélő formává lép elő, nem marad következmények nélkül. Az irodalmi nyelv beszélt nyelvhez való közelítése, az irodalmi nyelv irodalom alatti, „pesties” rétegének poétizálása sokkal radikálisabb jelenség lehetett, mint ahogy azt ma érezhetjük az olvasás közben, és ez a váltás társadalomtörténeti okok miatt nyilván nem elválasztható az asszimiláló zsidóság irodalmi működésétől. (Akik, ha írók akarnak lenni, megélhetést az újságírástól kaphatnak, az újságírás, sőt, a zsurnalizmus, a kávéház mint intézményrendszer pedig hatással van az irodalmi művek nyelvhasználatára.) A társalgási helyzetet mint elbeszélő formát Kosztolányi is felhasználja, akár Esti Kornél egy-egy történetének elmesélésében, akár versben is (lásd a *Hajnali részegség* első sorát: „Elmondanám Néked. Ha nem unná.”)

²⁷ SZÉP 661.

²⁸ SZÉP 135.

(A voltam és a lettem)

A társalgási helyzet mint elbeszélő forma, ha úgy tetszik világnézeti következményeivel próbál leszámolni Kertész Imre *Az angol lobogó* című novellája. „Ha most netalán mégiscsak el akarnám mondani az angol lobogó történetét, amint erre néhány napja – vagy hónapja – egy baráti társaságban buzdítottak”,²⁹ így szól *Az angol lobogó* kezdete. Ez a mondat később sokszor visszatér, ez az elbeszélés kerete. Az 1991-es írás azonban nem is annyira az angol lobogó története, sokkal inkább annak a története, hogy az elbeszélő az '50-es évek Magyarországon hogyan szembesül az életkörülmények díszletszerűségével, és azzal, hogy a valódi élet és a körülmények által biztosítható élet különböző. Az elbeszélő a múltban kimondhatja:

„újságíró vagyok”, mivel a látszat és a tevékenység, amely ezt a látszatot létrehozta, nagyjában-egészében valóban megengedte nekem, hogy így fogalmazzak. A naiv megfogalmazások időszaka volt ez életemben, az elfogulatlan megfogalmazásoké, amikor életvitelem és ennek megfogalmazása még nem állott egymással megszüntethetetlen vagy kizárólag radikális eszközökkel megszüntethető ellentétben.³⁰

Vagyis később igen. *Az angol lobogó* egy szakítás története. A magyar irodalom látens hagyománya, a zsurnalizmus (amelynek létrejötte társadalomtörténetileg elválaszthatatlan az asszimiláns zsidóság munkásságától) gyakori szólama az – Szép Ernőnél is, de Szomory Dezsőnél is –, hogy a megvalósult szöveg, a megvalósuló életmű csak pótléka, fantomfájdalma annak, ami valóban lehetne. Lásd a már idézett tárcazárlatot: „Ez alatt az idő alatt, amit az egyetlenegy életben várni kellett, várni vakon, örömtelen, és haszontalan, írhattam volna egy hűséges regényt”.³¹ Vagyis a várakozás ideje, a körülmények ideje elvette a regény idejét, megajándékozott a tárca idejével. *Az angol lobogó* ezzel a szemlélettel próbál szakítani, pontosabban az ezzel a szemlélettel való szakítás történetét mondja el. Beszédes tévedés, hogy *Az angol lobogó* elbeszélője azt állítja, Szép Ernő *Ádámcsutka* című regényének hatására lett újságíró, hiszen az egy újságíróról szól, és a könyv „kedélyessége” és „bölcssége” vonzóvá tette ezt az életformát. Beszédes tévedés, mert miközben az *Ádámcsutka* főszereplője a szó szoros értelmében nem újságíró (félíg-meddig a társadalmon kívül élő író, igen, de inkább színműíró), az *Ádámcsutka* viszont tagadhatatlanul a zsurnalizmus regénye, és *Az angol lobogó* sokkal inkább a zsurnalizmussal, semmint az újságírással kíván szakítani. Az, hogy mindezt épp egy olyan szöveg valósítja meg, ami a zsurnalizmus korának

²⁹ KERTÉSZ Imre: *Az angol lobogó*. In Uő.: *Az angol lobogó*. Magvető, Budapest, 2001. 5–63. 7.

³⁰ KERTÉSZ 25–26.

³¹ *Kispanasz* 111.

elbeszélő formáját – a társalgási helyzetet – idézi fel és használja ki, ironikus, ám a forma iróniájának hatása beláthatatlan: Az *angol lobogó*ban is az elbeszélés folyamatos elhalasztódáson keresztül valósul meg (az angol lobogó történetéhez mindig egy másik történetet kell elbeszélni), ahogy a zsurnalizmus világnézete is az, hogy az igazi műre folyamatos elhalasztódáson keresztül kell várni.

Az *angol lobogó* szerint az *Ádámcsutka* olyan könyv, amely „mit sem tudott [...] a katasztrófáról.”³² Tudott viszont Az *angol lobogó*ban is hosszan elemzett mondat, a „Szép Ernő voltam”. (Szép Ernő 1945 után mindig így mutatkozott be társaságban. A mondat, annak ellenére, hogy Szép Ernő soha nem írta le, valóban az életmű kulcsmondata.)

[E]z a bemutatkozás megfogalmazás, mégpedig radikális megfogalmazás, mondhatnám a megfogalmazás hőstette volt. Ennek a megfogalmazásnak a révén maradt, sőt lényegült Szép Ernővé Szép Ernő, és éppen akkor, amikor már csak Szép Ernő volt.³³

Ezek nagyon fontos mondatok. Felismerik ugyanis, hogy a „Szép Ernő voltam” mondat múlt idejében nem csak a tagadás fontos, de az állítás is (az érvénytelen jelen tagadása mellett a múlt érvényességének állítása). Nem véletlen, hogy ’45 után, miközben Szép Ernőként mutatkozik be a nyilván egyre szürkébb kávéházi életben, aközben írja utolsó kisregényét, a *Natáliát*, amely többek között az íróvá válás önéletrajzi regénye is, amelynek „boldog vége” az újságírói egzisztencia megszerzése. A kisregény utolsó lapja pedig egy névjegykártya képe: „Sz. E. A Budapesti Napló belső munkatársa.” A jelen tagadása előszóban, *miközben* megalkotja magát a múltban, ez a „Szép Ernő voltam” mondat igazi súlya.

Azonban Szép Ernő nem csak ’45 után, hanem már sokkal hamarabb leszámolt a jelenbeli önalkotás lehetőségével, lásd a *Lila ákác* drámaaváltozata zárlatának emblematisztikus mondatát: „Boldog voltam, csak nem vettem észre.” Ez a mondat ugyanis azt is jelenti, hogy utólag teszem magam boldoggá, utólag állítom magam annak. Szép Ernő prózaírói munkájának visszatekintő jellege nem üres nosztalgia: narratív és retorikai megoldásaival mindig azt sejteti, az önalkotás, a személyiség jogainak visszaszerzése csak utólag, csak múlt időben lehetséges. Vagyis tud a katasztrófáról. Hogy elbeszéljük önmagunkat, miközben nem tudunk önmagunk lenni, ez már önmagában katasztrófa, mondhatná Szép Ernő. Az elbeszélő identitás a jelenben soha nem létezhet, csak a múltban alkotható meg: így válhatnak lényegivé az esetlegességek. Kertész Imre *Sorstalanság* utáni életművét, és főként az esszéit azonban mégis az a kérdés foglalkoztatja, hogy hogyan lehetne kimondani a mondatot: „Kertész Imre lettem”? Szép Ernő szerint az önteremtés a katasztrófa után csak a katasztrófa előtti időben lehetséges. Az *angol lobogó* reménye azonban

³² SZÉP 27.

³³ KERTÉSZ 30.

az, hogy az önteremtés a katasztrófa után is lehetséges, még ha öntagadás által is. Magáról a katasztrófáról jelen időben nem tudunk tudósítani. Még akkor sem, ha ebben a viszonyrendszerben egyetlen mondat maradt a jelen idő számára: az „újságíró vagyok”.

Aleksander Wat identitásai

Az 1900. május elsején született Aleksander Chwat, (a Wat írói név), a huszadik század kivételes tanúja, a modern lengyel kultúra emblematikus alakja: sorsa és életműve egyaránt különleges.¹ Drámai élete mintegy sűrítménye mindannak a világnézeti, etnikai, nemzeti, és politikai okokból elszenvedett elnyomásnak, amit a huszadik század első felében-közepén a történelem Közép-Európában az egyénre mért.

Sorsa az üldözöttség és a számkivetettség különféle stációival írható le: baloldaliként és kommunista szimpatizánsként a két háború között Lengyelországban, majd zsidó származású baloldali lengyelként és kommunista lapszerkesztőként a szovjetek által megszállt Kelet-Lengyelországban (a mai Nyugat-Ukrajnában), végül a hatvanas évek elején mint antisztálinista, a népi Lengyelországban vált nemkívánatossá, és kényszerült emigrációba.

A politika és a történelem okozta megpróbáltatások felerősítették az amúgy is öndestrukcióra hajlamos személyiség (gyerekkora óta hiperérzékeny, depresszív alkatról lévén szó) betegségekre való hajlamát és fogékonyságát. A sztálinizmus mint doktrína és rendszer lényegének felismerését követően a korábbi kommunista szimpátiája és kommunista lapszerkesztői múltja miatti lelkipurdalása, a kényszerű emigráció, végül az élete utolsó másfél évtizedét megkeserítő, éles és csillapíthatatlan fájdalom-rohamokban támadó, gyógyíthatatlan kór elviselhetetlenné tette az életet számára, s az öngyilkosságba menekült.

Életműve több szempontból is különleges. Wat futuristaként indul, de a *JA z jednej strony i JA z drugiej strony mego mopsożelaznego piecyka* (*ÉN a piszevastűzhelyem egyik oldaláról és ÉN a piszevastűzhelyem másik oldaláról*) című terjedelmes prózában írt poéma legalább annyira nevezhető dadaistának mint szürrealistának: ez az 1919-ben született mű az automatikus írás módszerét alkalmazza (megelőzve André Bretont).

A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet munkatársa.

¹ Magyarul e jelentős életműből alig olvasható valami. 2000-ben, Wat születésének századik évfordulójára a Kalligram és a Jelenkor folyóirat közölt néhány verset Csordás Gábor illetve Gömöri György fordításában. Nem áll azonban rendelkezésünkre nagyobb, a költői életművet reprezentatívan bemutató korpusz.

1927-ben egy nem kevésbé meglepő novelláskötetet adott ki Wat *Bezrobotny Lucyfer* címmel, amelynek abszurd elbeszélései filozófiai példabeszédeként vagy parabolákként olvashatók. Bár ezek az elbeszélések elsőre mind különbözőnek tűnnek (mintha Wat mindegyiket más poétikai kísérletnek szánta volna), témájuk és kérdésfeltevéseik mégis összetartozónak mutatják őket. Olyan kérdéseket tesznek fel, mint pl. mi a civilizáció? Mi a történelem? Mi a valóság és mi az, ami csupán illúzió, káprázat? Mi a teljesség és mi a semmi? Vannak-e értékek? S a legfontosabb: *unde malum*? Honnan ered a rossz?² A filozófiai tanulmányokat folytató Wat formálódó világérzékelésének alapját egyenesen az a meggyőződés alkotja, hogy a létezés értelmetlen.

Wat tehát az avantgárdtól eltávolodva már a húszas évek második felében metafizikusként mutatkozik az olvasók előtt, s ez, valamint pesszimista történelemszemlélete közelíti őt az európai civilizáció pusztulását vizionáló Stanislaw Ignacy Witkiewiczhez, és a nem kis részben éppen Witkacyhoz köthető lengyel katasztrófizmushoz. A két művész akkoriban hasonló esztétikai nézeteket vallott: egyiküket sem tévesztette meg az 1918-ban újjászületett független lengyel állam létrejötte miatti általános lelkesedés: összeomlást, katasztrófát sejtettek a közeli jövőben.

E novelláskötet sokáig Wat utolsó szava a lengyel irodalmi életben, elhallgat – és jön a háború. Az azt követő börtönévek és száműzetés időszaka élesen vágja ketté a pályát. 1957-ben jelenik meg tőle újra valami: egy kötetnyi vers, ami váratlanul nagy sikert arat: az év könyvének választják. A *Wiersze*, majd az 1963-ban publikált *Wiersze śródziemnomorskie (Mediterrán versek)* című kötet, (és a posztumusz megjelent *Ciemne świecidle [Sötét csecsebecse]*) sajátos hangoltságú, egzisztencialista lírája igazi *poesia docta*: a zsidó és a keresztény hagyományban, az antik és az újkori kultúrában és filozófiában egyaránt otthonos, mégis a lehető legmélyebben személyes és intim.³

Noha a Wat-filológia egybehangzóan a költői életművet tekinti a legjelentősebbnek, egy, az *oral history* műfajához sorolható mű révén a 20. századi lengyel kultúrtörténetben is reprezentatív helyet foglal el. A Czesław Miłosz-sal felvett magnós beszélgetések *írott változata*, a *Mój wiek / Az én évszázadom*, némiképp paradox műfaji megnevezése szerint „elbeszélte/elmondott napló” („*pamiętnik mówiony*”) a két háború közti lengyel kulturális és szellemi élet páratlan dokumentuma. A benne felhalmozott gazdag tudás- és élményanyag Wat tudatának membránján átszűrve jelenik meg, s a Watot igen nagyra becsülő Miłosz erről így nyilatkozott

² Włodzimierz BOLECKI: *Regresywny futurysta*. In Aleksander Wat: *Bezrobotny Lucyfer i inne opowieści*. Wybór i opracowanie Włodzimierz Bolecki, Jan Zieliński. Czytelnik, Warszawa, 1993. 5.

³ Aleksander FIUT: *Uwierzytnić swą nieprzynależność*. In Wojciech Ligęza (ed.): *Pamięć głosów: o twórczości Aleksandra Wata*. Studia pod red. W. Ligęzy. Towarzystwo Autorów i Wydawców Naukowych „Universitas”, Kraków, 1992. 17.

Egy bizonyos észjárás, egy sajátos kultúra, amely csak egy meghatározott földrajzi terület, és egyetlen társadalmi réteg sajátja, vagyis se nem orosz, se nem francia, de nem is amerikai, hanem éppenséggel lengyel értelmiségi, aki a lengyel kulturális mintákon nevelkedett. [...] Ráadásul filozófiailag képzett értelmiségi, zsidó származású, ami nagyon értékes színezetet jelent, és azt a lehetőséget, hogy a lengyel dolgokat egy bizonyos távolságtartással szemléljük.⁴

Miłosz szavai közvetlenül a bennünket itt érdeklő kérdéshez, Wat identitásához vezetnek, pontosabban az identitás kulturális aspektusának kérdéséhez. Miłosz hangsúlyozottan *lengyel* értelmiségiként beszél az íróról, aki a *lengyel* kulturális mintákon nevelkedett, zsidóságáról pedig úgy beszél, mint olyasvalamiről, ami „értékes színezetet” jelent, egyfajta *többletet ad* a szerző kulturális identitását alapvetően meghatározó lengyelséghez, olyan pozíciót jelölve ki Wat számára, amely a perspektíva eltolódása révén lehetőséget ad a többségi kultúrával való azonosulás mellett a távolságtartásra, a lengyel kultúra ügyeinek tárgyyszerűbb szemléletére is (kiem. BM).

Wat zsidósága (a külső szemlélő számára) úgy jelenik meg ebben az értelmezésben, mint ideális kulturális mintázat, ami egyszerre jelent azonosulást (a lengyel kultúrával), ugyanakkor távolságtartást (a lengyel elfogultságoktól).⁵ Miłosz tehát úgy látta, hogy Wat identitása olyan konstrukcióként írható le, amiben harmonikusan fonódnak egybe a különböző mintázatok elemei.

Az életrajz fordulatainak vázlatos ismertetése után a tanulmány további részében megkísérlem majd Wat pályájának bizonyos elemeit megvizsgálni abból a szempontból, hogyan változott az író saját identitása különböző időszakokban, és hogyan jelenik ez meg az életműben, elsősorban a *Mój wiek (Az én évszázadom)* önéletrajzi elbeszélésében. További kérdés, hogy a kimutatható identitáselemek alapján hová sorolható az életmű? Az irodalomtörténeti gyakorlat a mű nyelvét tekinti olyan meghatározó sajátosságnak, amely alapján egy mű vagy életmű egy adott nemzeti irodalomhoz tartozik. Ebből a szempontból kétségtelen, hogy Wat életműve a lengyel irodalom része.

Mármost, amennyiben feltételezzük egy lengyel nyelvű zsidó irodalmi korpusz létezését – Wat munkái vajon odatartoznak-e? Erre a kérdésre már csak azért sem könnyű válaszolni, mert magának a lengyel-zsidó irodalomnak a mibenlétét illetően nincsen konszenzus a kutatók között. Abban azonban, hogy a lengyel-

⁴ Czesław MIŁOSZ: *Przedmowa*. In Aleksander WAT: *Mój wiek I*. Rozmowy prowadził i przedmową opatrzył Czesław Miłosz, do druku przygotowała Lidia Ciołkoszowa. Czytelnik, Warszawa, 1990. 15.

⁵ Legalább annyira jellemzi ez a megállapítás magát Miłosz-t, aki pontosan efféle ideális távolságtartásra törekedett a megmerevedett kulturális sémákat továbbéltető lengyel nemzettudat jelenségeivel szemben.

zsidó irodalom szerzői közé csak azokat az alkotókat lehet sorolni, akik maguk is zsidóként határozzák meg magukat, a téma kutatói egyetértenek.

Ahogy a lengyel-zsidó irodalom első monográfusa, Eugenia Prokop-Janiec az amerikai Madeleine Levine nyomán fogalmaz: „Az egyedül helyes út [...] a szerzők saját identifikációjának tiszteletben tartása.”⁶ Prokop-Janiec egyetértőleg idézi Levine-nak azt a definícióját is, amely szerint a lengyel-zsidó irodalomhoz csupán azokat az alkotókat sorolják, akik „maguk is így azonosítják magukat, s akik rendszerint zsidó témákkal, ezen belül is a holokauszt témájával foglalkoznak.”⁷ (kiem. BM)

Prokop-Janiec szerint ugyanakkor a lengyel-zsidó irodalom mára a múlté: egy kulturális határterület, amely egy mindössze két évtizedig élő jelenséget fog át, s a holokauszttal véget ért. Sem a két háború közti időszakot megelőzően, sem utána nem tapasztalható olyan erőteljes kulturális aktivitás, mint ebben az egyetlen időszakban.⁸ A két háború közti időszak döntő fontosságát hangsúlyozza a tárgy szempontjából Władysław Panas is.⁹

Úgy tűnik, vitáznak ezzel a felfogással a téma más kutatói, ahogyan például Jan Błoński, aki arra mutat rá, hogy a lengyel-zsidó irodalom – némiképp paradoxnak tűnő módon – éppen a holokauszt nyomán éledt újjá.¹⁰ Ezt a felfogást teszik magukévá a holokauszt lengyel irodalmát feldolgozó *A lengyel irodalom és a holokauszt* című monográfia szerzői is.¹¹

Ebből a néhány sorból annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy legalábbis a huszadik század második felében született lengyel-zsidó irodalom meghatározó eleme a holokauszthoz fűződő viszony, a lengyel-zsidó írók számára pedig a második világháborút követően a holokauszt jelenti az identitás origóját. Ezt a legplasztikusabban talán az a Bogdan Wojdowski fogalmazta meg, aki egészen odáig ment, hogy megfordította a „lengyel” és a „zsidó” jelző szokásos viszonyát, és naplójában nem zsidó származású lengyelnek, hanem *lengyel származású zsidónak* nevezte magát (kiem. BM).

A Kertész Imrével csaknem azonos évjárathoz tartozó Wojdowski *A judaizmus mint sors* című esszéjében azt írja:

⁶ Eugenia PROKOP-JANIEC: *Międzywojenna literatura polsko-żydowska jako zjawisko kulturowe i artystyczne*. Universitas, Kraków, 1992. 10.

⁷ Eugenia PROKOP-JANIEC: *i. m.*, 11.

⁸ Eugenia PROKOP-JANIEC: *i. m.*, uo.

⁹ Władysław PANAS: *Pismo i rana. Szkice o problematyce żydowskiej w literaturze polskiej*. DABAR, Lublin, 1996.

¹⁰ Jan BŁOŃSKI: *Biedni Polacy patrzą na getto*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1994. 63.

¹¹ Sławomir BURYLA, Dorota KRAWCZYŃSKA, Jacek LEOCIĄK (szerk.): *Literatura polska wobec Zagłady*. Fundacja Akademia Humanistyczna, Instytut Badań Literackich, Warszawa, 2012.

Istentől és az emberektől elhagyatva, mindenre elszántan így fogtam fel ezt a kérdést: „zsidó vagyok”, mert az én beavatásom a holokauszt volt.¹²

A fentiek értelmében Wat életműve nem tartozik a lengyel-zsidó irodalomhoz. Az ő számára nem a holokauszt jelentette az identitás origóját, és az is tény, hogy nem sajátosan zsidó témákkal foglalkozott. Ugyanakkor azonban kétségkívül zsidó származású volt, és származását, zsidóságát maga is számontartotta. Az is tény, hogy életművében ott vannak a zsidó kultúra nyomai. A zsidóság (akár saját zsidósága, akár a zsidóság mint kulturális és vallási hagyomány) Wat számára különböző életszakaszaiban hol negatív, hol pozitív vonatkozási pontként természetesen jelen volt: identitásának, alkotói portréjának, következőképpen életművének olyan eleme ez, amellyel mindenképpen foglalkozni kell.

Wat zsidósága egyrészt a család, a származás és a gyerekkor felől közelíthető meg, mint *kapott* hagyomány és örökség, másfelől azonban mint a felnőttkorában újra felfedezett, az életút kanyarait követve tudatosan vizsgált és vállalt, tehát *reflektált* örökség, amelyre mint tulajdonságok, késztetések, reflexek készletére ismer rá az író, s amely egy bizonyos gondolkodásmód és világlátás formájában kristályosodik ki.

A zsidóság mint családi hagyomány

Wat zsidó családba született Varsóban, méghozzá nem is akármilyenbe. Apai és anyai ágon is sok-sok nemzedékre visszamenően tudós rabbik vannak az ősök között: apai ágon többek között a XI. századi troyes-i filozófus, Salomon ben Izaak Rasi, aki egyenesen Dávid király törzséből eredeztette származását. Ahogyan Gerschom Scholem megjegyzi: a zsidó Bibliához írt kommentárjait a mai napig is kiadják. Ugyancsak ő az, akivel a Szentföldre induló Godfried de Bouillon is tárgyalt a krónikák szerint.¹³ Egy másik, már lengyel földön élt ős volt a misztikus és kabbalista Izrael ben Sabataj Hapstein. Az anyai ükapa, Gaon, Kutno ismert rabbija volt, de az anyai ősök között még egy bécsi kanonok is akadt. A hősöknek és szent embereknek ezt az örökségét Wat nyilván gyerekkorában ismerte meg, mesélhettek róla a szülők, emlegették az ünnepek alkalmával.

Az apa, Mendel Chwat rabbiképzőt végzett, igen művelt, sokat olvasó ember volt, aki a modern filozófiát és a Kabbalát egyaránt jól ismerte, és noha nem gyakorolta a rabbi hivatást, élete végéig hű maradt ősei hitéhez és szorgalmasan

¹² Idézi: PÁLFALVI Lajos: *Egy zsidó származású lengyel regényíró. Bogdan Wojdowskiról*. Jelenkor, 57. évf., 2014/3. 268. <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2911/egy-lengyel-szarmaza-su-zsido-regenyiro>

¹³ Tomas VENCLOVA: *Aleksander Wat, obrazoburca*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1997. 22. przeł. Jan Goślicki.

tanulmányozta a szent könyveket. Mivel feleségének jómódú kereskedő szülei nem sokra becsülték a rabbiságot mint foglalkozást, üzleteket vettek vejüknek: Mendel Chwat különböző kereskedelmi vállalkozásokban dolgozott, és bár Wat megemlíti, hogy apja igen kreatív volt, az 1905-ös orosz forradalom és az első világháború következményeként szinte mindenüket elvesztették. Ettől fogva sokat költözködnek, Wat számára korai gyerekkori tapasztalat a nomád élet.

Chwat édesanyja nem volt mélyen vallásos. Megtartották a zsidó ünnepeket, a Jom Kippurt, a Ros Hasánát, a széderestét, amelyről az a korai emléke maradt fenn Watnak, hogy anyja a szolgáló kötényébe csempészte a kis Aleksander számára a rozskenyeret a macesz helyett, amit kisgyerekként ki nem állhatott. A péntek esti gyertyagyújtás képét őrzi magában, ahogyan édesanyja a gyertyákat megáldja.

Képzletére azonban sokkal erősebben hatottak gyerekként a katolikus liturgia látványos elemei, a szolgáló, Anna társaságában látogatott katolikus vecsernyék hangulata, és az ugyancsak Annától hallott vallásos énekek világa. (Annától tanul először lengyelül is, mert a családban nem a lengyel volt az első nyelv.) Czesław Miłosz úgy véli, hogy ennek a fajta, Anna révén megtapasztalt „paraszi vallásosságnak” volt a legdöntőbb a hatása Wat személyiségére.

A hétgyermekes családban Aleksander a hatodik volt a sorban. A legidősebb lány, Seweryna Broniszówna a két háború közötti korszak ismert színésznője lett: a Teatr Polski művésznője, később színművészetet is oktatott. Egyik öccsük, aki elpusztult Auschwitzban, festő volt. Másik öccsük, amatőr hegedűs, Brüsszelben telepedett le.

Az apa liberális szellemben nevelte a gyerekeit, az volt a véleménye, hogy vétek beavatkozni a gyerek szellemi fejlődésébe. Ennek a megengedő szülői magatartásnak lett a következménye, hogy gyerekei mind ateisták lettek: volt, aki a szocialistákhoz, szociáldemokratákhoz csatlakozott, maga Aleksander pedig – noha a pártba nem lépett be – a kommunistákkal szimpatizált.

A tanult ősök mellett a többnyelvűség és az olvasás szenvedélye volt a meghatározó a családi ház légkörében. Francia, német, lengyel és orosz nyelven olvastak. Wat 1915-ig orosz, majd lengyel gimnáziumba járt. Hároméves korában tanult meg olvasni (csodagyerekszámra ment), és már hét-nyolc éves korában felnőtt testvérei olvasmányait falta: Tolsztojt, Dosztojevszkijt.

Az olvasás első tizennégy éve alatt valószínűleg sokkal többet olvastam, mint a későbbi ötven év alatt. [...] Olyan írókat is olvastam, akiket száz éve nem olvasott senki.¹⁴

¹⁴ Aleksander WAT: *Kartki na wietrze*. In Aleksander WAT: *Dziennik bez samogłosek*. Oprac. Ktysztof Rutkowski. Czytelnik, Warszawa, 1990. 266.

A modern lengyel irodalom mozgalmaiban

Az első világháború után megélénkült irodalmi életben egyre-másra szerveződtek az avantgárd mozgalom különböző csoportjai. Wat hamarosan a lengyel futurizmus egyik leghangosabb alakja lett: 1918 és 1927 között a mozgalom más tagjaival együtt vett részt a polgárpukkasztó botrányokkal tarkított költői esteken, valamint az „egynaposok” („*jednodniówki*”) (röpiratok) és költői almanachok szerkesztésében, ez utóbbiak közül a *gga* címűben megjelent tőle egy ívnyi hosszúságú vers, *Fruwajace kiecki (Röpdőső szoknyák)* címmel. 1919 végén publikálta *JA z jednej strony a JA z drugiej strony mego mopsozelaznego piecyka (ÉN a piszevastűzhelyem egyik oldaláról és ÉN a piszevastűzhelyem másik oldaláról)* című prózában írt poémáját.

Wat ekkor már a varsói egyetemen filozófiát hallgat (Tadeusz Kotarbinski tanítványa). Irodalmi indulása egybeesik a lengyel irodalom (és a lengyel társadalom) modernizálódásával. Irodalomszociológiai tény, hogy a modern lengyel irodalom és kultúra létrehozásában nagyon sok zsidó származású művész-értelmiségi vett részt, akik számára az volt a természetes, hogy lengyel írónak, költőnek tekintették magukat, és hogy a lengyel kultúra részének tartották magukat: elég csak Boleslaw Leśmianra vagy Julian Tuwimra (1894–1953), a mi *Nyugatunkkal* rokonítható *Skamander*¹⁵ c. folyóirat egyik legérdekesebb költőjére, vagy Antoni Słonimskira (1895–1976), Kazimierz Wierzyńskire (1894–1969), Jan Lechońra (1899–1956), Mieczysław Jastrunra (1903–1983) utalni ugyanebből a csoportból. Számos zsidó származású szerző volt az avantgárd művészek között is: Anatol Stern (1899–1968), Bruno Jasioński (1901–1938), Tadeusz Peiper (1891–1969), Adam Ważyk (1905–1982).

A korszak legnépszerűbb, egyben legjelentősebb hetilapja a *Wiadomości Literackie (Irodalmi Hírek)* (1924–1939) volt, főszerkesztője a *Skamandert* is alapító, zsidó származású Mieczysław Grydzewski (1893–1970), aki az emigrációban is folytatta lapszerkesztői tevékenységét: 1939-től Párizsban, 1940-től pedig Londonban jelentette meg lapját „*Wiadomości*” címmel. Lapjai a városias, polgári kultúra fórumai voltak. A skamandritákon kívül szerzői között találjuk a huszadik századi lengyel irodalom olyan alakjait, mint Bruno Schulz, a galíciai steti világanak lírai katasztrofista hangvétellű megörökítője, vagy Józef Wittlin, annak *A föld sava* című nagyszabású első világháborús eposznak az írója, amely egy a K. u. K. hadseregbe besorolt írástudatlan parasztfiú szemszögéből mutatja be azt a civilizációs sokkot, ami a perifériáról a Birodalom katonai gépezetébe bekerült kisembert éri.

¹⁵ A *Skamander* című (a trójai síkság folyójának ókori nevét viselő) lap köréhez tartozó alkotók a korábbi korszak, a *Młoda Polska (Ifjú Lengyelország)* emelkedettségével szemben a hétköznapi költészetét akarták megteremteni.

Nemcsak a magas irodalmi regiszterben, hanem a populárisban is ekkor teremődik meg a városi kultúra. A skamandriták is írtak kabarészövegeket, kávéházi székhelyükön, a varsói Ziemianska kávéházban társas összejöveteleket tartottak, de politikai bábszínházat, ún. „szopka polityczną” is játszottak, és mindenféle módon igyekeztek kulturális véleményformálókka válni, nyitottan a világirodalom jelenségeire. Meghívtak külföldi alkotókat, többek között kortárs orosz költőket (Konsztantyin Balmont, Igor Szeverjanyin, Ilja Ehrenburg), de járt Varsóban Thomas Mann és John Galsworthy is.

A *Wiadomości*ről a korszakban mindenki tudta, hogy az asszimilált zsidó értelmiségi elit lapja, mi több, e társadalmi réteg „krémjének krémje” áll mögötte. A lap a felvilágosodás és a liberalizmus oldalán állt, s így nem meglepő, hogy működése során kétfrontos harcot kellett vívnia: egyfelől a szélsőjobb erőivel, másfelől a zsidó gettó elmaradottságával. A szerkesztőség azonban mindvégig kitartott az asszimilációhoz való jog axiómája, és a teljes akkulturáció lehetőségébe vetett hit mellett.¹⁶

A közönségsiker és a népszerűség ellenére kezdettől fogva sok támadás érte a lapot a jobboldali sajtóban, ezek eleinte burkolt, később, a harmincas évek második felében nyílt antiszemita támadások voltak. A szélsőjobb ismert szólamai a lengyel irodalom „elzsidósodásáról” beszéltek, és arról, hogy meg kell tisztítani a lengyel irodalmat. Minél népszerűbbé vált a nemzeti demokraták (a korabeli szélsőjobb) programja, annál erőteljesebben támadták a *Wiadomości* körét. A szélsőjobboldali támadás 1929-el vette kezdetét, amikor is Karol Hubert Rostworowski meghirdette „a lengyel irodalom kigyógyításának” [uzdrowienie] programját, melynek centrumában a „színlengyel író” definiálása állt:

Lengyel író az, akinek élményei, szokásai, erkölcei, meggyőződése, egy szóval mindaz, ami morális és intellektuális tartását adja, szintiszta lengyel környezetben fogant, növekedett és érlelődött. Az ilyen szerző, még ha idegen nyelven ír is, [...] szintiszta lengyel író marad. És viszont: az idegen környezetben nevelkedett író, bánjon mégoly mesterien a lengyel nyelvvel, nem lehet lengyel író.¹⁷

Ez az idézet nem is titkoltan Julian Tuwimra, s a költő kifinomult lengyel poézisére utalt. Sokat elárul a korabeli antiszemitizmus mértékéről, hogy a háború küszöbén azt követelték: tiltsák be Grydzewski lapját, Tuwimot és Słonimskit – a fenti értelemben nem-lengyel, „idegen” költőket – pedig internálják Bereza Kartuskába. Nem meglepő, hogy 1939-ben Wat is ott szerepelt az a legveszélyesebb „közellenségek” névsorát tartalmazó internálandók listáján.

A lengyel zsidóság és a modernizáció összefüggésével, és az antiszemitizmussal kapcsolatos megjegyzések után visszatérve Wathoz, egyelőre annyit jegyeznek

¹⁶ vö. Eugenia PROKOP-JANIEC: *i. m.*, 106.

¹⁷ Idézi: Eugenia PROKOP-JANIEC: *i. m.*, 119.

meg, hogy a húszas-harmincas években esztétikai céljai és eszmei elköteleződése is olyan irányokba viszik el, amelyeknél nem releváns a zsidó származás: a két háború közötti időszakban Wat futurista képromboló és kommunista szimpatizáns lapszerkesztő.

1924 és 1928 között annak a *Nowa Kultura* című baloldali lapnak a szerzői közt találjuk, amelyet a csekély társadalmi bázissal¹⁸ rendelkező lengyel kommunista párt kulturális elitjéhez tartozó Jan Hempel adott ki. Wat mellett más futuristák, így Anatol Stern és Bruno Jasieński is a lap szerzőgárdájához tartoztak. Elköteleződésükben nyilván nem kis szerepe lehetett a személyesen is megismert orosz futuristák példájának (a Varsóba látogató Majakovszkij rendkívüli hatással volt Watra), ám jól tudjuk, az avantgárd mozgalmak Közép-és Kelet-Európában mindenütt baloldali irányultságúak voltak.¹⁹ A költő monográfiája, Tomas Venclova arra is figyelmeztet, hogy Wat és társai nietzscheánus módon fogták fel a forradalmat: elemi vitalitást, minden régít (hagyományt, társadalmi csökevényt) elsöprő lendületet láttak benne, s Wat számára fontos volt az a mozzanat is, hogy szakíthat a számára idegen és ellenszenves polgári életmóddal.²⁰ A legmélyebben azonban a világszemléleti ok működött: ahogyan az önéletrajzában is megírta, Wat nem bírta elviselni e létezés tökéletes abszurditásának érzését: szüksége volt valamiféle mankóra, emiatt kapaszkodott az optimista jövő képét hirdető kommunizmusba.²¹

Kommunista lapszerkesztő (1929–1931)

Wat az 1929 és 1931 közötti két évben a *Miesięcznik Literacki* (Irodalmi havilap) című kommunista lap szerkesztője, illetve publicistája volt. Ez legálisan megjelenő periodika volt, kb. kétezer előfizetővel és fénykorában 5000-es példányszámmal, de ennél sokkal többen olvasták, ugyanis drága volt, emiatt az elsősorban a fiatalok közül kikerülő olvasók, (akik közé a Watnál egy évtizeddel fiatalabb Czesław Miłosz is tartozott), egymásnak adogatták át.

Wat számára a lapszerkesztői és publicisztikai működés intellektuális értelemben nagyon is doppingoló volt, a politikai elkötelezettség és az irodalmi tevékenység efféle összekapcsolását akkoriban ideálisnak látta:

„Az a néhány év nagyon boldog volt, talán életem legboldogabb időszaka. Magánéletemben nagyon boldog voltam, nagyon szerettük egymást. Meg-

¹⁸ A húszas évek közepén a párt taglétszáma kb. 12000 fő volt, amelynek mintegy 60%-át tette ki az értelmiség, s csak kb. 10 %-a volt munkás.

¹⁹ Vö. BOJTÁR Endre: *A kelet-európai avantgarde irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.

²⁰ Tomas VENCLOVA: *Aleksander Wat, obrazburca*. 168.

²¹ Aleksander WAT: *Mój wiek I*. 76.

menekültem valamiféle kétségbeeséstől, reménytelenségtől, az abszolút abszurditás érzésétől. [...] Volt egy ügyem, volt célom, és megint megvolt az, amiről egy értelmiségi álmodik korunkban, a *vita activa*. Nemcsak értelmezni, hanem saját kezűleg meg is változtatni a világot. [...] És még valami: a játék alapvetően tisztességes volt. Mert hiszen kétség sem fért hozzá, hogy ennek börtön lesz a vége.²²

Intuíciója ezúttal helyes volt: a börtönbüntetés nem sokáig váratott magára. 1931-ben egy alkalommal a rendőrség rajtaütött a szerkesztőségen, és az egész társaságot letartóztatta. A vád az volt, hogy a lap anyagokat közölt a forradalmi írók 1930-as harkovi kongresszusáról, de még nagyobb súllyal esett a latba, hogy tiltakozást tettek közzé a lengyel börtönviszonyok miatt (a lúcki börtönbe zárt politikai foglyok helyzetének javításáért). Tomas Venclova írja, hogy azt, ami miatt Watékat letartóztatták, azaz a baloldali irodalom népszerűsítését teljesen nyíltan végezték addig is a Tom nevű kiadóban. A bebörtönzéssel talán példát akartak statuálni.

Wat végül három hónap után amnesztiával szabadult, orvosi igazolással, tekintettel folyamatos kezelést igénylő szívbajára. Ezt követően óvatosabb lett, bár a harmincas évek közepére már egyébként is egyre inkább meglazultak a párttal a kapcsolatai. Ebben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy barátai közül egyre többen lettek antisztálinisták. A legnagyobb hatású személyiség köztük valószínűleg a később nemzetközi hírnévre szert tevő történész, Isaac Deutscher, az egyik legjobb Sztálin-életrajz szerzője volt. De közöttük volt az 1934–35-ben *Pod prąd* címmel saját lapot alapító trockista, később Trockijtól is eltávolodó Andrzej Stawar is. Barátai pálfordulásain túl a lengyel kommunista vezetők Moszkvába rendelése, majd kivégzésük híre is erősen sokkolta, a mozgalomtól meg az ideológiától való távolságtartásra indította az író.

Ugyanakkor érezte, hogy a baloldali értelmiség mind kiszolgáltatottabbá válik az egyre inkább jobbra tolódó politikai hatalommal szemben: „Nem tehettem mást az egyre jobban fasizálódó országban”²³ – mondja visszaemlékezésében. Hasonló dilemmák feszítették ez idő tájt Arthur Koestlert is, aki végül akkor lépett ki a kommunista pártból, amikor 1939-ben a Vörös Hadsereg Ribbentrop tiszteletére a Horst Wessel-dalt játszotta, és a Vörös téren felvonták a horogkeresztes zászlót.²⁴

Nemsokára Wat is szakít a kommunizmussal. De ahhoz, hogy egészen tisztán láthasson, még másfél évtizednek kell eltelnie. 1954-ben Andrzej Stawartól ajándékba kapta az akkor már antikváriumi ritkaságnak számító *Miesięcznik Literacki* bekötött példányait, a következő bejegyzéssel: „Ifjúkori bűneink emlékére.” Ehhez ő maga a következő megjegyzést fűzte:

²² Aleksander WAT: *Mój wiek*. I. 157.

²³ Aleksander WAT: *Mój wiek* I. 242.

²⁴ Arthur KOESTLER: *A bukott isten*. In: BOJTÁR Endre (szerk.): J. CONRAD–A. KOESTLER–V. ČERNÝ: *Folytatásos önéletrajz*. Osiris–Századvég–2000, Budapest, 1994. 170.

Ez a megaláztatás *corpus delicti*-je. Megaláztatásom története a kommunizmusban, a kommunizmus által. A kommunista börtönben jött a bűnbánat, és onnantól fogva sem a börtönben, sem a száműzetésben, sem Lengyelországban a kommunizmus idején soha nem engedtem meg magamnak, hogy elfeledkezzem az elemi kötelességről: megfizetni [...] azért a 2–3 évnyi morális örütségért. És megfizettem. 23.7. 64. *Berkeley*.²⁵

Az identitás origója: a sztálinizmus fizikai és lelki terrorja alatt

A mozgalomtól akkor fordul el végleg Wat, amikor saját bőrén tapasztalja meg, mit jelent a sztálinizmus. A háború kitörésének hírére családjával keletre menekül, az akkor még Lengyelországhoz tartozó Lvovba. A város Kelet-Galícia központja volt, gazdag kulturális élettel, ukrán, lengyel és zsidó lakossággal, ahova a lengyel művészek közül sokan abban a hitben menekülnek, hogy ott majd biztonságban lesznek.

Csak hogy Nyugat-Ukrajna szovjet megszállásával a lengyel értelmiség csapdahelyzetbe kerül: a Hitler által megszállt Lengyelországban a baloldaliakra (pláne a zsidókra) biztos halál vár. Ugyanakkor a szovjetek megszállta területen sincsenek biztonságban, hiszen az NKVD azonnal lecsap azokra, akik a két háború között baloldaliként a sztálini vonaltól eltérően gondolkodtak.

Lvov 1939 és 1941 közötti első szovjet megszállása azért is különösen érdekes, mert Kelet-Lengyelországnak a Szovjetunióhoz csatolásával lép életbe az a modell, amely majd 1945 után egész Közép-Európában kiépül.

A város légköréről és az odagyűlt baloldali lengyel értelmiség hangulatáról sokat elárul az ugyancsak Lvovba menekülő Julian Strykowski kulcsregényének címe: *Wielki Strach (A Nagy Félelem)*.²⁶ Félelemről vallanak Wat emlékezései is:

Nem akartam Lvovban lenni, mert rettenetesen félttem, akkor már tudtam, hogy mindenki, aki a *Miesięcznik Literacki*val kapcsolatban állt, elpusztult valamilyen módon. Tudtam, hogy nekem is pusztulnom kell. Tudtam, mit jelent a szovjet börtön, tudtam, mit jelent a láger. Féltettem Olát és Andrzejt.²⁷

Ellenséges hangulat, inkvizítortempó jellemezte a viszonyokat. Erre az időre Wat úgy emlékezik vissza, mint élete legundorítóbb szakaszára. Félelmében hazudik, azt hazudja, hogy ismét hisz a kommunizmusban. A leginkább azonban

²⁵ Idézi: Tomas VENCLOVA: *i. m.*, 175.

²⁶ Julian STRYKOWSKI: *Wielki Strach*. Czytelnik, Warszawa, 1990.

²⁷ Aleksander WAT: *Mój wiek I*. 265.

amiatt szégyenkezik, hogy félelemből aláírta azt a nyilatkozatot is, amelyben örömeiket fejezték ki afölött, hogy Nyugat-Ukrajnát a Szovjetunióhoz csatolták. Minthogy úgy érezte, nincsen más választása, belépett a *Czerwony Sztandar* (Vörös Zászló) című lengyel nyelvű kommunista lap szerkesztőségébe. Wat azt hitte, tehet ott valamit, de ez durva tévedés volt. Városi riportokat írt Ważykkal együtt. Éjszakánként a korrektúrát készítette, ami igencsak felelősségteljes munkának számított, különös tekintettel az esetleges kellemetlen nyomdahibákra.²⁸ Kisebb súlyú hibákért is azonnali elbocsátás járt, ahogyan az ugyancsak Lvovba menekült Julian Strykowski is elmondja.²⁹

Rövidesen kiderült: tragikus tévedés, végzetes öncsalás volt Wat részéről azt hinni, hogy a rendszerhez való (látszólagos) alkalmazkodással megmentheti a maga és családja életét. Háború előtti, varsói tevékenységét – ahogyan társaiét is – részletekbe menően ismerték az NKVD-nél. Egy hatékony akcióban (amelyet később „lvovi provokáció” néven tartottak számon) letartóztatják Watot, Broniewskit, Peipert, Sternt, és Wojciech Skuzát, a parasztköltőt. Az újság *Pusztuljon a nacionalista féreg* címmel közölt cikket a letartóztatottakról: Wat régi trockista, Broniewski reakciós, Pilsudski-hívó, Peiper elfajult verseket ír stb. Még ugyanazon az éjszakán több más lengyel író lakásán is jártak a rendőrök, összesen mintegy húsz nőt és férfit fogtak el.³⁰

A Wat elleni vádak listája hosszú volt: a cionizmustól a nacionalizmuson át a Vatikánnal való együttműködésig sok tétel szerepelt benne, a legsúlyosabb azonban minden vádpont közül a *Miesięcznik Literacki* szerkesztése volt. Watnak akár a fejébe is kerülhetett volna, hogy olyan lengyel kommunistáktól közölt írásokat, akiket később a Szovjetunióban kivégeztek mint kémeket.³¹

Az 1939 és 1946 közötti hét hosszú évben Wat a Szovjetunió különböző európai és ázsiai területein 13 különböző börtön lakója volt, majd Kazahsztán kisebb-nagyobb településein tengődött száműzöttként, nyomorban. Amikor 1939-ben, a háború kitörésének hírére sok millió honfitársukkal együtt elhagyták Lengyelországot, Wat ereje teljében lévő 39 éves férfi volt, dús fekete hajjal, csillogó tekintettel.³² Felesége, Ola Watowa 1942-ben az egyik – nem is az utolsó – börtönből

²⁸ Wat leírja: folyton attól rettegett, hogy a nagy vezető nevét Stalin helyett esetleg Sralinnak írják («srat'»=szarni). Az emiatti állandó idegfeszültség teljesen kimerítette. Vö. A. WAT: *Mój wiek I.* 271.

²⁹ Elég volt egyetlen vonásnyit tévedni a Vörös Hadsereg megalakulása évfordulójának évszámában, s már szabotázs vádjával elbocsátották a korrektort. vö. Julian STRYKOWSKI: *Ocalony na Wschodzie.* (Z Julianem Strykowskiem rozmawia Piotr SZEWC). Editions Noir sur Blanc, Montrichter, 1991. 104.

³⁰ vö. Tomas VENCLOVA: *i. m.*, 208.

³¹ Tomas Venclova írja le, hogy valószínűleg az a Jerzy Borejsza újságíró informálta az NKVD-t, aki a háború utáni néhány évben a legfőbb kulturális hatalom gyakorlója lett. vö. Tomas VENCLOVA: *i. m.* 212.

³² 1940 január 23-án tartóztatták le Watot, a feleségét, Olát és a fiukat, Andrzejt pedig áprilisban deportálták.

szabadulása után újra találkozhatott vele és egy ősz, sovány, hajlott aggastyánt látott viszont.³³

A nélkülözésekkel, betegségekkel, testi szenvedéssel, hallatlanul erős pszichés terhelés alatt eltelt évek nem múltak el nyomtalanul, a személyiség sérülését a test látható bajai is megmutatták. Wat 1952-ben szülést kapott, amelynek következményeként egy aprócska vérrög a talamuszban rekedt, mint kiderült, eltávolíthatatlanul. Mindez egy súlyos, és akkor még gyógyíthatatlannak számító betegség, az ún. Wallenberg-szindróma kialakulásához vezetett. (Érdekességként jegyzem meg, hogy a diagnózist, és azt, hogy a páciens nem operálható, Stockholmban 1955-ben ugyanaz a Herbert Olivecrona³⁴ professzor állapította meg, aki Karinthy Frigyes agyműtétjét is végezte 1936-ban.) A betegség erős, hasogató fejfájásban, valamint arctáji- és végtagfájdalmakban jelentkezett, a tüneteknek ráadásul rosszat tett a lengyel klíma. Emiatt Waték, amikor tehették, mediterrán vidékekre utaztak, ahol a környezet jótékony hatására a fájdalmak ideig-óráig enyhültek. Wat így is csak a betegség és a fájdalmak szüneteiben tudott írni.

A sztálinizmussal való találkozás sokkja identitásválsághoz vezetett: a korábbi kommunista elköteleződés, szemtől szemben a doktrína és a szovjet valóság valódi arcával, a börtönök alvilága, és az attól lényegileg alig különböző szovjet hétköznapiak felől nézve végzetes tévedésnek bizonyult. Világnézeti alap híján a korábbi személyiségstruktúra szétesett, s ez már-már pusztulással fenyegetett. Ez maga után vonta a korábbi életstratégia – baloldali elköteleződés, nem-zsidó identitás – felülvizsgálatának szükségességét. Wat megpróbált életben maradni, s ehhez nyilvánvalóan hatalmas pszichikai energiákat kellett mozgósítania. Maga az a tény, hogy alapvetően beteges alkata és lelki defektusai ellenére is túlélte azokat a megpróbáltatásokat, amelyekbe 100 emberből 90 belepusztult, nem mindennapi életerőre vagy talán életösztönre enged következtetni.

A háború után már egy másik Wat tért vissza egy másik Lengyelországba. Nem szerette, ha kommunistának, vagy csak marxistának nevezték. Azt viszont szívesen vette, ha vallásos, mi több, katolikus emberként beszéltek róla. A házaspár együtt katolizált 1954-ben, Lengyelországban.

Ennek az aktusnak az előzménye egy, a börtönben átélt határhelyzet volt: elterjedt a hír, hogy a németek közeledtével a foglyokat nem evakuálják, hanem lelövik. Ez azonban végül a pusztaság véletlen folytán nem történt meg. Wat ekkor egy megvilágosodásszerű élményt élt át, s innentől fogva a maga sajátos, racionális módján vallásos lett: sem a történeti vallásokkal, sem az egyházakkal nem volt azonban familiáris a viszonya. Az ő vallásosságának valójában nem volt köze sem

³³ Ola WATOWA: *Wszystko, co najwazniejsze...* Rozmowy z Jackiem Trznadlem. Puls Publication, London, 1984. 70.

³⁴ Herbert Olivecrona (1891–1980) kitűnő svéd idegsebész, a róla elnevezett orvosi díjat „idegsebészeti Nobel”-ként emlegetik.

egyházhoz, sem rítusokhoz. Az egyetlen, ami a vallásban vonzotta őt, a szenvedő Krisztus alakja volt.

A zamarstynówi börtönben élte át először a keresztre feszített Krisztussal való azonosulást. Úgy érezte, a keresztre feszítés a totalitárius rendszerekben szenvedő sok milliónyi ember sorsának valamiféle előképe. Krisztussal való azonosulása némiképp paradoxnak tűnhet, mert Wat akkor még nem volt hívő. A valláshoz fűződő sajátos viszonyát jelzi, hogy Krisztusban ő a zsidóság valamiféle archetipikus megtestesülését látta:

[...] Jézus, Mária zsidó fia [...] Zsidó volt számomra az alfától az omegáig, nemcsak a zsidó pszichológia, hanem a zsidó sors legfőbb megtestesülése [...] Krisztus képében egy személyben benne volt a zsidóság mártíromságának története. Milyen gyakran találkoztam a vallásos zsidók között igazi *anima naturaliter* keresztényekkel!³⁵

Az Istennek ez az értelmezése lehetett egyfajta összekötő kapocs a kétféle hit, a zsidó és a keresztény között, és bizonyos fokig kielégítette Watnak a metafizika iránti vágyát. Azonban a megkeresztelkedés aktusa nem hozott megnyugvást.

Már akkor éreztem, hogy nem sikerült, hogy hiba volt, hogy nem fogadtak el, hogy meghívott lettem, de nem lettem kiválasztott.³⁶

Új identitás felé

Wat Saulusból Paulus lett, és azzal ő maga is tisztában volt, hogy sok hasonlót látott már a világtörténelem. Mindez a valóságban sokkal bonyolultabb, hosszabb, fájdalmasabb, ellentmondásosabb folyamat volt annál, semmint hogy ez az egy mondat kifejezhetné teljes tartalmát. Watnak egy új identitást kellett felépítenie magában, és ő ezt meg is tette: ebben helyet kapott az újra megtalált, de most másként értett zsidó identitás is. E két, egymással ellentétes irányú folyamat, a személyiség széthullásának és újraépülésének együttes dokumentuma a *Mój wiek* című kétkötetes önéletrajz.³⁷

A keletkezés körülményei Waték kényszerű emigrációjával kapcsolatosak. 1963-ig a házaspár afféle félemigráns státuszban élt, az író állapota miatt szükségessé váló hosszabb-rövidebb nyugat-európai tartózkodások idején a lengyel hatóságok mindig meghosszabbították az útlevelüket. 1962-ben Watot meghívták

³⁵ Aleksander WAT: *i. m. II.* 321.

³⁶ Aleksander WAT: *Dziennik bez samogłosek*. Oprac. Krzysztof Rutkowski. Czytelnik, Warszawa, 1990. 231.

³⁷ vö. Tomas VENCLOVA: *i. m.*, 386.

Oxfordba, ahol előadást tartott a sztálinizmusról, s nem rejtette véka alá a rendszerrel szembeni kritikáját. Ráadásul a szöveget meg is jelentette Párizsban francia nyelven.³⁸ Ez már sok volt a hivatalos Lengyelországnak, Waték útlevelét nem hosszabbították meg többé, ők maguk pedig többé-kevésbé egzisztencia nélkül immár „hivatalosan” is emigránsok lettek: előbb Olaszországban, majd Párizs mellett telepedtek le.

A kényszerű emigráció persze megint csak állapotromláshoz vezetett. Emiatt támadt az az ötlete a Berkeley Egyetem Szláv Tanszékét vezető Crossmann professzornak, hogy adjanak Watnak egyéves alkotói ösztöndíjat, amely lehetővé tenné, hogy nyugodt körülmények között dolgozhasson.

Ez azonban csak részben hozott eredményt: kezdetben jól ment az írás, 1965 elejére azonban Wat állapota újra rosszabbodott. Ekkor javasolta Crossmann professzor, hogy beszélgessenek, készítsenek magnós interjúkat Miłosz-sal. Terve várakozáson felül jól sikerült. Bár Miłosz attól tartott, hogy hall majd egy sokadik történetet arról, hogyan ábrándult ki a kommunizusból egy egykori híve, valami más történt. A magnós felvételek anyagából fantasztikus tabló kerekedett ki: Wat élettörténete a huszadik század szellemi és politikai történetének kontextusában. Letehetetlenül izgalmas krónika, amelyben egy hallatlanul érzékeny és művelt alkotó az európai gondolkodástörténet teljes arzenálját mozgósítva próbálja értelmezni a kort, amelyben élnie adatott. Lenyűgöző a nagyvonalú gondolkodásmód, ahogyan személyes sorsát európai történelmi kontextusba állítva értelmezi. Az évtizedekkel korábban átélt helyzeteket, embereket, vélekedéseket olyan elevenen idézi fel, mintha azok a beszélgetéssel egyidejűleg történnének.

A beszélgetőtársak között felszikkasztott valamifajta mélyről jövő rokonszenv, Miłosz nemcsak kitűnő kérdezőnek, hanem értő hallgatónak is bizonyult. Megkockáztatható az a kijelentés, hogy nélküle ez a munka ebben a formában nem jöhetett volna létre.³⁹ A könyv motivációját Miłosz így fogalmazza meg:

³⁸ Az említett 1962-es oxfordi előadás, *Kilka uwag o zwiqzkach między literaturą a rzeczywistością sowiecką* (Néhány megjegyzés az irodalom és a szovjet valóság kapcsolatairól) megjelent a Kongresszus a Kultúra Szabadságáért mozgalom *Dialogue* című lapjában francia nyelven. Az, hogy Wat itt publikált, lényegében nyílt szakítás volt a varsói rendszerrel. vö. T. VENCLOVA: *i. m.*, 349.

³⁹ Ez természetesen több műfaji kérdést vet fel. A mű létrejöttének módja miatt hagyományos értelemben vett önéletrajznak csak bizonyos fenntartásokkal nevezhetjük. A társadalomtudományokban elterjedt „oral history,” még pontosabban az „életútinterjú” alighanem adekvát műfaji meghatározás. A magyar irodalom-és társadalomtudományban sok hasonlót ismerünk, elég, ha csak Vezér Erzsébet életútinterjúira gondolunk. Másfelől az is tény, hogy vannak közvetlenül Wat által írt (illetve általa diktált) fejezetek is (elsősorban a 2. kötetben). Wat tudatosan is reflektált az önéletrajz hagyományos műfaji mintáira, ő maga önéletrajznak szánta a munkát. Ugyanakkor az önéletrajzírás lehetőségeivel kapcsolatos szkepticizmusának is hangot adott, ha tetszik, nagyon is modern utáni (posztmodern) módon: „Lehetséges-e az önéletrajz tiszta önéletrajz vagy napló vagy vallomások formájában. Ahhoz hasonlóan, ahogyan a fizikában már nem az atom a legkisebb, tovább már nem bontható részecske, maga

Beszélgetéseink legfőbb célja, hogy megőrizzük az emlékezetét mindannak, amit csak az események részvevője tud megmutatni, nemcsak a tényeket, hanem bizonyos értelemben a korabeli emberek lélektanát szeretnénk rekonstruálni.⁴⁰

Wat inkább azt szerette volna, ha a kommunizmusra vonatkozó tapasztalataira összpontosítanak. Morális kötelességének érezte, hogy a sok millió különböző nemzetiségű áldozatnak mintegy erkölcsi elégtételt szolgáltatson azzal, hogy megpróbálja feltárni a sztálinizmus gyökereit. A beszélgetések végül elsősorban Miłosz elgondolásának megfelelően alakultak, és bár sok szó esett Wat és a kommunizmus viszonyáról is, Wat végül nem volt elégedett az eredménnyel, emiatt nem sokkal halála előtt két másik naplót is írt *Dziennik bez samogłosek* (*Magánhangzók nélküli napló*), és *Kartki na wietrze* (*Cédulák a szélben*) címmel.

Annyi bizonyos, hogy az önéletrajzi elbeszélés megalkotása mögött életbe vágó kényszer működött, az írónak le kellett számolnia a kommunizmussal: „életem legnagyobb szerencsétlensége, hogy éppen a kommunizmussal kapcsolatos tapasztalataim váltak benne központivá. Negyven évnyi tapasztalat.”⁴¹

Wat a metafizikai Rossz megtestesülésének tekinti a kommunizmust–sztálinizmust. Plasztikusan fogalmazza meg, mi a legnagyobb veszélye a kommunizmusnak–sztálinizmusnak az egyénre: a *benső embert* (kiem. B. M.) semmisíti meg (ez alatt a lelket, a szellemet, az individuum magvát érti Wat). Egy ehhez kapcsolódó gondolatmenetben (mintegy a másik oldalról szemlélve „külső” és „benső” viszonyát) pedig arról beszél, hogy a kommunizmus–sztálinizmus nem viseli el az interiorizáció, a bensővé tétel folyamatát, mert ahhoz, hogy az ember a kommunista tízparancsolatot magáévá tegye, „meg kell ölnie magában a benső embert.”⁴² Mindez nem jelenti azt, hogy a nyugati civilizáció éppen az interiorizáció letéteményese volna, de az mindenestre tolerálja ezt a jelenséget, van benne tér – mondja Wat – az élet, az egzisztencia számára. Ő maga mindent „interiorizált”, talán emiatt is van, hogy nem tudott igazán kommunistává válni, hogy nem volt mintegy „anima naturaliter” kommunista.⁴³ Ide tartozik az a korábbi önmegfigyelése is, amely az alkotó munka, az írás és a kommunista hitelvek általa is megtapasztalt összeegyeztethetlenségével kapcsolatos. Wat, mialatt aktivista

---

az esemény, a tény (manapság, a mi korunkban, a mi nemzedékünkben tökéletesen tudatában vagyunk annak, hogy a tény éppenséggel nem valami egyszerű dolog, éppen ellenkezőleg) – hallatlanul bonyolult. [...] Az önéletrajz, amelynek a lélek történetét, az ember sorsát kell bemutatnia, azzal találja magát szemben, hogy a tény többdimenziós, önellentmondásos, mi több, egyazon ténnyel kapcsolatos különböző vélekedések egyformán érvényesek lehetnek, a nézőponttól és helyzettől függően, még akkor is, ha kölcsönösen tagadják egymást.” Vö. Aleksander WAT: *Mój wiek I.* 36–37.

⁴⁰ Czesław MIŁOSZ: In Aleksander WAT: *Mój wiek. I.* 87.

⁴¹ Aleksander WAT: *i. m.*, 87.

⁴² Aleksander WAT: *i. m.*, 241.

⁴³ Aleksander WAT: *i. m.*, uo.

korszakát élte lapszerkesztőként, egyetlen sornyi szépirodalmat sem tudott írni.⁴⁴ Eleinte próbálkozott a *Munkanélküli Lucifer*-elbeszélések folytatásával, de mint írja, be kellett látnia, hogy a marxista elvek szépirodalomban való alkalmazása a kör négyesítésével lenne egyenlő.⁴⁵ A háború után terjedelmes vitacikkben mutatta meg, hogy a szocialista realizmus elvei miért is használhatatlanok.⁴⁶

Az önértelmezési kényszerből, a kommunizmussal való leszámolás kényszeréből a rendszer és a doktrína egyedülálló, sok szempontból úttörő analízise kerekedett ki, amely nemcsak a korabeli, éppen csak induló szovjetológia felől nézve lényeglátó, de a mából nézve is eredeti felismeréseket tartalmaz.⁴⁷ De legalább ennyire eredetiek – talán csak Szolzsenyicin GULAG-jával rokoníthatók a börtönélet legapróbb részleteiről, a bebörtönzöttek társadalmi, etnikai, kulturális rétegeiről írt részletes szociológiai, kulturális leírásai, beszámolóí. Nem más ez, mint a sztálini börtön fenomenológiája: a sztálinizmus jelenik itt meg alulnézetből.

Az identitás újraalkotása azt követően indulhatott meg, hogy Wat el tudott távolodni a sztálinizmustól, s ezzel felmondja a Történelemmel kötött szövetségét, hogy helyette a tágan értelmezett Kultúrában keressen és találjon végül támaszt. Az önazonosság újraépítése sokkal rejtettebb, kevésbé jól nyomomonkövethető folyamat a *Mój wiek*ben. Sok összetevője van, sok minden hozzájárul, mindenekelőtt az addigi életút visszafejtésére, értelmezésének kísérletére irányuló *intenzív gondolkodás*. Az önértelmezésben központi szerep jut a családi örökségként kapott zsidó hagyományok újraértékelésének, de helyet kap benne az írónak a szüleivel fűződő ambivalens viszonyát feltáró vallomás is. S a családi háttér értelmezéséről tér át a nagyobb közösségekhez, a zsidósághoz és a lengyelséghez fűződő viszonyának újradefiniálására is. Ahogyan már-már aforisztikus tömörséggel fogalmazza meg egyik késői naplójegyzetében:

⁴⁴ Hasonló megfigyelésről számolt be Arthur Koestler is, vö.: Arthur KOESTLER: *A láthatatlan írás*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 28. Ford. Makovecz Benjamin.

⁴⁵ „A kommunista világnézethez alkalmazásuk [ti. a novelláké, B. M.] azt jelentette volna, hogy azt kell bennük megsemmisítenem, ami értékes, ami a szépség momentuma, az igazi irodalmi érték.” S még hozzáfűzi: „Azt választottam, amit Sklovszkij és a LEF: nem az irodalmat, hanem a tényeket és a propagandát.” vö. Aleksander WAT: *i. m.*, I. 150.

⁴⁶ Aleksander WAT: *Antyzoil, albo rekolekcje*. Kuźnica, 1948/6. 7. In Aleksander WAT: *Pisma wybrane III*. oprac. Krzysztof Rutkowski, OW Reduta, Warszawa, 1986. 149–177.

⁴⁷ Ennek a témának a részletes kibontása egy másik tanulmány tárgya lehet. Annyit érdemes itt megjegyezni, hogy Wat elsősorban nyelvi és szemiotikai aspektusból közelíti meg és elemzi a sztálinizmust. Interpretációja Victor Klemperer LTI-jével állítható párhuzamba (nem tudni, hogy vajon Wat ismerte-e), főként a sztálinizmus nyelvhasználatának egyik fő jellegzetessége, a szemantika kiforgatása, a jelentéssel való visszaélés értelmezése tekintetében. A sztálinizmus kritikájával foglalkozó, többnyire az önéletrajzzal párhuzamosan született, posztumusz megjelent esszék kötetben ld.: A.W.: *Świat na haku i pod kluczem. Eseje. (A kampóra akasztott és kulcsra zárt világ. Esszék)*. Oprac. Krzysztof Rutkowski. Polonia Book Fund, London, 1985.

Soha nem éreztem magam sem lengyel-zsidónak, sem zsidó-lengyelnek. [...] Mindig zsidó-zsidónak, és lengyel-lengyelnek éreztem magam. [...] Nehéz ezt egyidejű adottságként magyarázni, de igaz. Mindig büszke voltam (amennyire egyáltalán szabad büszkének lenni bármilyen emberi csoporthoz tartozásra), hogy lengyel vagyok, hogy zsidó vagyok. És kétségbeesett amiatt, hogy lengyel vagyok, hogy zsidó vagyok. Egy rakás szerencsétlenség.⁴⁸

Az identitás újraalkotásának folyamatában fontosak a fogolytársakkal folytatott beszélgetések, melyek között kulcsszerepe van egy bizonyos Szttyeklovval zajlott eszmecsereknél. Emellett *olvasmányélmények* is segítik. A Lubjankának ugyanis kitűnő könyvgyűjteménye van „a nép ellenségeitől” elkobzott könyvtárakból. Wat újra felfedezi magának az olvasást, s ezúttal mást, másként és más céllal olvas, mint azelőtt. Wat egzisztencialista létértelmezése szerint az ember metaforája a barlanglakó, aki „meztelen, gyenge, éhes, reszket, mindenféle elemek, bestiák és démonok fenyegetik.”⁴⁹ Nem véletlen, hogy éppen a börtönben ismerte fel Wat az irodalom valódi hivatását, amely szerinte abban áll, hogy „vigaszt nyújt a barlanglakónak.”⁵⁰ Szent Ágostontól Szolovjovon át az egyházatyákig, filozófusokat, sok mindent olvas Wat. Az olvasás is az önazonosság újbóli megtalálásához vezető út része. A könyvek szerepe a börtönben többféle: Wat szerint az olvasás lehetősége a börtönben a foglyok pszichikai megdolgozására irányuló terv része, ugyanis az olvasás nagyon sok fogolynál hozzájárul a szellemi leépüléshez, hiszen a könyvekben olvasott világ olyannyira különbözik a börtön szürke és mozdulatlan idejű világától, hogy a kettő éles különbsége végül összezavarhatja a delikvens tudatát, érzékeit, gondolatait, tönkretelheti az áldozat lelkét. Watra magára éppen ellenkezőleg hatottak a könyvek: intellektusának rendeződését segítették elő, erősítették lelkileg.⁵¹ Az újraolvasott európai irodalomnak és filozófiának része volt abban, hogy az író végül a Történelem helyett a tágran értelmezett Kultúrában keresett és talált támaszt.

A Kultúrába kapaszkodva épült fel újra az identitása, benne az erősen művelődéstörténeti színezetű, racionálisan végiggondolt vallásossággal, a zsidó és a keresztény vallás elemeinek sajátos ötvözetével.

⁴⁸ Aleksander WAT: *Moralia*. In Uő: *Dziennik bez samogłosek*. Opracował Krzysztof Rutkowski. Czytelnik, Warszawa, 1990. 19.

⁴⁹ Aleksander WAT: *Mój wiek*, II. 65.

⁵⁰ Uő, uo.

⁵¹ Aleksander WAT: *i. m.*, II. 74.

Summaries

ANDRÁS VERES

**Dilemmas of the Invention of Modern Hungarian Literature
(Jewish and Non-Jewish Aspects)**

It is a well known standpoint that it does not make sense to speak of Hungarian Jewish literature since it is simply Hungarian literature what we have, or, to put it more precisely, literature written in Hungarian language in Hungary and all around the world, or else literature written either in Hungarian or other languages within the borders of Hungary. As part of this latter definition, there is a not too significant corpus of Jewish literature written in Hebrew or Yiddish. In the present study it is argued that it does (or, rather, did) make sense to speak of Hungarian Jewish literature when we restrict ourselves to a certain historical period, since in the time of the creation of the modern Hungarian literature a number of the participants believed that it in fact existed. The vivid tradition of social Darwinism which interpreted society in terms of racial theory and speculations about the characters of the nations were both favorable for distinguishing between writers of Hungarian and Jewish origin, the process of bourgeois development starting after 1867 has partly softened and partly sharpened this distinction. The new literature at the turn of the century appeared in two waves: first it was organized around the journal *A Hét*, then around *Nyugat*; seen from its reception, it was a special phenomenon of double faces. From a conservative point of view it was first of all a Jewish (and filosemitic) literature which had the face to reject the established Hungarian traditions, while for the moderns it was, self-evidently, a Hungarian literature which wishes to meet the international demands of the age.

But the side of the new literature was itself divided: it was, in fact, the cultural backwardness and the threats from outside which directed into one and the same fold all the talented, very different individuals coming from very diverse angles and having various ideas and thoughts. Living in a fold, for them, was almost unbearable, they rebelled against in from time to time. Still, they were regarded as a uniform group, and they could not help sticking together. Those of non-Jewish background came from an environment with the values of which they had to get confronted, including the anti-Semitic prejudices. (The study focuses on this process through Dezső Kosztolányi's attitude.) But those of Jewish background had similar vicissitudes – they also had to transcend the value system of their own environment.

Breaking with the traditions was a hard, painful process of several stages: the Jewish writers first had to get free of the Jewish traditions and, later, along with their non-Jewish fellows, from the Hungarian ones. Hungarian Jewish literature is a statement based on a double (or multiple) negation. A formula which would suggest a harmony of double identity cannot be applied here, since it is not a sort of summation, a matching of two cultures but rather an experimental attitude, a polyphony, a search of new and new variations. Special attention to international

developments was a logical step since a closed and not renewable system of norms could be passed only by stepping over to another, wider system. This move did not only create a bridge between different cultures but also invented a different and new culture. The naturalism of Sándor Bródy hardly resembles to that of Zola, and the symbolism of Ady has nothing to do with that of Baudelaire or Mallarmé. For the originality of adaptation is based on the similarity of taste.

ÁGNES SZÉCHENYI

Issues of Assimilation in the Age of Dualism (1867–1918)

Reflections in Hungarian Literature

This study focuses on issues of assimilation in the period when Austria-Hungary served as a 'dualist' system. Approaching the subject in a very broad sense, the author investigates Jewish assimilation, the situation of the nationality question of historical, „Greater” Hungary, the strong, often very aggressive expectations to assimilate that led to the trauma of Trianon in 1920. The new problems and animosities that came about with urbanisation are also discussed. Though this is essentially an essay on social history, it is based mostly upon examples of literature and the press: it looks into literary interpretation and the dynamics of public discourse.

The historical survey starts with the census of Emperor Joseph II which showed altogether 2.3 million Hungarians in the Habsburg Empire, a mere 29% of the total population. (This is when the prophecy by Johann Gottfried Herder was born forecasting the disappearance of Hungarians through their absorption by a sea of Slavs.) It was from this vantage point that the population grew to 15 million by the following fin-de-siècle, including the essentially German urban population and the assimilating Jews. Both groups considered themselves increasingly Hungarian, often changing their name and their religion. The so-called 'Hungarus' identity lost its momentum during the 19th century when the ideology of nationalism became generally stronger and the nationalities became just as self-conscious as the Hungarians struggling for their independence for quite sometime.

The granting of the citizenship to the Hungarian Jews in 1867 was simultaneous to European tendencies. Historians such as Raphael Patai and Randolph Brahm considered the half-a-century of the Austro-Hungarian Monarchy the heydays of Jewish assimilation. Victor Karády – somewhat misleadingly, but quite effectively – speaks of a 'social contract' between Hungarians and Jews. It is a fact that some 350 Jewish families were ennobled for their successful economic activities, and many of these families donated much of their profit to support the arts. This study refers to several of the newly established art collections as well as to the results of sponsorship. The audience of modern literature, the arts and music came in a major way from the Jewish population of Budapest, and they were also behind

the modern interior decoration of their homes. As far as Hungarian literature was concerned, the essay refers to the work and statements by Pál Gyulai, Endre Ady, Tamás Kóbor, Mihály Babits, Ferenc Herczeg, Cécile Tormay, Lajos Biró, Ernő Szép, Sándor Márai, Frigyes Karinthy, György Bálint, and Miklós Radnóti, also citing their way of life, often quoting photographs, the cartoons of satirical papers and the value of visual representations in general.

The study presents rarely cited examples such as the aggressive assimilation policies of the Hungarian Minister of Culture and Education Ágoston Trefort, otherwise a champion of improving the Hungarian school-system and scientific research. Several times Trefort made university professorships dependant on the change of religion and threatened schools in areas of Hungary populated by national minorities with retribution in the case they would use educational tools in languages other than Hungarian. A separate chapter is devoted to the special history of Hungarian Germans, from their settlement in Hungary by the Empress-Queen Maria-Theresa through their post-World War II expulsion in 1946 when a few populist authors played a non-too-glorious role.

In an effort to try and identify scapegoats to explain what happened, a major anti-Semitic wave swept across the country after the 1918–19 revolutions concluding World War I. This was partially the result of the unquestionably leading role of Jews in the revolutions which, however, was mistakenly considered characteristic of the highly stratified Hungarian Jewry as a whole. It was a logical outcome that Hungary saw the first *numerus clausus* act in Europe curtailing higher education for Jewish students.

ADAM BŽOCH

Does it have any sense to speak about Jewish literature in Slovakia?

The following contribution deals with problems of the approach to the phenomenon of Jewish literature in Slovakia. First of all, the object of research is uncertain: What can be understood under Jewish literature in Slovakia? Is it the literature written by Slovak authors with Jewish origin, as at the end of the 1990s some literary critics (e. g. Viliam Marčok) suggested? Or, is it rather literature which expresses the historical and individual experience of being a Jew in Slovakia? The author of the article tries to discover the hidden anti-Semitism in that kind of Slovak literary criticism which makes attempts to define “who is a Jew in Slovak literature” instead of accept the experiential background as a point of departure of any personal writing. The crucial historical experience which can be taken as a starting point for any consideration of “Jewishness” in any literature after WWII is of course the experience of holocaust. In Slovak writing, especially two genres have been strongly influenced by the personal experience of holocaust: autobiography and poetry. The author brings several literary examples (autobiographies of Juraj Špitzer, Móric Mittelmann-Dedinský, poetry of Leopold

Lahola) which can be understood as examples of Jewish literature in the sense of manifestation of personal (in some cases assigned) identity.

BLANKA SOUKUPOVÁ

The identity of the Bohemian Jewish minority in the modern age

The present study examines the status and self-perception of the Bohemian Jewish minority in the period between the last quarter of the 19th century and the recent past. Its initial thesis is that the establishment of a communal identity focuses on separation from other groups and creating a sense of otherness. The study analyzes in different time periods the competing ideas of Czech Jews choosing assimilation and those of Zionists aiming to create a Jewish nation. The Czech Jewish identity, besides preserving religion, saw itself as a part of the Czech nation and considered anti-Semitism a passing phenomenon. The Zionists rejected assimilation as an untenable option, and based on religious difference, they considered the Jewry an independent nation. The holocaust in Bohemia destroyed both communities, and the survivors who stayed in the country lost their communal autonomy in the Sovietized Czechoslovak state.

TAMÁS BERKES

The latest Czech research on the “Jewish question” in Bohemia

The study provides a detailed overview of the Czech research of the last 25 years focusing on the history of Bohemian Jews between 1867 and 1990. While it attempts to delineate the internal proportions of the enormous material and the crystallization points of the various research projects, it also takes a look at the international literature (especially at publications translated into the Czech language). The study arranges the majority of the publications it presents around six intersections (from the turn of the century to the holocaust), linking historical narrative with the different narratives that can be derived from the studies. In the meantime it also examines the debate on how the Bohemian Czech-German national conflict influenced the self-image of Bohemian Jews and the creation of their modern identity, which take different shapes (Czech, German, and Zionist). Finally, the study touches upon the literary aspects of the topic, the research on authors regarded as “Jewish” in some sense, as well as the discourses on collective memory.

MILAN ŽITNY

The Reception of Kafka’s oeuvre in Slovakia and Bohemia until 1990

The study examines some aspects of the Slovak and Czech reception of Kafka’s works from the 1920s until recent years, as well as certain essential moments of the Czech-Slovak dialogue.

The focus of this study is on the post-war Czech and Slovak reflections on the relation between Kafka's life and work and Jewishness. Having been banned under Stalinism, Kafka's works were finally rediscovered in the second half of the 1950s, starting with intensive Slovakian and Czech translations. The 1963 conference at Liblice was a turning point in the interpretation of the oeuvre. After this conference, Kafka was studied more and more extensively and comprehensively and all of his works were translated into Slovak and Czech. Even though in the early 1960s the oeuvre was interpreted as the critique of socialism, Dubcek's reforms and the failure of the Prague Spring proved the relevance of Kafka's works in a downright absurd way.

The Liblice conference was believed to be one of the roots of the so-called counter-revolution, and its major participants became the greatest enemies of the new regime.

It is no surprise that Kafka's works were then yet again subjected to bans and misinterpretations for twenty years. This study aims to present some of the features of this process.

DOROTA KRAWCZYŃSKA

The Holocaust (and its consequences) in Polish literature

The need to express pity and sympathy with the suffering nation is a frequently reappearing thread in the post-war Polish-Jewish literature. Other problems of relevance to the authors include the need to preserve the memory of the extinguished nation; a sense of guilt in/among those who have survived; inability of the survivors to find their feet in the post-war reality; a sense of eradication; problems with determining one's identity; sense of disintegration of one's personality and national awareness. All these threads (re)appear with varying strength, and in different configurations, in the works of Adolf Rudnicki, Julian Strykowski, Artur Sandauer, Bogdan Wojdowski, or Henryk Grynberg – to name the major authors.

The Holocaust literature, restricted externally by the triad 'victim-witness-torturer/executioner', and subjected to internal pressures, forms quite a peculiar enclosed space with a dual, Jewish and Polish, experience inscribed in it. The disparity in the perspectives, ensuing from the incommensurable lots and experiences, causes that "remaining one, Polish literature speaks in a double voice, out of the harsh necessity", to quote Jan Błoński's concept.

The thematic groups around which the Holocaust/Shoah literary production revolves are the following, in brief:

- anticipated events or occurrences, appearing in pre-war literary works;
- exclusion – existence and topography: ghetto, concentration/extermination camp (*Lager*), the 'Aryan' side;

- objectification/reification and the bounds of humanity (the *Lager*-ised man; the *Muselmann* [*muzulman*])*;
- living in hiding (Polish-Jewish relation[ship]s. Looting/plunder/pillage of property, informing/denunciation, aid);
- dilemmas of the survivors (sense of eradication, questions about identity, sense of guilt);
- questions posed to the literature (problems of representation; adequacy/inadequacy of traditional means of expression);
- the mission of literature. Literature as testimony;
- questions posed to culture: critique of art(s) and culture;
- reflection on anti-Semitism;
- questions about God. Cogitation on the essence of the Holocaust;
- narrative strategies (double perspective: child/adult, fragment and small narrative; autobiographism. Types of documentary);
- dilemmas of memory (Polish and Jewish memory of the Holocaust; the uniqueness of the Jewish experience; being a Jew after the Holocaust).

Polish post-war literature, including the works dealing with the Holocaust (or, the so-called Jewish question – as a broader concept), has been subjected to the determinants of the cultural policy superimposed by the then-governing communist party. It was a policy that determined (in a broader and more general fashion and/or in a very detailed and rigorous way) the rules of official literary life, and set the scope of the subject-matters and aesthetic strategies, approaches and sensibilities available to creative authors. It is only recently, from 1989 onwards, that filling the black holes in the recent Polish-Jewish history has intensified and grown more apparent.

JUDIT GÖRÖZDI

Writing Hungarian-Jewish Identities in Slovakia. Autobiographical Works by Erzsi Szenes and Béla Szabó

In the introduction the contribution discusses the categorization of Hungarian Jewish literature. The following section analyzes early autobiographical texts by two Hungarian authors living in Slovakia, Erzsi Szenes and Béla Szabó, focusing on the question of what kind of narrative identities the texts seek to create.

I aim to interpret the narrative strategies of the narrators' own lives, the perspective of the life-narrations and the narrative identities formed by the chosen autobiographical texts of the two authors. My starting point is that according to narrative identity theories, all autobiographies place something at stake when

* The term denoting extermination-camp inmates whose force to fight for life has completely expired.

it comes to the narrator's identity. The autobiographical text is not simply the impression of past events, but it plays a significant role in the restoration, confirmation and reconstitution of identity, which is fulfilled in the construction of the narrative. I approach the texts with the goal of examining their representations of the self-narrator, whose identity with the author is proved by para-texts and meta-texts.

The texts from the 1930s indicate such identification value-systems that determined the life stories of both authors and at the same time represent two possible identification models for assimilated Jews after World War II. While Erzsi Szenes identified with her Jewish identity and consequently moved to Israel, Béla Szabó became a model socialist writer.

DAGMAR KROČANOVÁ

Gejza Vámoš, "Broken Branch" of Slovak Inter-war Literature

A Hungarian born Slovak fiction writer and playwright of Jewish origin Gejza Vámoš (1901–1956) became a Czechoslovak citizen and a Slovak writer after 1918 partly due to a historical coincidence, and partly as a matter of his own deliberate choice. Czechoslovak Republic was a promise of a new political, national and social order – of democracy, national equality and social justice; it appealed to young intellectuals dreaming of social utopias. Vámoš expected a change of human attitudes and perceptions, along with mixing of the races, nations and religions, which should eventually lead to their blending in a new, united mankind. As a doctor of medicine and philosophy, he believed in the power of natural sciences and education.

His fiction from the 1920s [a collection of short stories *Editino očko* (*Edita's Eye*, 1925), and a novel *Atómy Boha* (*Atoms of God*, 1928)] brought the ideas of social and cosmic revolt. Social inequality and injustice were, according to Vámoš, a consequence of a more profound fault: the one of creation (or evolution). He called the omnipotent and omnipresent vicious principle the "principle of cruelty", and analyzed it in his Ph.D. dissertation from philosophy [entitled *Princíp krutosti* (*Principle of Cruelty*), defended in 1932, and published in 1996]. Creation/evolution produced unnecessary and harmful complexity of human bodies and social systems. This complexity inevitably causes a competition among fragments and eventually leads to collapse and death. Vámoš believed that medicine and literature could compensate for this fault: medicine by healing fragile bodies, whereas literature by emphasizing the truth about the human condition and stimulating the willingness to unite in order to (co)exist.

In his novel *Odlomená haluz* (*Broken Branch*) from 1934, Vámoš addressed the issues of Jewish assimilation in the historical Upper Hungary, i. e. today's Slovakia. Vámoš's ideas about assimilation encompassed various ideological sources, such as social Darwinism and ideas on nation-building (including T. G.

Masaryk's). Even though Vámoš denied his Jewish origin, his concept shows some affinities with modern Jewish Messianism (revelation by seeing the truth thanks to the discovery of microscope; redemption by healing and educating; and restoration by returning to the original unity). Nevertheless, his book contained numerous stereotypes of Jews, Hungarians and Slovaks. When excerpts of the novel were published, several lawsuits were brought against Vámoš. *Odlomená haluz* (*Broken Branch*) was labelled as an example of „bastard literature“ whose author should be persecuted by a „Slovak Goebbels“ (cited from a review by Peter Pridavok from 1934). The reactions showed the political polarization of Slovak society in the 1930s, and lead indirectly to Vámoš's decision to leave the country in 1939. He lived in China, Taiwan and in Brazil.

Vámoš was considered an inquisitive and shocking writer, partly due to the fact that in his works he did not respect taboos. He wrote about sexuality, venereal diseases and prostitution, he pointed at hypocrisy in marriage and family life, and he parted with religion. Despite some acknowledgement by Slovak and Czech critics and readers, he was perceived as non-Slovak in origin and spirit by nationalist critics. Vámoš's philosophical concept and literary work were, unfortunately, in contrast with the ideological and political development in the interwar period: whereas he believed in removing and blending ethnic and racial differences (and thus eliminating any concept of the “chosen”), the European history was centred on the ideology of superiority and exclusivity. From today's perspective, Vámoš's work has been integrated to Slovak culture and literature. It mediated into Slovak culture important intellectual incentives, including ideas of modernity; and enabled Slovak literature to catch up with European literary trends.

GABRIELA MAGOVÁ

Where does the work of Leopold Lahola Belong?

Leopold Lahola (born Leopold Arje Friedman) is one of the most distinctive figures of Slovak or Czechoslovak modern 20th century culture and art. While some critics see him primarily as a fiction writer, others respect him mainly for his plays; among wider audiences he is perhaps best known as a film-maker, especially for his film *Sladký čas Kalimagdory* [*The Sweet Time of Kalimagdora*]. It could perhaps be said that he is known in each period differently. As is evident from his „life and work timeline“, Lahola several times disappeared from the context of Slovak culture.

He became known as a playwright just after the Second World War, with his three plays dealing with the war events: *Bezvetrie v Zuele* (*No Wind in Zuela*, 1947), *Štyri strany sveta* (*Four Cardinal Directions*, 1947), *Atentát* (*Attempt on Life*, 1949). In 1949 he became an employee of Czechoslovak State Film, but already in May of the same year emigrated to Israel. Even though his emigration was legal,

he was not allowed to come back after he became disappointed with the new country. Lahola and his work remained outside of the Czechoslovak context until the first half of the 1960s, when there were several attempts at rehabilitating his work. His plays and television films were performed and screened again and his fiction was published for the first time, with a delay of 20 years. It consist “only” of 14 short stories or prose pieces, published in the collection *Posledná vec* (*The Last Thing*). It was published in 1968, right after the author’s premature death. Many of his projects remained unfinished.

A few years or even months later Lahola became forgotten again in the Slovak cultural milieu until the 1990s. In 1995, his poetry was published under the title *Ako jed škorpióna* (*Like a Scorpion’s Poison*), edited by literary scholar Eva Jenčíková. Lahola expert Jelena Paštéková writes in the epilogue to the book *Posledná vec a iné* (*The Last Things and Others*): „the 1990s put him in a cultural-historical context.“ His work was only once part of the living Slovak culture – in 1948.

TIMEA TURI

Eventuality, intimacy, naivety

The *Human Smell* of Ernő Szép and the problem of Jewish identity

The study deals with a few of the most substantial components of Ernő Szép’s poetics based on his novel *Human smell*. In connection with the Jewish identity of Szép the author of the essay states, that Ernő Szép was a typical assimilated writer who would not have dealt with his own Jewishness if he had not been targeted by the anti-Semitism of his time. He always speaks of his own Jewishness through metaphors of eventuality. Being Jewish is a “birth defect”. Being Jewish is the “silly surprise at birth.” Szép Ernő doesn’t deny that he’s Jewish, he simply states that being Jewish is eventual, Jewishness is eventuality itself.

In the further part of the essay the author deals with the potential way of examining of Jewishness in text: how the text or oeuvre reacts to that irritation, which for the author means his Jewishness. This irritation was presented mostly in works of those 20th century authors for whom being Jewish was not a religious experience.

The author of the essay states, that from this point of view the most radical oeuvre is that of Imre Kertész: his works – beyond the presentation of the destruction and destructibility of the individual – aim to paradoxically execute a program of the possibility of regaining the individual. The author brings attention to the parallels between *Human Smell* and *Fatelessness*: how can one speak of oneself when the very possibility of self-narration is taken away, so this option probably might have never even existed?

The other really important component of Szép’s poetic is the rhetoric of naivety, which gets a new significance in *Human Smell*. The way of narration is the

thing that can show off something against what it narrates. The opposition of the way of how Szép narrates against the narrated story becomes a political gesture. Eventuality is the main notion in Ernő Szép's works. The eventualities are what most define us, identically. The eventualities are substantial and existence - defining experiences, but not ultimate, all-explanatory ones.

MAGDOLNA BALOGH

The identities of Aleksander Wat (1900–1967)

The study introduces Aleksander Wat, an author who holds a special place in the history of Polish literature and culture. Wat was a unique witness to the 20th century, his dramatic life being a condensation of the political, ethnic, national and ideological oppression that the individual living in Central Europe in the first half of the 20th century had to endure.

Wat's fate can be described through the various forms of persecution and exile he suffered as a left-wing and communist sympathizer in inter-war Poland, as a Polish-Jewish man and a communist editor in Soviet-occupied Eastern Poland, and finally, in the late '60s as an anti-Stalinist in the People's Republic of Poland, where he became a *persona non grata* and was forced into emigration.

The study takes the established definition of the Polish-Jewish literature, which is based on the belief that the Polish-Jewish literature after the World War II constitutes of works that primarily deal with Jewish topics concentrating on the Holocaust (see studies of E. Prokop-Janiec, M. Levine) to reach the conclusion that Wat is not a part of said literature, because for him the starting point was not the Holocaust, but the Stalinism.

Nevertheless, he was Jew and he was aware of his Jewishness, which was a family heritage (he had prominent rabbis and Jewish scholars among his ancestors). His identity changed throughout his life and career. This study deals with the change of Wat's identities based on his autobiography, *Mój wiek (My century)*, taking his relationship with his own Jewishness and Jewish cultural heritage into account.

At the start of his literary career he followed the typical assimilationist strategy during the interwar period, taking part in the modernisation of Polish culture along with many other artists and intellectuals of Jewish descent; as a communist sympathizer, he was the editor of the communists' periodical, the *Miesiecznik Literacki*. His Jewishness was not relevant to his ideological or aesthetic decisions in this period.

The crisis of his communist identity was a result of his encounter with the Stalinist system: between 1939 and 1946, he was incarcerated in 14 Soviet prisons in Europe and Asia, then forced to live in exile. He recognized the essence of Stalinism (his linguistic and semiotic analysis of the system is still relevant and

inspirational), and he recognized that to survive, he needed to rebuild his own self and find new foundation for his identity.

In his last decades, he discovered elements of Jewishness through culture. His own attitude was based on crime and punishment, which was considered as the basic Jewish load. Returning to his Jewish roots, he built his new identity on Culture, which encompassed the Jewish and Christian traditions, instead of History.

